

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN ERMENİ
SORUNUNA GÜNCEL YAKLAŞIM**

145288

Soner KARAGÜL

145288

Danışman
Prof. Dr. Tülay ÖZÜERMAN

İzmir - 2004

EK A Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum ***Türk Dış Politikası Açısından Ermeni Sorununa Güncel Yaklaşım*** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24 /09 / 2004

Soner KARAGÜL



TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün ..8. / 9 / 2004 tarih ve ..17... sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisans Üstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre Kamu Yönetimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi Soner KARAGÜL'ün *Türk Dış Politikası Açısından Ermeni Sorununa Güncel Yaklaşım* konulu tezi incelenmiş ve aday ... / 10 / 2004 tarihinde, saat 14.00... 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezi savunmasından sonra ..9.2.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin *başarılı*..... olduğuna oy*birliği*... ile karar verildi.



BAŞKAN

Prof. Dr. Erol Akın

ÜYE
Prof. Dr. Feri DEMİR
Feri Demir
Prof. Dr. Züleyha Özmen
ÜYE
Züleyha Özmen

ÜYE
Prof. Dr. M. Sadık Acar
M. Sadık Acar

ÜYE
Y. Doç. Dr. Turgay Kızıldağ
Turgay Kızıldağ

EK C Y.Ö.K. Dokümantasyon Merkezi Tez Veri Formu

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniversite Kodu:

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı: **KARAGÜL**

Adı: **Soner**

Tezin Türkçe Adı:

: Türk Dış Politikası Açısından Ermeni Sorununa Güncel Yaklaşım

Tezin Yabancı Dildeki Adı

: A Current Approach To The Armenian Issue Towards Turkish Foreign Policy

Tezin Yapıldığı

Üniversitesi: Dokuz Eylül

Enstitü: Sosyal Bilimler

Yıl: 2004

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü :

Yüksek Lisans :

☐

Dili: Türkçe

Doktora :

☒

Sayfa Sayısı: 218

Tıpta Uzmanlık :

☐

Referans Sayısı:256

Sanatta Yeterlik :

☐

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: **Tülay**

Soyadı: **ÖZÜERMAN**

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1. Ermeni Sorunu
2. Türk Dış Politikası
3. Soykırım İddiaları
4. Soykırım Yasa Tasarıları
5. Türk Tezi
6. Ermeni Tezi
7. Türk-Ermeni İlişkileri

1. Armenian Question
2. Turkish Foreign Policy
3. Genocide Allegations
4. Genocide Draft Laws
5. Turkish Thesis
6. Armenian Thesis
7. Turkish-Armenian Relations

Tarih : 24 / 09 / 2004

İmza :

ÖZET

Ermeni sorunu, bir buçuk asır boyunca farklı boyutlarla gündemdedir. Sorun, 19. yüzyılın son çeyreğinde Batılı devletlerin Osmanlı Devleti ve bölgedeki stratejik çıkarları için Ermenileri kullanmalarıyla uluslararası nitelik kazanmıştır. Sonra, ayrılıkçı Ermenilerin Türk topraklarında devlet kurmak için giriştikleri terör eylemleri, baskınlar, isyanlar, ihanetler ve katliamlar çerçevesinde gelişmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'da bağımsız Ermeni devleti kurabilmek için Ruslarla işbirliği yaparak her türlü yola başvurmaları, 1915 sevk ve iskanına yol açmıştır. Lozan Antlaşması'yla Ermeni devleti kurma girişimleri son bulmuş; sorun bir süre ne Ermeniler ne de Batılı devletler tarafından gündeme getirilmemiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yahudilerin yaşadığı acılar, 1915 ve sonrasında yaşananların Ermeni toplumunun hafızasında canlı tutulabilmesi için fırsat yaratmıştır. Bu, aynı zamanda diasporada yaşayan Ermeniler için Ermeni ulusal bilincinin oluşturulmasının ve yaşatılmasının lokomotifi olacak "soykırıma uğramış ulus" temasını ortaya çıkarmıştır. Ermeniler, Soğuk Savaş dönemi boyunca "yüzyılın ilk soykırımı"na uğradıklarını anlatabilmenin türlü yollarını aramışlardır. Dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Ermeniler tarafından anma törenleriyle başlatılan süreç, kanlı terör eylemleriyle sürdürülmüştür.

Soğuk Savaş döneminin sonlarına doğru Ermeni terörünün misyonunu tamamlaması, sorunu yeni bir zemine taşımıştır. Soykırımın uluslararası düzeyde tanıtılması, ülkelerle resmi ya da sivil örgütler tarafından tanınması ve Türkiye'nin tanınması şeklinde özetlenebilecek olan yeni süreç, Türk dış politikası açısından önem taşımaktadır. Soğuk Savaş sonrasında kendisini yepyeni bir dış politika ortamında bulan Türkiye, yeni boyutlarıyla yeniden gündeme getirilen Ermeni sorununa ilişkin nasıl bir dış politika izlemektedir? Çalışmada, bir yandan buna yanıt aranırken, bir yandan izlenecek stratejiler için güncel yaklaşımlarda bulunmaktadır. Bu amaçla, öncelikle sorunun kapsamı, nedenleri ve tarafları ile tarafların soruna yaklaşımları ve ileri sürdükleri tezler incelenmiştir. Ardından, sorunun gelişim süreci anlatılarak, Soğuk Savaş sonrası dönemde sorunun ortaya çıkan yeni boyutları, Türk dış politikası açısından değerlendirilmiştir. Son olarak sorunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yansımaları, uluslararası hukuk boyutu, Türkiye'de soruna ilişkin girişimler ve yeni stratejiler irdelenmiştir.

ABSTRACT

The Armenian Issue has been on the agenda with its different dimensions since the last one and a half century. The issue turned out to be an international problem at the last quarter of the 19th century for strategic interests of the Western countries in the Ottoman Empire and at the region. Later on, it had been exacerbated by the terror acts, raids, uprisings, betrayals and massacres committed by the separatist Armenians at the Turkish land to form an Armenian state. The Armenians submitting every way with the cooperation of Russia during World War I caused to the mandatory immigration and settlement of 1915. With the Lausanne Treaty, the initiation to form an Armenian state came to an end and for a while the issue had not been on the agenda of neither the Western countries nor the Armenians.

The sorrows of the Jewish people during World War II gave a chance to the Armenian society to preserve the 1915 and after events still live. At the same time, the *"genocide exposed nation"* theme had been emerged as the driving force to form and pursuing the Armenian national conscious for the Armenian Diaspora. During the Cold War, the Armenians had tried to inform that they were exposed to *"the first genocide of the century"*. The process had been started with the commemoration by the Armenians living different parts of the world and went on by the bloody terror acts.

At the end of the Cold War era, by the completion of its mission with the terror acts, the issue came to another phase. The new process –the present the *"genocide"* at the international fore, its recognition by the states and civil societies, recognition by Turkey- has been important for the Turkish Foreign Policy. How and what kind of foreign policy strategy does Turkey pursue to the Armenian issue with its new dimensions where Turkey found herself at a new and different foreign policy situation at the Post Cold War era. At this study, both the so-called question had been tried to answer and current approaches had been made to the pursuing strategy. For this purpose, the scope, causes and sides of the issue and their approach had been investigated. After, the process of the issue had been marked and the new dimensions emerged at the Post Cold War era had been evaluated for the point of view of Turkish Foreign Policy. Finally, its effects to the relations between Turkey and Armenia, international law dimension, initiations in Turkey and new strategies had been evaluated.

**TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN
ERMENİ SORUNUNA GÜNCEL YAKLAŞIM**

YEMİN METNİ	II
TUTANAK	III
Y.Ö.K. DOKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	XIV

**BİRİNCİ BÖLÜM
ERMENİ SORUNUNUN KAPSAMI,
SORUNA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR VE TEZLER**

I. ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIMLAR VE TANIM TARTIŞMALARI	1
II. TÜRKİYE'DE ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIM	4
III. ERMENİLER AÇISINDAN ERMENİ SORUNU	6
A. ERMENİLERİN SORUNA YAKLAŞIMLARI	6
1. Türkiye Ermenileri	6
2. Ermenistan Ermenileri	14
3. Diaspora Ermenileri	16
B. ERMENİ KURULUŞLARININ SORUNA YAKLAŞIMLARI	18
C. ERMENİ FAALİYETLERİ VE SORUNUN TIRMANDIRILIŞI	24
1. Terör ve Propaganda Faaliyetleri	24
2. Lobi Faaliyetleri	26
3. Kilisenin Faaliyetleri	27
4. Eğitsel, Kültürel ve Bilimsel Faaliyetler	28
IV.ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN TEZLER	29
A. ERMENİ TEZİ	30
1. Ermenilerin İddiaları	30
2. Ermenilerin Gösterdiği Kanıtlar	34
B. ERMENİ İDDIALARININ YANITLARI VE TÜRK TEZİ	37

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN
SİYASAL GELİŞMELER

I. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER	49
II. AYASTEFANOS ANTLAŞMASI'NDAN LOZAN ANTLAŞMASI'NA KADAR ERMENİ SORUNU	51
A. SORUNUN ULUSLARARASI NİTELİK KAZANMASI	51
1. Azınlıkların Milliyetçilik Akımı İçinde Ermeni Milliyetçiliği	51
2. Batılı Devletler ve Ermeni Sorunu	52
3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları	57
4. Ermeni Ayaklanmaları ve Uluslararası Kamuoyu	59
B. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ERMENİ SORUNU	60
1. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler	61
2. Sevk ve İskan Kararı ve Uygulanması	62
3. Mondros Mütarekesi ve Ermeniler	67
4. Sevr Antlaşması ve Ermeniler	69
5. Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni Sorunu	70
III. LOZAN ANTLAŞMASI'NDAN SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNİN SONUNA KADAR SORUNUN GELİŞİMİ	73
A. LOZAN ANTLAŞMASI VE ERMENİLER	73
1. Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu	73
2. Lozan Antlaşması'nda Türkiye'deki Azınlıklar ve Ermeniler	78
B. CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN SOĞUK SAVAŞ'IN SONA ERMESİNE KADAR ERMENİ SORUNUNUN GELİŞİMİ	80
1. İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Sorunun Gelişimi	80
2. Soğuk Savaş Döneminde Ermeni Sorunu	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEĞİŞEN DIŞ POLİTİKA ORTAMINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN
ERMENİ SORUNU

I. DIŞ POLİTİKADA DEĞİŞEN ORTAM VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI	93
A. GENEL OLARAK SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI SİSTEM	93
B. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI	97
1. Türk Dış Politikasını Belirleyen Temel Öğeler Ekseninde Soğuk Savaş Sonrası Dönem	
2. Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası'nın Genel Analizi: Dış Politikada Yeni Açılımlar ve Yeni Sorunlar	103
II. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ERMENİ SORUNU	106
A. ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ	106
B. TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE ERMENİ SORUNU	110
III. ERMENİ SORUNUNUN SİYASALLAŞMASI VE TÜRKİYE	113
A. ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN YASALAŞTIRMA GİRİŞİMLERİ	113
1. Ulusal Parlamentolar ve Eyalet Parlamentoları	114
a. Amerika Birleşik Devletleri	114
b. Arjantin	118
c. Belçika	119
d. Fransa	120
e. İsveç	120
f. İsveçre	121
g. İtalya	121
h. Kanada	122
i. Lübnan	123
j. Rusya	124
k. Uruguay	124
l. Vatikan	125
m. Yunanistan	125
n. Diğer Ülkeler	125
2. Uluslararası Kuruluşlar	126
a. Avrupa Birliği	127
b. Avrupa Konseyi	129
c. Sivil Toplum Kuruluşları	130
B. YASALAŞTIRMA GİRİŞİMLERİ KARŞISINDA TÜRKİYE	132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
GÜNCEL YAKLAŞIMLA ERMENİ SORUNU

I. TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ERMENİ SORUNU	143
II. ERMENİ SORUNU VE ULUSLARARASI HUKUK	149
A. SOYKIRIM TERİMİ VE 1948 BM MİLLETLER SOYKIRIM SUÇUNUN ÖNLENMESİ VE CEZALANDIRILMASI SÖZLEŞMESİ 151	
B. PARLAMENTO KARARLARI VE 1948 SOYKIRIM SÖZLEŞMESİ	154
C. 1915 OLAYLARI VE 1948 SOYKIRIM SÖZLEŞMESİ	155
III. TÜRKİYE'NİN ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN GİRİŞİM VE STRATEJİLERİ	158
A. LOBİ VE TANITIM FAALİYETLERİ	158
B. ARAŞTIRMA FAALİYETLERİ	166
1. Arşiv Çalışmaları ve Arşivlerin Durumu	166
2. Bilimsel Çalışmalar	170
C. KURUMSALLAŞMA ÇABALARI	174
D. DİYALOG ÇABALARI	178
1. Türk- Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin Girişimleri	179
2. Türk- Ermeni Barışma Komisyonu'nun Girişimleri	180
3. Resmi Düzeydeki Girişimler	186
SONUÇ	189
KAYNAKLAR	198

KISALTMALAR

AAA	Amerika Ermeni Asamblesi (Armenian Assemly of America)
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı geçen eser
AK	Avrupa Konseyi
AKKA	Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması
AKPM	Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi
ANC	Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee)
ANCA	Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee of America)
AP	Avrupa Parlamentosu
ARAMAC	Ermeni-Amerikan Eylem Komitesi (Armenian-American Action Committee)
ASALA	Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (Armenian Secret Army for the Liberation of America)
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ASİMKK	Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AÜ	Ankara Üniversitesi
BM	Birleşmiş Milletler
Bkz.	Bakınız
BYEGM	Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü
C.	Cilt
CDCA	Ermeni Davasını Savunma Komitesi (Comité de Defence de la Cause Arménienne)
COMECON	Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance)
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen/Derleyenler
EAFJD	Adalet ve Demokrasi İçin Avrupa Ermeni Federasyonu (The European Armenian Federation for Justice and Democracy)
ECO	Ekonomik İşbirliği Örgütü (Economic Cooperation Organization)
Ed.	Editör/Editörler

EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu
ELDP	Ermeni Liberal Demokrat Partisi
EREN	Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
FAAE	Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (The Forum of Armenian Associations in Europe)
Haz.	Hazırlayanlar
ICTJ	Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi (International Center for Transitional Justice)
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
İTO	İstanbul Ticaret Odası
KEİÖ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KÖKSAV	Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı
Md.	Madde
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (North American Free Trade Agreement)
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
RF	Rusya Federasyonu
s.	Sayfa
S.	Sayı
SB	Sovyetler Birliği
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SDHP	Sosyal Demokrat Hınçak Partisi
SEİA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması
ss.	Sayfa aralığı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEBK	Türk-Ermeni Barışma Komisyonu
TEİK	Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi
TEİMK	Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi
TM	Temsilciler Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği

UAD	Uluslararası Adalet Divanı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
y.a.g.e.	Yukarıda adı geçen eser
YÖK	Yüksek Öğretim Kurulu



GİRİŞ

1878 yılına gelinceye kadar Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin azınlık grubu olarak bazı sorunlara rağmen huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Batılı devletlerin ve Rusya'nın Osmanlı Ermenileri'ni dış politikalarının ve Osmanlı Devleti'nin iç siyasal sistemine karışmanın aracı olarak kullanmaları Ermeni sorununun tırmanmasına yol açmıştır. Sorun, Birinci Meşrutiyet'in ilanından İttihat Terakki yönetiminin Osmanlı'yı Birinci Dünya Savaşı'na sokmasına kadar, Batılı devletlerin desteğiyle sürekli gündemde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı, Ermeni sorunu salt azınlık sorunu ve Osmanlı'nın içişlerine karışma sorunu olmaktan çıkararak, Osmanlı Devleti'nin parçalanması için yürütülen eylemlerden birisi olan, Osmanlı toprakları içinde Ermeni devleti kurma savaşına dönüştürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sürerken Doğu Anadolu'da Ermenilerin isyan ederek Rus ordusuyla işbirliği yapması ve Türklere karşı katliamlara girişmesi, Osmanlı Devleti'ni önlemler almaya zorlamıştır. Alınan önlemler arasında en önemlisi isyan hareketlerine karışan Ermenilerin savaş bölgesi dışındaki bölgelere sevk ve iskan edilmeleridir. Savaş koşullarında alınan ve uygulanan bu önlem, savaş boyunca yürütülen propagandayla Batı kamuoyunda Ermeni katliamı olarak yansıtılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş devletler arasında yer almasının ve galip devletlerle Amerika Birleşik Devletleri'nin hamiliğinin de katkısıyla, Ermenilerin Doğu Anadolu'da müstakil devlet kurma düşüncesi yeniden alevlenmiştir. Ermenilerin Türk topraklarında müstakil devlet kurma yönünde sürdürdükleri şiddet eylemleri ve katliamlar, Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen zaferle sona ermiş; Ermenilerin bu uğurda verdiği mücadele sonuçsuz kalmıştır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla sorun, Türkiye açısından hukuken ve fiilen sona ermiştir. Buna rağmen sorun, Lozan Konferansı'nda "yurt" talepleri dahil olmak üzere hiçbir kazanım elde edemeyen Ermeniler açısından bitmemiştir. Aynı şekilde, Ermeni sorunu, stratejik çıkarlarının daha ön planda olması nedeniyle Ermenileri göz ardı etmek zorunda kalan Batılı devletler açısından da devam etmektedir. Bununla birlikte Ermeniler, hem Batılı devletlerin desteklerini çekmelerinden dolayı hayal kırıklığı yaşamışlar; hem de Türkiye topraklarında "yurt" edinemeyecekleri gerçeğine alışmak zorunda kalmışlardır.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Ermeniler, gerek cemaat içi nedenlerle gerekse stratejik nedenlerle uzun bir süre sessiz kalmışlardır. Hayal kırıklığından

kurtulup toparlanabilmek için yeni fırsatlar gözeten ve Ermenilik bilincini ayakta tutabilmek için çaba gösteren Ermeniler için İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi büyük bir fırsat yaratmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet yayılmacılığı arkasına sığınarak yeniden Türkiye'den toprak/yurt talepleri başlamıştır. Sovyetlerin bir süre sonra bu stratejiyi terk ettiğini açıklaması ve Türkiye'nin kendine Batı Bloğu'nda yer bulması, Ermeniler için Türkiye'den toprak/yurt elde etme umutlarının yeniden boşa çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin yaşadıkları acı deneyimler ve savaştan sonra soykırımın uluslararası sözleşmeyle suç olarak kabul edilmesi; Ermenilerin 20. yüzyılın 'soykırıma uğramış ilk ulus' olma modeli geliştirmelerine önayak olmuştur.

Soğuk Savaş dönemi boyunca, diasporadaki Ermeni topluluklarına ait sosyal, kültürel, dini ve siyasi tüm kuruluşlarda 20. yüzyılda 'soykırıma uğramış ilk ulus' teması üzerinde durulmuş; böylece Ermeni milliyetçiliği yeniden yaratılarak, asimilasyon tehdidi altındaki Ermeni toplumuna Ermenilik bilincinin kazandırılması sağlanmıştır. İdeolojik bölünmeler yaşanmasına karşın, Ermenilik bilincinin yaşatılması ve soykırımın tanıtılması için Türkiye ve Türk karşıtlığına odaklanılmış; bu uğurda 1970'lerin başından 1980'lerin ortalarına kadar terör eylemleri sürdürülmüştür.

Ermeni terörünün sona ermesinin ardından Ermeni sorunu, Türkiye'yi etkileyen yeni boyutlarla gündeme gelmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren bazı ülkelerde ve uluslararası kuruluşlarda Ermenilere soykırım yapıldığını iddia eden ve Türkiye'yi bu iddiayı kabul etmeye çağıran kararların alınması, Türkiye'nin uluslararası imajını ve dış politikasını olumsuz etkilemeye başlamıştır. Soykırım iddialarının parlamentolarla bazı kuruluşlarda gündeme gelmesi ya da karara bağlanması, ülkelerle ikili ilişkilerde bazı sorunlar yaratmakta; uluslararası kamuoyu nezdinde Türkiye'nin ve Türklerin 'soykırımcı' olarak tanınması tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

Ermeni sorununun gelişim çizgisini ele alan bu tezde, sorunun boyutları dönemler itibariyle incelenmiş, Türkiye'nin soruna ilişkin izlediği politikanın belirlenmesine çalışılmıştır. Türkiye'nin içinde bulunduğu dış politika ortamının değişmesiyle yeniden karşısına çıkan/çıkarılan Ermeni sorunu karşısında izlenen politikaya ilişkin durum değerlendirmesi yapmak, çözüme ilişkin yeni ipuçları aramak ve dış politika sürecine katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Ermeni sorununun kapsamı, nedenleri ve tarafları hakkında inceleme yapılmış, tarafların soruna yaklaşımları ve ileri sürdükleri tezler üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, sorunun uluslararası niteliğe kavuştuğu 19. yüzyılın ikinci yarısından Soğuk Savaş döneminin sonuna kadar gelişim süreci, genel perspektifle ele alınmıştır. Lozan Konferansı, sorunun güncel gelişimi için milat kabul edilerek, 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla resmen başlayan Batılı devletlerin sorunun gelişimine olan katkıları, Birinci Dünya Savaşı boyunca, savaşın sona ermesi ve Kurtuluş Savaşı döneminde sorunun izlediği süreç incelenmiştir. Lozan Konferansı sırasında yaşanan Ermeni sorununa ilişkin gelişmelerin ardından, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'deki azınlıkların ve Ermenilerin durumuna değinilmiştir. Bu bölümde son olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde ve Soğuk Savaş döneminde Ermeni sorununa ilişkin gelişmelere yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Soğuk Savaş sonrası dönemde sorunun ortaya çıkan yeni boyutları, Türk dış politikası açısından değerlendirilmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk dış politikasındaki gelişmeler, uluslararası sistemdeki değişiklikler dikkate alınarak açıklanmış; değişen dış politika ortamında Türk dış politikasının yeni açılımlarıyla yeni konuları içinde Ermeni sorununun yeri ve önemine değinilmiştir. Bunun için öncelikle Soğuk Savaş sonrasında Ermeni sorununa ilişkin dış politika gelişmeleri sıralanmış, ardından Ermeni sorununun siyasallaşma süreci anlatılarak, bu süreç karşısında Türkiye'nin tutumu hakkında bilgi verilmiştir.

Ermeni sorununun güncel yaklaşımla ele alındığı son bölümde, Ermeni sorununun Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yansımaları, sorunun uluslararası hukuk boyutu, Ermeni sorununa ilişkin Türk tarafının girişimleri ve stratejileri ele alınmıştır.

Güncellenmiş bilgilerle desteklenen tez, giderek Ortadoğu'daki önemi artan Türkiye'nin Büyük Ortadoğu gibi projelerle kısıpaca alınmaya çalışıldığı bir süreçte, yakın gelecekte karşılaşıpacak yeni talepler içerisinde yer alması kuvvetle ihtimal dahilinde olan sözde soruna gecikilmeden önem verilerek önlemlerin alınmasına katkıda bulunursa amacına ulaşmış olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ SORUNUNUN KAPSAMI, SORUNA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR VE TEZLER

I. ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIMLAR VE TANIM TARTIŞMALARI

Ermeni sorunu değişik yaklaşımlarla değerlendirilmektedir. Soruna ilişkin farklı tanımlar, sorunun tarihsel, siyasal ve dış politikaya ilişkin yönlerine ve genellikle tarafların soruna yaklaşım biçimlerine göre şekillenmektedir. Terör ve propaganda örgütlerinin soruna yönelik tanımlarında siyasal görüş ağırlık kazanırken, kiliseler bağlı oldukları inançlar bakımından bir tanımlama çabası içindedirler. Devletler ise, dış politika hedeflerine koşut olacak ve buna katkı sağlayacak biçimde soruna yaklaşmaktadırlar. Çok geniş bir zaman sürecini kapsaması (19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar), bir çok aktörünün olması (devletler, örgütler, halklar) ve geniş bir coğrafyayı ilgilendirmesi gibi nedenler, soruna yaklaşımı güçleştirmektedir. Sorun tarihsel perspektifle ele alındığında belgelere ulaşmada yaşanan sıkıntılar, belgelerin ve değerlendirenlerin güvenilirliği, taraf tutma eğilimi, önyargılar, çarpıtmalar ve benzeri güçlükler ortaya çıkmaktadır.

Soruna ilişkin olarak yapılan tanımlar, bazı güçlükler nedeniyle tam anlamıyla açıklayıcı olmaktan uzaktır.¹ Dünyanın değişik bölgelerindeki birçok ülkede yaşayan, değişik uyruğa sahip, yaşam biçimleri farklı, değişik amaç, ümit ve beklentilere sahip Ermenilerin, Ermeni sorununa ilişkin olarak yapılacak bir tanım üzerinde ortak noktada birleşmesi oldukça güçtür. Sorunun tanımının yapılması gayretlerinin çoğunun Ermeniler dışında gerçekleşmesi ve tanımlanırken sorunun siyasal niteliğinin ön plan çıkarılması da ortak bir tanıma ulaşmanın önündeki diğer önemli engeldir. Ayrıca belli bir dönemde sorunun Ermeni terörü ile özdeşleştirilmiş olması, soruna ilişkin tanımlamaların gerçeği yansıtmamasına engel olabilmektedir. Tarihsel sürecin değerlendirilmesi sonucu yapılan tanımlar da eksik ya da yanlı olabilmektedir.

Ermeni sorununa bakış açıları ve ortaya konulan farklı tanımlar, bu konuda kullanılan kavramlara da yansımaktadır. Ermeniler tanımlarında "Ermeni davası"

¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. CLXXXV.

(Hay tad), “Ermeni soykırımı” (Armenian genocide),² “Ermeni katliamı” (Armenian massacres), “20. yüzyılın ilk soykırımı”, “1915 katliamı” gibi kavramlar kullanırlarken; Türk tarafı “Ermeni meselesi/sorunu”, “Ermeni gaillesi”, “Ermeni terörü”, “Ermeni isyanları”, “Ermeni katliamları”, “Ermeni mezalimi”, “1915 tehirci”,³ “1915 sevk ve iskanı”, “Ermeni/Soykırım iddiaları”, “sözde soykırım” gibi kavramları kullanmaktadır. Ermenilerin kullandıkları kavramlar konuyu daha çok soykırım bağlamında ele alırken, Türkler geniş bir perspektifle konuya Ermeniler, Ermenilerin eylemleri ve tarihsel gelişmeler ışığında yaklaşmaktadırlar. Öte yandan Türklerin kullandıkları kavramlarda sorunun karmaşık ve sıkıntı verici yönü de ön plana çıkarılmaktadır. Konuyu salt soykırım odaklı bakış açısıyla ya da yalnızca bir yöne ağırlık veren bir yaklaşımla değerlendirmemek için daha genel bir kullanım gerekmektedir. Bu nedenle objektif bir yaklaşımla konuyu değerlendirebilmek için daha genel bir kullanıma sahip olan “Ermeni sorunu” kavramını seçmek yararlı olacaktır.

Ermeni sorunu ile ilgili yapılan tanımlara gelince;⁴ ilk olarak Ermeni terör örgütleri, Ermeni sorununa yaklaşımları gereği, sorunu ulusal bir kurtuluş hareketi ve

² 1915 karar ve uygulamalarının soykırım olduğu savı, yalnızca Ermeni görüşünü içerdiği için nesnel değildir. Ermeni sorununun en önemli boyutu olan, Ermenilerin kendilerine yapıldığını iddia ettikleri soykırımın tanınması çabalarından bu tezde sıkça söz edilecektir. Soykırım kavramının 1915 sevk ve iskan kararı ile uygulamaları için nesnel bir tanımlama olmaması nedeniyle, bu tez çalışmasında *Ermeni soykırımı* terimi kullanılırken zaman zaman terimin tek tırnak içine alınarak ‘soykırım’ şeklinde kullanımı tercih edilecektir. Soykırım teriminin anlamı için bkz. Dördüncü Bölüm, “Soykırım Terimi ve 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi”, s. 151.

³ Arapça kökenli bir kavram olan “tehirci”, bir yerden başka bir yere göç ettirmek, hicret ettirmek anlamını taşıdığı ancak sürgün anlamına gelmediği, göç edenlerin *iradeleri dışında, ülke dışındaki sınırlara* göçe zorlanmalarını içerdiği için, bu kavramın 1915 karar ve uygulamaları için kullanılması yanlış anlaşılmalara yol açabileceği ifade edilmiştir. Zaten Osmanlı Devleti 1915 karar ve uygulamalarında; “tehirci” değil “sevk ve iskan” kavramını kullanmıştır. Daha çok 1917 yılından sonra kullanılmaya başlanan tehirci kavramı günümüzde, Ermeni sorunu ile ilgili çalışmalarda sıkça kullanılmaktadır. Bkz. Azmi Süslü., **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını No: 5, Van, 1990, s. 99; Necdet Bilgi, “Türkiye’nin Ermeni Meselesinde Bilgilendirme ve Bilgilendirme Problemleri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003, s. 39.

⁴ Tanımlar için bkz. Uras, a.g.e., ss. CLXXXVI - CLXXXVIII.

bölgedeki halkların kurtuluş hareketlerinin bir parçası olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanımın daha çok Ermeni terörünü dünya kamuoyunda meşru gösterme gayretine yönelik olduğu söylenebilir. Sorunun Ermenilerin geçmişte maruz kaldıkları haksızlıklar ve kötü muamelelerin intikamını almak için terör eylemlerine başvurmaları olarak tanımlanması da, Ermeni terör örgütlerinin görüşünü yansıtmakta ve terör eylemlerinin meşru gösterilme çabasını yansıtmaktadır.

Başka bir tanımda Ermeni sorunu, 20. yüzyılda gerçekleşen ilk soykırımın dünyaya duyurulması ve bunun sorumlusu olan Türklerin Ermenilere yaptığı soykırımı kabul etmesi için gereken bütün olanakların kullanılması olarak ifade edilmektedir. "Ermeni soykırım tarihi inşa etme" süreci olarak da nitelendirilen,⁵ yaratacağı sonuçlar açısından çok etkili ve kapsayıcı bir niteliğe bürünen bu tanım üzerinde gerek Ermenistan gerekse Diaspora Ermenileri son süreçte yoğunlaşmaktadırlar.

Ermeni sorunu, Ermenilerin farklı kültür, mezhep ve yaşam biçimlerini, farklı bölgelerde yaşamalarından dolayı Ermenilik bilincine erişemeyişlerini, bu bilince erişmek uğruna yapılanları kısacası Ermeniliğin yaşatılabilmesini kapsamaktadır. Bu tanım özellikle dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Ermenilerin yeni kuşaklarında Ermenilik bilinci oluşturabilmek için yapılanları ve Ermeniliğin dil, kültür ve din birliğiyle yaşatılmasına yönelik çabaları içermektedir.

Türk bakış açısından sorun, Türkiye üzerinde değişik emellere sahip ülkelerin amaçlarını gerçekleştirmek için Türkiye'yi zayıflatmada kullandıkları araçlardan biri olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel gerçeklere uymasına rağmen bu tanımın eksik yönü, soruna Ermeniler açısından bir değerlendirme getirmiyor olmasıdır.

Sorunun Ermeni terörü boyutu ve dünyadaki terör olgusunun önemli bir parçası olması biçimindeki bir başka tanımlama, gerçeği yansıtmakla birlikte soruna yalnız terör boyutuyla bakmasından dolayı yeterli değildir.

⁵ Bkz. Nuri Bilgin, "Sosyal Temsiller Açısından Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003, s. 3.

Ermenilerin Türkiye üzerinde besledikleri emellerini ve Türkiye'nin topraklarında "Ermeni yurdu" sağlama gayelerini değişik biçim ve bağlantılarla ortaya çıkarmalarıdır. Bu tanım, Ermenilerin emellerini gerçekleştirecek yeterli güce sahip olmasalar bile, böyle bir hedeflerinin olduğu gerçeğini dile getirmesi açısından önem taşımaktadır.

Ermeni sorununun sadece belirli bir dönemde gerçekleşmiş ve tarafları sadece Türkler ve Ermeniler olmayan bir sorun olması nedeniyle yukarıda sıralanan tanımların tek başına sorunu açıklamada yetersiz kalacağını söylemek mümkündür.

II. TÜRKİYE'DE ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIM

Türkiye'de tarihsel süreç içinde değişik boyutlar kazanan Ermeni sorununa yaklaşımlar da buna paralel seyir izlemiştir. Uluslararası niteliğe kavuştuğu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden başlayarak günümüze kadar devam eden sorun hakkında Türkiye'de çeşitli boyutlarıyla değerlendirmeler yapılagelmiştir. Türkiye'de Ermeni sorunu ile ilgili çalışmaların çoğunda Ermenilerin tarihi, Türklerle karşılaşmaları, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Ermenilerin yaşadıkları ortam, Osmanlı'nın zayıflamasının ardından ortaya çıkan azınlık sorunları ve bunun içerisinde yer alan Ermeni sorunu hakkında bilgilendirmeler yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadığı ortam ve koşullar, sahip oldukları ayrıcalıklı konum ve Ermeni tebaaya olan güven üzerinde sıkça durulmakta; bu koşullara rağmen Ermeni sorununun ortaya çıkmasının nedenleri üzerinde araştırmalar yapılmaktadır.

Türkiye'de genel anlamda Ermeni sorununa yaklaşım konusunda bir konsensüs olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye'de Ermeni sorununun iç koşullar nedeniyle oluşmadığı, sorunun dış müdahalelerle uluslararası boyut kazandığı ve gündemden bir türlü düşmediği üzerinde genel bir kanı mevcuttur. Gerçekten de 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti yönetiminde yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar ciddi bir sorunla karşılaşmamışlardır. Diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin maruz kaldığı sıkıntıların tersine refah, huzur ve barış içinde yaşayan Osmanlı Ermenilerini devlete karşı harekete geçiren ve Ermeni sorununu doğuran etkenler, yapılan tanımlamalardan da anlaşılabilceği gibi iç ve dış faktörlere bağlanabilir. Sorunun ortaya çıkışında etkili olan kilise ve din gibi

içsel faktörler⁶ olduğu gibi; Batılı devletlerin müdahaleleri⁷ ile misyonerlik ve propaganda faaliyetleri gibi dış faktörler de söz konusudur.

Ermeni toplumu üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan Ermeni Kilisesi, dini faaliyetlerinin yanında ulusal bir güce de sahip ola gelmiştir. Bu yüzden Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve yayılmasında kilisenin rolü büyüktür. Kuşkusuz Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında kiliseye en büyük desteği sömürgeleşme politikalarını gerçekleştirmek amacıyla Batılı devletler vermişlerdir. Kiliselerin milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerinin doğduğu ve yayıldığı yerler olması; isyan, katliam gibi Ermeni olaylarının bizzat din adamları tarafından planlanması, desteklenmesi, hatta yönetilmesi; Ermeni sorununa siyasal destek arama girişimlerinin Ermeni dini liderlerince yürütülmesi; sorunun ortaya çıkışından bugüne süregelmesinde kilise ve dinin önemini ortaya koyan nedenlerdir.

Misyonerler, Türk egemenliğindeki bölgelere dini nedenlerin yanında bölgenin stratejik, siyasal ve ekonomik yapısı nedeniyle ilgi duymuşlardır. Osmanlı Devleti'nde Fransa'nın desteklediği Katolik misyonerler ile İngiltere'nin ve daha sonraları Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) desteklediği Protestan misyonerlerin yürüttüğü faaliyetler diğer azınlıklardan daha fazla Ermeniler üzerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde sınırlamayla karşılaşmadan faaliyet yürüten misyoner kuruluşlar, Ermeni sorununda dolaylı ya da doğrudan katkı sahibi olmuşlardır.

Ermeni sorununun bugün bile küresel niteliğini korumasının temelinde Ermenilerin etkin propaganda yöntemlerini kullanmalarının yattığı kabul edilmektedir. Ermeni sorununun uluslararası bir nitelik kazanmasından itibaren Batı kamuoyu, Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Batılı devletlerin misyonerlerinin, konsolosluklarının ve propaganda kuruluşlarının yardımlarıyla ve Batılı devletlerde yaşayan Ermenilerin de girişimleriyle Ermenilerin lehine tutum sergilemiştir. Ermeniler, sürdürmüş oldukları ayrılıkçı hareketi Batı kamuoyuna Müslüman Hristiyan çatışması hatta Müslümanların Hristiyanları katletmesi biçiminde yansıtmışlardır. Tüm bunlara Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin tehci ve

⁶ Ermeni sorununun doğuşunda kilise ve dinin rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1983, ss. 29-40.

⁷ Bkz. İkinci Bölüm, "Batılı Devletler ve Ermeni Sorunu" ss. 52-57.

soykırıma tabi tutulduğu temaları da eklenince, savaş ortamının propaganda olanaklarından yararlanılarak sorunun uluslararası niteliği korunmuştur. Propaganda, halen sorunun güncelliğini ve sürekliliğini korumasında en önemli etkenlerden biri olmayı sürdürmektedir.⁸

Türkiye’de Ermeni sorunu ile ilgili bilgi ve ilgi düzeyine bakıldığında, soruna ilişkin yaklaşımlar daha kolay izlenebilir. Geçmişte öğretim programlarında sorunla ilgili bilgilendirmelerin oldukça sınırlı oluşu ve basın yayın organlarında konuya yeterince yer verilmemesi, ilginin daha çok akademik düzeyde kalmasına yol açmıştı. Bu yüzden birkaç yıl öncesine kadar sınırlı sayıda akademisyen, yazar, diplomat vb aydının ilgilendiği konu artık daha çok sayıda meraklının ilgisini çekmeye başlamıştır.

Soruna ilginin az olduğu dönemlerde soruna bakış, daha çok geçmişte yaşanan acı olayların toplumsal hafızadaki izleriyle bağlantılıydı. Türkiye’de pek çok kimse, bizzat yaşadığı olaylarla ya da yakınlarından dinlediği anılarla 1915 ve sonrası olaylarını değerlendirmişlerdir. Türk toplumunun duygusal yaklaşımının yanında akademik çevrelerde sorun, daha çok tarihsel perspektifle ele alınmıştır. Geçen zamanda sorunun boyutlarının değişmesi, gerek toplumsal gerekse akademik düzeyde değişik yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Özellikle ulusal güvenlik boyutu olmak üzere sorunun tüm yönlerine ilgi artmıştır.

III. ERMENİLER AÇISINDAN ERMENİ SORUNU

A. ERMENİLERİN SORUNA YAKLAŞIMLARI

1. Türkiye Ermenileri

Ermeniler, asırlar boyunca Osmanlı Devleti tebaası olarak hoşgörü, refah ve güven ortamında yaşamışlardır. Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne olan bağlılığı karşılık bulmuş, Ermeniler her türlü hak ve özgürlükten yararlanmışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar süren hoşgörü ve güven ortamı, Batılı emperyalist devletlerin Ermenilerle ilgilenmeleriyle kaybolmaya hatta yerini isyan ve çatışmaya bırakmıştır.

⁸ Ermenilerin propaganda faaliyetleri hakkında bkz. Birinci Bölüm, “Terör ve Propaganda Faaliyetleri”, ss. 24-26.

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra yeni Türk Devleti, birçok etnik ve dinsel topluluğun yaşadığı bir coğrafyada kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Osmanlı'daki millet sisteminin yerine ulus-devlet ve yurttaşlık sistemi benimsenmiştir. Ulus-devletin kuruluşu sürecinde ise toplumsal yaşamın her alanında (eğitim, dil, tarih, kültür ve ekonomi) yeni bir ulus oluşturma çabaları ağırlık kazanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Ermeniler, Lozan Antlaşması'yla resmen azınlık statüsüne geçmişlerdir. Lozan Antlaşması'nda belirtilen azınlıklara ilişkin haklardan Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olan Ermeniler de yararlanma hakkına sahip olmuşlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ulus-devletin kuruluş süreci çerçevesinde yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan Lozan Antlaşması'yla azınlık statüsü kazanan Rum, Ermeni ve Yahudi yurttaşlar etkilenmişlerdir. Ermeniler, Yahudilerin 1934 yılında yaşadığı Trakya olayları⁹ gibi bir olayla karşılaşmamışlarsa da, bu dönemde diğer azınlıklarla birlikte Ermenileri de rahatsız eden bazı uygulamalar söz konusu olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik ilkesinin uygulamaya konulması, azınlık cemaatlerinin yönetim şekillerinde bazı değişiklikler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Medeni Kanun'un hazırlık çalışmaları sırasında bu yönde bir gelişme yaşanmıştır. Lozan Antlaşması'nda (Md. 42) gayrimüslimler arasında ortaya çıkabilecek ve aile hukuku kapsamına girecek olan anlaşmazlıkların, bu cemaatlerin dinsel geleneklerine göre Türk mahkemeleri tarafından giderilmesi öngörülmekteydi. Bu maddede öngörülen üç komisyon Mayıs 1925'te kurularak Rum, Ermeni ve Yahudi üyeler hükümetçe tayin edilmişti. Uzunca süren tartışmalardan sonra Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce, üç komisyon da değişik tarihlerde Lozan Antlaşması'nın (Md. 42) kendilerine verdiği haklardan feragat ettiklerine dair kararlarını açıklamışlardır. Böylece Müslüman yurttaşlar gibi gayrimüslim azınlık yurttaşlar da aile ve özel hukuk alanındaki tüm işlemlerini, Medeni Kanun çerçevesinde yapmayı kabul etmişlerdir. Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesiyle, Ermeni cemaatinin dini

⁹ 1934 Trakya olayları hakkında bkz. Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 100-130; Rifat N. Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni(1923-1945)**, İletişim Yayınları 3. Baskı, İstanbul, 2000, ss. 243-265.

kurallara göre yönetilmesi uygulaması terk edilerek Patrik, cemaatin dini ve sosyal kurumlarının ruhani gözetmeni sayılmıştır.

Ulus-devlet yaratma sürecinin yaşandığı dönemde, memuriyete alınma koşulları arasına “Türk olmak” koşulunun eklenmesi, diğer azınlık yurttaşlar gibi Ermenilerin bu durumdan etkilenmelerine yol açmıştır. Tek Parti Dönemi’nde azınlık yurttaşların memuriyete alınmaları önceleri de facto olarak durdurulmuşken, bu durum 18 Mart 1926’da çıkarılan 788 sayılı Memurin Kanunu’nda (Md. 4) sıralanan memur olma koşullarından birisi “Türk olmak” olarak düzenlenerek yasallaştırılmıştır. Bu koşul, 1965 tarihli 657 sayılı Memurin Kanunu’nun 48. maddesindeki düzenlemeyle “Türk vatandaşı olmak” olarak değiştirilmiştir.¹⁰

Azınlık cemaatleri, ulus-devlet yaratma sürecinin bir uzantısı olarak düzenlenen ortak kültür, dil ve ölküye sahip olma kampanyalarından da etkilenmiştir. Tüm yurttaşlar gibi azınlıkların Türkçe konuşup yazmaları, adlarını Türkçeleştirmeleri ve Türk ölküsüne sadık olmaları istenmiştir. Kamuoyunda ve yönetim çevrelerinde diğer azınlıklar gibi Ermenilerin kendi dillerini konuşmaları yadırganırken, Türkçe telkin ve teşvik edilmiştir.¹¹

Ekonomik alanda ulusallaştırma girişimleri çerçevesinde 4 Haziran 1932’de kabul edilen 2007 sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun’la kamu kesimi dışındaki bazı işlerin de gayrimüslimlerin bir kısmına kapatılmasına yol açmıştır. Bu kanundan gayrimüslimler arasında sadece 30 Ocak 1923’te imzalanan “Türk Yunan Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme”yle nüfus mübadelesinden muaf tutulan İstanbul’da yaşayan Rumlar etkilenmişlerdir.

Tek Parti Dönemi’nde çıkarılan 5 Haziran 1935 tarihli 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ve bu kanunun uygulama biçimi, gayrimüslim azınlık yurttaşları rahatsız etmiştir. Kanunun 24. maddesindeki Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne irad kaydolunmak üzere vakıf gelirlerinden “yüzde beş kontrol hakkı” kesilmesi hükmü, ilk rahatsızlık konusu olmuştur. Kanunun 44. maddesine göre, 1936 yılında azınlık vakıflarından

¹⁰ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 119-120.

¹¹ Rifat N. Bali, “Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası”, **Birikim**, Birikim Yayınları, S. 105-106, Ocak Şubat 1998, s. 81.

gayrimenkullerin listesini Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne vermeleri istenmiştir.¹² 1974 yılına kadar bu beyannameyle ilgili bir sorun yaşanmazken, beyannamede belirtilen gayrimenkuller dışında Ermeni vakıflarının başka mülk edinmemeleri ve mevcut mülklerin üzerine başka akar eklenmesine izin verilmemesi Ermeni cemaatinde rahatsızlığa yol açmıştır.¹³ Bu konudaki sıkıntı günümüze kadar gelmiş, hatta vakıflar bağış ya da satın alma yoluyla mülk edinmemekten şikayetçi olmuşlardır.

1936 yılından sonra edinilmiş olan cemaat vakıf mülklerinin, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Maliye Bakanlığı tarafından açılan davalarla Ermeni kurumlarından alınarak eski sahiplerine iade edilmesi ve mirasçısız kalan mülklerin Hazine'ye devredilmesi, Ermeni cemaatini rahatsız eden diğer bir sıkıntı olmuştur. Bugüne kadar Ermeni vakıflarına ait kırkın üzerinde bina ve arsanın dava yoluyla geri alınarak eski sahiplerine veya Hazine'ye intikal ettirildiği ifade edilmektedir.¹⁴

28 Haziran 1938'de kabul edilen 3513 sayılı kanunla azınlık cemaatlerinin vakıflarını yönetecek olan müteveli heyetini seçip tayin etme hakkının Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmesi bir başka rahatsızlık noktası olmuştur.¹⁵ 1949 yılında Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişiklikle azınlık vakıflarının yönetimleri cemaat tarafından seçilen yönetim kurullarına bırakılmıştır. Fakat yeni kanunun uygulama yönetmeliği çıkarılmadığı ve vakıfların tüzüğü olmadığı için uygulamada sorunlar yaşanmıştır.

¹² Bu listeler "1936 Beyannamesi" olarak adlandırılmaktadır.

¹³ Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun, 08.05.1974 tarihli E.1971/2-820, K. 1974/505 sayılı kararı gereği 1936 yılından sonra elde edilen taşınmazlar, azınlık vakıflarının mülkiyetinden çıkarılmaya başlanmıştır.

¹⁴ Avrupa Birliği'ne uyum çerçevesinde gayrimüslim cemaat vakıflarının sorunlarını çözecek yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. 09.08.2002 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 4771 sayılı kanunun 4. maddesiyle, 5.6.1935 tarihli ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 1. maddesinin sonuna eklenen fıkralarla gerekli değişiklikler yapılmıştır. Buna göre gayrimüslim cemaat vakıfları, Bakanlar Kurulu'nun izniyle dini, hayri, sosyal, eğitsel ve kültürel alanlardaki gereksinimlerini karşılamak için mal edinebilme, bu mallar üzerinde tasarrufta bulunabilme, bağış ve vasiyet yoluyla mal sahibi olma ve kayıt dışı kalmış taşınmazlarını tapuya tescil ettirme yetkilerine sahip olmuşlardır.

¹⁵ Bali, 1998, s. 82.

Varlık Vergisi, Tek Parti Dönemi'nde ekonomik ulusallaştırma çabalarının uzantısı olarak uygulanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması Türkiye'yi askeri ve ekonomik önlemler almaya zorlamıştır. Bu önlemler çerçevesinde 1942 yılında olağanüstü kazançların vergilendirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu sırada yüksek enflasyon ve ithalatın artmasından kaynaklanan mal kıtlığından gayrimüslim ticaret erbabının yararlandığı ve bunların vergilendirilmesi gerekliliği üzerinde sıkça durulmaya başlanmıştır. 11 Kasım 1942'de kabul edilip ertesi gün yürürlüğe giren 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, 15 Mart 1944'te çıkan kanunla tasfiye edilinceye kadar yürürlükte kalmış, bu kanunun uygulaması diğer azınlıklar gibi Ermeniler üzerinde de olumsuz etkilere neden olmuştur.¹⁶

Vergilerini ödeyemediği için Aşkale, Sivrihisar ve Kemer gibi yerlere sürülen toplam 2017 kişi içinde 154 Ermeni yer almıştır.¹⁷ 1923'te başlayan ulus-devlet yaratma süreci henüz başarı kazanmaya başladığı hatta azınlık yurttaşların tek parti yönetimine güven duymaya başladıkları bir dönemde, Varlık Vergisi uygulaması bu başarı ve güvenin bir ölçüde sarsılmasına yol açmıştır.

Çok partili demokrasiye geçiş, Türkiye'de yaşayan azınlıklarla birlikte Ermeniler için de yeni bir başlangıç olmuştur. Tek Parti Dönemi'nde gerçekleşen uygulamalar, Ermenileri azınlık cemaatlerine eşitlikçi ve özgürlükçü bir söylem ve program sunan Demokrat Parti'ye yöneltmiştir. 1950 seçimlerinde özellikle İstanbul'da önemli bir seçmen kitlesine sahip olan azınlık cemaatleri, çoğunlukla Demokrat Parti'ye oy vererek iktidar olmasına katkıda bulunmuşlardır.¹⁸ İstanbul'daki oy potansiyelleri nedeniyle siyasal iktidarla sıcak ilişkiler içinde bulunan

¹⁶ Varlık Vergisi ve uygulanması hakkında bkz. Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi ve İstanbul", **Toplum ve Bilim**, Birikim Yayınları, S. 71, Kış 1996, İstanbul, ss. 97-147; Aktar, 2001, ss. 135-243; Bali, 2000, ss. 424-495.

¹⁷ Nurşen Mazıcı, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003, s. 321.

¹⁸ Bali, 1998, s. 83.

azınlık cemaatleri, aynı zamanda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) temsil olanağına sahip olmuşlardır.¹⁹

Demokrat Parti döneminde meydana gelen 6-7 Eylül 1955 olayları ile azınlık yurttaşlara ait mağaza ve kiliselere hasar verilmişti. Daha çok Rum azınlıkların zarar gördüğü bu olaylardan Ermeniler de etkilenmişlerdir. Yaşanan gelişmelere rağmen Ermenilerin ve diğer azınlıkların Demokrat Parti'ye olan destekleri sürmüştü ve 1957 seçimlerinde kendi milletvekillerini seçerek Meclis'e göndermişlerdir.

Demokrat Parti sonrası dönemde siyasal iktidarlar tarafından azınlıklara yönelik belirli bir politika izlenmediği dikkat çekmektedir. Nüfus bakımından ağırlıklarını kaybetmeleri, Ermenilerin diğer azınlık cemaatleri gibi mikro düzeyde cemaat içi bir yaşam sürmelerini gerekli kılmıştır. Ermeniler bu yıllarda sadece zaman zaman sağcı basının ya da bazı siyasi partilerin polemğine konu olmaları nedeniyle gündeme gelmişlerdir.

1974'te Kıbrıs Barış Harekati'ndan sonra ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulamasıyla gayrimüslim yurttaşlar, Türkiye'nin tanıtımına ve lobi faaliyetlerine destek girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu girişimlerle başlayan azınlık cemaatleri ile siyasal iktidarlar arasındaki karşılıklı fayda ilişkisi; bir yandan Ermenilerin tanıtım ve lobi faaliyetlerindeki destekleri diğer yandan da azınlık cemaatlerinin resmi makamlarla olan ilişkilerinin kolaylaştırılması biçiminde sürdürülmüştür.

Ermeni terörünün ve Amerikan ambargosunun sürdüğü dönemde, Ermeni cemaatini temsilen cemaate mensup kişiler, lobi faaliyetlerine katılmanın yanında terörizm karşıtlığı konusunda da Türkiye'yi desteklemişlerdir. 1975 ve 1977 yıllarında ABD'ye giden işadamları heyetinde yer alan Boğaziçi Üniversitesi öğretim

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Ermeni milletvekili Berç Keresteciyan(Türker)'dir. Milli mücadele yıllarında büyük başarılar gösteren Keresteciyan, Kızılay'ın kurucularındandır. Keresteciyan, Atatürk'ün önerisiyle 1934'te Afyon milletvekili seçilmiş, 1939 seçimlerinde yeniden TBMM'ye girmiştir. Ermeni toplumundan 1950'de Andre Vahram, 1954 ve 1957'de Zakar Tanver, 1957'de Mıgırdıç Sellyan Demokrat Parti'den milletvekili seçilmişlerdir. 1960 Askeri Müdahalesi'nden sonra kurulan Kurucu Meclis'te Ermeni toplumunun temsilcisi Hermine Kalustyan'dı. 1962'de ise Berç Turan Adalet Partisi'nden senatör seçilmiştir.

üyesi Prof. Dr. Arman Manukyan, Ermeni cemaatini temsilen lobi faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Türk-Ermeni ilişkilerini konu alan sempozyumlarda Ermeni cemaatine mensup kişiler Türk tezi ile paralel tebliğler sunmuşlardır. Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) adlı terör örgütünün 15 Temmuz 1983'te Paris Orly Havaalanı'nda yaptığı saldırının sanıklarının yargılandığı 15 Şubat 1985'te başlayan duruşmalarda Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Avadis Haçınliyan Türkiye lehinde tanıklık yaparak aynı zamanda Türkiye'deki Ermeni cemaatinin içinde bulunduğu rahat yaşam koşullarını anlatmıştır.²⁰

Ermeni terör eylemleri karşısında Ermeni cemaati adına Patrik Şinork Kalutsyan ve diğer bazı Ermeni ileri gelenler değişik zaman ve yerlerde terörizm konusundaki kaygılarını dile getiren, terörü ve ASALA terörünü kınayan bir çok açıklamada bulunmuşlardır. Bu açıklamalarda Türkiye'deki Ermenilerin maddi ve manevi koşullarının iyi olduğu, bütün Ermeni kurumlarının açık ve işlemekte olduğu ve tek sıkıntılarının Türkiye diplomatlarına yapılan terör eylemleri olduğu vurgulanmıştır.²¹

Ermeni cemaati mensuplarına ait basın organlarının ve Ermeni Patriği'nin yurtiçi ve yurtdışında verdiği mesajların, Türkiye'yi destekleyen ve Ermeni azınlığın Türkiye'ye olan bağlılığını tekrarlayan içerikte olması; Türkiye Ermenileri'nin Ermeni sorununa ilişkin tutumunu açıklamak bakımından yeterlidir. Buna rağmen ulusal basınının bir bölümünde Türkiye Ermenileri'ni ve Patrik'in yurtdışı gezilerini ASALA ve ASALA terörü ile ilişkilendirme girişimlerine rastlanmaktadır.

Terör döneminin yerini soykırım tasarılarına bırakmasıyla başlayan süreç, Türkiye Ermenileri'ni bir taraftan soykırım tasarıları dolayısıyla duyulan rahatsızlıklarını gündeme getirmeye diğer taraftan Ermenilerin Türkiye'deki yaşam koşulları ve sorunları hakkında yurtdışında dile getirilen iddiaları yanıtlamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'deki Ermeni cemaati temsilcileri, Kasım 2000'de Patrik II. Mesrob Mutaşyan başkanlığında toplanarak ortak bir açıklama yapmışlardır.²² Açıklamada, Ekim 2000'de Avrupa Parlamentosu'nda (AP) kabul edilen bir rapordaki Türkiye Ermenileri'yle ilgili kısımları yadırgadıklarını, Ermenilerin

²⁰ Bkz. Bali, 1998, s. 87.

²¹ Açıklamalar hakkında bkz. Mazıcı, a.g.e., ss. 326-327.

²² Sabah, 17 Kasım 2000.

raporda ileri sürülen taleplerinin olmadığını ve sorunlarını kendi devletleri olan Türkiye ile diyaloga girmek suretiyle çözeceklerini dile getirmişlerdir. Ortak açıklamaya Ermeni lobisi tepki gösterirken, ABD Temsilciler Meclisi'ndeki (TM) soykırım tasarısının geri çekilmesine ortak açıklamanın neden olduğu ileri sürülerek Patrik Mutaşyan suçlanmıştır.

Patrik Mutaşyan tarafından değişik vesilelerle yapılan açıklamalarda Ermeni toplumunun tavrı açıkça ortaya konulmuştur.²³ Açıklamalarda Fransa'da Ulusal Meclis'in soykırım tasarısının gündeme alması karşısında tepki gösterilirken Batılıların Ermeni sorununu kullandıkları, bu sorunun Türkiye ile Ermenistan arasında diyalogla çözülmesi gerektiği ve Fransa'da tasarının kabulünden duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Ayrıca Türkiye ile Ermenistan'ın dostluğunu üçüncü ülkelerin istemediği belirtilerek, Diyanet İşleri Başkanı ile tarihte yaşanan olaylarla ilgili olarak ortak bir beyanda bulunabileceği, tarihte yaşanan acı ve derin olaylar hakkında hukuksal ve tarihsel yargıda bulunulamayacağı, acıların sömürülmemesi gerektiği ifade edilmiştir.

Patrik Mutaşyan Türkiye'deki Ermenilere kimsenin hamilik etmeye hakkının olmadığını, sorunlarının çözüleceği yerin Ankara ve TBMM olduğunu bir mektupla Fransa Cumhurbaşkanı'na göndermiştir. Türkiye Ermenileri adına Patrik Mutaşyan'ın açıklamaları, Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talep etme ve Türkiye Ermenileri'nin PKK terörü ya da Karabağ'daki Azeri-Ermeni çatışmasıyla ilişkilendirilme girişimlerine yanıtlar vererek sürmüştür. Mutaşyan günlük yaşamda Ermenilerin karşılaştıkları güçlükleri dile getirerek özellikle azınlıklara karşı Türk toplumunda var olan önyargının yarattığı olumsuzluklara değinmiştir.

Türkiye Ermenileri'nin devlete bağlılıklarıyla Ermeni sorunu konusundaki Diaspora Ermenileri'nin düşmanlığını kazanmalarına yol açan Türkiye yanlısı tavır ve girişimleri, iç kamuoyunda Türk Ermeni ilişkilerini sıcak tutmaya katkıda bulunmuştur. Uluslararası kamuoyunda ise diasporadaki Ermenilerin soykırımı tescil ettirme çabalarına Türkiye'deki Ermeni cemaatinin müdahale etme ya da bunları önleme şansı ve olanağı olmamıştır. Ancak özellikle Türkiye Ermenileri'nin temsilcileri tarafından yapılan açıklamalar Diaspora Ermenileri'nin girişimlerine sınırlı

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mazıcı, a.g.e., ss.328-329.

bir ölçüde yavaşlatma getirebilmiş; en azından Türkiye'deki Ermeniler hakkındaki iddiaların haksızlığının ortaya konulmasını sağlamıştır.

2. Ermenistan Ermenileri

Ermenistan, 1918-1920 yılları arasında kısa bir bağımsızlık dönemi yaşadıktan sonra Bolşeviklerce işgal edilerek Sovyetler Birliği'nin (SB) bir cumhuriyeti haline gelmişti. Bu dönemde maceracı ve komitacı bir hükümetle idare edilen Ermenistan Ermenileri, savaş, kıtlık, sefalet ve göç gibi büyük sıkıntılar yaşamak zorunda kalmışlardır.

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı birleştiren Transkafkasya Birliği'nin Nisan 1918'de dağılmasıyla, Ermenistan Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Ermeni talepleri daha da önem kazanarak sadece Osmanlı Devleti'ne karşı değil aynı zamanda Sovyet Rusya'ya karşı da ileri sürülmeye başlanmıştır. Savaş sonrasındaki uygun ortamı fırsat bilen Taşnak Ermeni Hükümeti, "Büyük Ermenistan" projesini yürürlüğe sokarak Rusya ve Osmanlı topraklarını işgal etmiştir. Haziran 1918'de Erivan ve Eçmiyazın kentlerinde yaklaşık 400 bin Ermeni yaşamaktayken işgaller sonrası Ermenistan, nüfusunu 1 milyon 590 bine (sadece 795 bini Ermeni) yükseltmiştir. "Büyük Ermenistan" projesi çerçevesinde Gürcistan ve Azerbaycan toprakları da talep edilerek, bu devletlerle uzun ve kanlı savaşlar yapılmıştır. Taşnak Ermeni hükümeti, Eylül 1920'de Türklerin Batı'da çeşitli cephelerde savaşmasını fırsat bilerek yakıp yıkmak, talan ve katliam faaliyetine girişmiş ancak Türklerden çok sert tepki görerek Gümrü Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.

Taşnak iktidarının politikaları yüzünden Ermeni halkının perişan olması Ermenileri kızdırmış; iç destekle Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulmuştur. Sovyet iktidarı döneminde SB ile Türkiye arasında imzalanan Moskova Antlaşması sonucunda Türkiye ile olan sınırlar belirlenmiştir. Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'yla ise Ermenistan Türkiye ile olan sınırı tanımıştır.

Ermeni halkının gözünden kısa bağımsızlık döneminde yaşanan gelişmeler, kendilerine yaşadıkları yurtların büyük bir bölümünü kaybettirdiği gibi Kars Antlaşması'yla bu toprakların resmen kaybedilişini de onaylamak zorunda bırakmıştır. Sovyet hükümetleri, Sovyet-Türk dostluğunun sürmesi için Ermeni halkına geçmişin kayıplarını ve acı deneyimlerini unutturmaya çalışmışlardır. Bu

amaçla, Sovyet güdümündeki Ermeni hükümetler, tarihsel olayların belli değişiklikler ve düzeltmeler yapılarak aktarılmasına özen göstermişlerdir.

SB zamanında yapılan çalışmalara rağmen 1960'lara gelinceye kadar Ermenistan'da 1915 yılı ve sonrasında yaşanan olaylar unutulmamıştır. Ancak Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye aleyhinde ciddi propaganda yapma olanağı bulunamamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle SB ile Türkiye arasında yaşanan gelişmelere paralel olarak Ermenistan'da bazı gelişmeler yaşanmış; ilk gelişme ise Türkiye'den toprak talebi olmuştur. Haziran 1945'te Eçmiyazın Katogikosluğu seçimleri dolayısıyla Eçmiyazın kentinde toplanan dünya Ermeni kuruluşlarının ileri gelenleri, amaçları dışında siyasi bir karar alarak Kars ve Ardahan'ın SB tarafından ilhak edilmesini istemişlerdir. Ermeniler bu taleplerini Temmuz 1945'de Potsdam Konferansı'na iletmışlerse de bir sonuca varamamışlardır.

1960'lı yılların başlarında yaşanan bireysel nitelikli girişimlere resmen olur verilmek suretiyle -örneğin Ermeni çeteci Antranik'in anıtının dikilmesine resmi makamların sessiz kalması- propaganda faaliyetlerinin hızlanması; 1965 yılından itibaren Ermenistan tarafından resmen 24 Nisan anma törenleri düzenlenmesine başlanması; Ermeni sorununun Ermeni kamuoyunun gündemine yeniden girmesinin ilk adımları olmuştur.

1965'e kadar soykırım, sınırlı sayıda akademisyen ve bazı toplum kesimleri tarafından tartışma konusu edilmekteyken, bu tarihten itibaren resmi devlet politikası olarak soykırım konusuyla ilgilenilmeye başlanmıştır. 'Soykırım' kurbanlarının anısına büyük bir anıt dikilerek her yıl 24 Nisan'da bu anıtın ziyaret edilmesi, çiçek koyulması ve mum yakılması gelenek haline getirilmiştir. Soykırım konusu, ulusal propaganda faaliyetlerinin artırılarak bu konuda pek çok kitap, makale vb. yayınlar yapılması ve Erivan'da 'soykırım' müzesi açılması sonucu, Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin toplumsal yaşamının bir parçası haline getirilmiştir.

Bağımsızlıktan Koçaryan'ın cumhurbaşkanı olmasına kadar dönemde soykırım konusu gündemin ilk sıralarında yer almasa bile önemsenmekteydi. Koçaryan'ın cumhurbaşkanı olmasıyla soykırımın uluslararası alanda tanınması stratejisi izlenmeye başlanmıştır. Bununla birlikte Ermenistan'da yaşayan Ermeni toplumunun gündemini soykırım değil yoksulluk, işsizlik gibi ekonomik kaygılar oluşturmaktadır.

Ermenistan Ermenileri'nin en çok şikayet ettiği konular Türkiye ile diplomatik ilişkilerin bulunmaması ve sınır kapısının kapalı olmasıdır. Türkiye ile ilişkilerin ekonomik yapıya olumsuz yansması ve soykırım olgusunun siyasal malzeme yapılması, belli siyasal çevrelerin Türkiye'ye düşmanlık duyguları beslemesine yol açmaktadır. Bunlara rağmen Ermeni kamuoyunun genel olarak Türkiye'ye karşı düşmanca tavır içinde olmadığı ve temas arayışı içinde olduğu kabul edilebilir.²⁴

3. Diaspora Ermenileri

Ermeniler, yaşadıkları bölgelerin tarihsel süreçte sık sık istilalara uğraması; din ve mezheplerinden dolayı baskılara maruz kalmaları nedeniyle sürekli olarak göç ve sürgünler yaşamışlardır. Ermenilerin yaşadığı göçler dünyanın değişik bölgelerinde Ermeni diasporasının oluşmasına yol açmıştır.²⁵ Ermeni diasporasının oluşumuna neden olan Ermeni göçlerinin altında yatan nedenler arasında; Ermenilerin ticarete ve servete olan düşkünlükleri, uyruğu oldukları devletlere olan ihanetleri, mezheplerinden dolayı baskı ve hor görmeye maruz kalmaları ve Ermenilerin maceraperestlik ruhuna sahip olmaları yer almaktadır.²⁶

Diaspora Ermenileri'nin nüfusu hakkında kesin bilgiye ulaşma olanağı, Ermeni kaynaklarının sayısı yüksek göstermeleri, değişik nedenlerle göç olgusunun devam etmesi ve diaspora nüfusunun dağınıklığı gibi nedenlerden dolayı sınırlıdır. Diaspora Ermenileri'nin sayıca en büyük cemaatleri ABD, Rusya, Avrupa (Ağırlıklı olarak Fransa), Gürcistan, Güney Amerika ve Avustralya'da bulunmaktadır. Kesin olmamakla birlikte Ermeni diasporasının nüfusunun en iyimser tahminle 3.5 milyon civarında olduğu söylenebilir. Bölgeler itibarıyla nüfus Rusya (yaklaşık 1 milyon), ABD (yaklaşık 1 milyon), Gürcistan (450 bin), Avrupa (550 bin), Ortadoğu (yaklaşık

²⁴ Bkz. Hrant Dink, "Cengiz Çandar'la Yapılan Ropörtaj", Agos Gazetesi, 18.01.2002.

²⁵ Diaspora Ermenileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Soner Karagül, "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003b, ss. 569-589.

²⁶ Erdal İter, "Lübnan'da Ermeni Diasporası", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 3, Ankara, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 119-130.

400 bin), Güney Amerika (büyük bir bölümü Arjantin'de olmak üzere 100 binden fazla) ve Avustralya'da (30 bin) yerleşmiştir.²⁷

Ermeni diasporası sayıca az olmasına rağmen dünyanın en iyi örgütlenmiş; farklı dönemlere, farklı siyasal ve kültürel mekanlara ayak uydurabilmiş; dağılarak yok olmamış ve gereksinimleri için kurum ve örgütler oluşturabilmiş ender diasporalardan birisi olarak kabul edilmektedir.²⁸ Ermeni diasporasının bu kadar etkin olmasının nedenlerinin başında Ermenilerin yüzyıllar öncesinden itibaren farklı nedenlerle ve farklı biçimlerde göç etmeye başlamış olmaları yer almaktadır. Diğer neden ise soykırım mirasını iyi kullanarak, bunu varlıklarını sürdürme aracı olarak kullanabilmeleridir. Özellikle 1915 sevk ve iskanından sonra dillerini bilmedikleri yabancı ve önyargılı kültürlerin olduğu ülkelere göç eden Ermeniler, cemaat dayanışması ile varlıklarını koruyabilmişlerdir.

Farklı nedenlerle ve göç dalgalarıyla diasporaya gelen Ermeniler, önyargı ve ayrımcılığa maruz kalma, ekonomik sıkıntılar, kültürel uyum sorunları, yabancı dil sorunu gibi sorunlarla yüz yüze kalmışlardır. Bu nedenle Ermeni diasporası, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki otuz yıl boyunca göç edenlerin sorunlarını çözmekle gündemini meşgul etmiştir.

Soğuk Savaş'ın başlamasının ardından Diaspora Ermenileri, bir yandan ideolojik bölünmeler yaşarken diğer yandan asimilasyonun önüne geçmek için uğraş vermişlerdir. Soykırım mirasına sahip çıkmakla asimilasyonun önüne geçileceği inancı, diasporayı tamamıyla bu konuya yöneltmiştir. Bu amaçla, diasporada yaşayan Ermeniler, soykırımın tanınması için her düzeyde faaliyet yürütmeye başlamışlardır.

Diaspora Ermenileri, soykırımın tanınması konusunda her türlü girişimin öncüsü ve destekçisi olmuştur. Terör eylemleri diasporada başlamış ve Diaspora

²⁷ Nüfus konusunda değişik Ermeni kaynakları hakkında bkz. Gerard J. Libaridian, **Ermenilerin Devletleşme Sınavı Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü**, Çev. Alma Taşlıca, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 167; Gerard Chailand and Jean-Pierre Rageau, **The Penguin Atlas of Diasporas**, Penguin Books, Newyork-USA 1995, s. 89; The Forum of Armenian Associations of Europe, Erişim:18.05.2002, <http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html>.

²⁸ Libaridian, a.g.e., s. 166.

Ermenileri'nin yaşadığı ülkelerde daha yoğun olarak sürmüş ve etkili olmuştur. Terör eylemleriyle dünyanın dikkati Ermenilere ve soykırım iddialarına yönelmiştir. Terörün çeşitli nedenlerle sona ermesiyle yeni stratejiler benimseyen Diaspora Ermenileri, yaşadıkları ülkelerin ulusal ve yerel yasama organları ve uluslararası kuruluşlar nezdindeki girişimlerle uluslararası kamuoyu oluşturma amacıyla hareket etmekte, böylelikle Türkiye'yi soykırım iddialarını kabul etmeye zorlamaktadırlar.

Diaspora Ermenileri, soykırımın tanınması konusunda iki tür yaklaşıma sahiptir.²⁹ Bunlardan ilki, soykırımın tanınmasının tarihi bir olayın tanınması, tarihteki haksızlığın düzeltilmesi, ahlaki bir yükümlülük ve yaraların sarılması için bir gereksinim olduğu biçimindeki nispeten ılımlı yaklaşımdır. Diaspora siyasi partilerinin ağırlıklı olarak benimsediği radikal yaklaşım ise soykırımın tanınmasını Türkiye'den çeşitli tazminat talepleri hatta toprak talebine kadar götürmektedir.

Soğuk Savaş'ın sona erme sürecinde Ermeni diasporasının Ermenistan'a karşı olan tutumunda değişikliğe yol açan bazı gelişmeler olmuştur. Karabağ konusunda Sovyet Ermenistanı'nda meydana gelen gelişmeler, 1988 Ermenistan depremi, 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve 1991-1994 yılları arasında Karabağ'da süren savaş diasporanın Ermenistan'a olan ilgisini arttırmıştır.

Günümüzde Diaspora Ermenileri ile Ermenistan ilişkileri ekonomik yardımlar, yatırımlar ve siyasal destekten daha öteye gitmekte; diaspora Ermenistan'ın iç ya da dış politik süreçlerinde söz sahibi olmaktadır. Özellikle soykırımın tanınması ve Türkiye ile ilişkiler konularında Diaspora Ermenileri, Ermenistan'ın politikalarında etkili olmaktadır.³⁰

B. ERMENİ KURULUŞLARININ SORUNA YAKLAŞIMLARI

Çok iyi bir örgütlenme düzeyine sahip olan Ermeniler, yaşadıkları ülkelerde siyasal, dinsel, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda faaliyet yürüten kuruluşlara sahip olmuşlardır.³¹ Ermeni kuruluşlarından söz ederken terör örgütlerini de unutmamak gerekir. Ermeni kuruluşlarından özellikle siyasal kuruluşların Ermeni

²⁹ Bkz. y.a.g.e, ss. 161-162.

³⁰ Bkz. Kamer Kasım, "Diasporanın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi", **2023 Dergisi**, S. 12, Ankara, 15 Nisan 2002, ss. 42-46.

³¹ Diasporadaki Ermeni kuruluşları hakkında bilgi için bkz. Karagül, 2003b, ss. 576-582.

sorununun bugünkü duruma gelmesindeki payı büyüktür. Gerek Ermeni komite ve partileri gerekse lobi kuruluşları soykırımın uluslararası düzeyde tanıtılması girişimlerine öncülük etmektedir.

Ermeni siyasal kuruluşları arasında siyasal partiler ve lobi kuruluşları yer almaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni 'davas'ı' için kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF/Taşnaksütyun), Ermeni Liberal Demokrat Partisi (ELDP/Ramgavar) ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (SDHP/Hınçak), 1921 yılından sonra diasporada örgütlenen partiler olmuşlardır. Ermeni siyasal partilerinden EDF, Ermenistan, Avustralya, Brezilya, Kanada, Kıbrıs, Kudüs, Lübnan, Suriye, İngiltere, ABD, Yunanistan, Almanya ve Fransa'da; ELDP, Ermenistan, Fransa, Avustralya, Kıbrıs, Yunanistan, Mısır, Kudüs ve Lübnan'da; SDHP, Ermenistan, Lübnan, İngiltere, Avustralya ve Mısır'da; Komünist Parti ise Lübnan'da örgütlenmiştir.

Ermenilerin bilinçlenmesinde ve örgütlenmesinde önemli role sahip olan siyasal partiler, Ermenilerle ilgili her şeyi "Ermeni davası" kapsamında ele alarak, 1965 sonrasında "Ermeni davası" için soykırımın tanınmasını en önemli olgu haline getirmişlerdir. Ermeni siyasal partileri ideolojiler, hareket yöntemleri ve hedefler bakımından farklılık göstermelerine rağmen soykırım ve Türk düşmanlığı konusunda birleşmişlerdir.

Ermeniler yaşadıkları ülkelerde Ermenilerle ilgili konulara duyarlılığı arttırmak, cemaat çıkarlarını korumak, siyasal otoritelerle ilişkiler kurmak gibi çok geniş yelpazede faaliyet yürüten lobi kuruluşlarına sahiptir. Nüfus ve etkinlik bakımından Ermenilerin güçlü olduğu ülkelerde lobi kuruluşlarının sayısı da fazladır. Bu nedenle en güçlü lobi kuruluşları ABD'de bulunmaktaysa da değişik ülkelerde bir çok lobi kuruluşu faaliyet yürütmektedir.³²

Ermenilerin en geniş alanda faaliyet yürüten ve en etkili lobi kuruluşu, Ermeni Ulusal Komitesi'dir [Armenian National Committee(ANC)]. Komite'nin ABD'deki örgütü ise Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi'dir [Armenian National Committee of America(ANCA)].³³ ANCA, ABD'nin tümünde örgütlenmiştir, dünyanın

³² ABD ve diğer ülkelerdeki lobi kuruluşlarının listesi için bkz. Karagül, 2003b, s. 586.

³³ Bkz. Armenian National Committee of America, Erişim: 12.09.2002, http://www.anca.org/anca_home.asp.

dört bir yanındaki ANC'lerle bağlantılıdır. Birbirine bağlı bürolar ve bölümlerle, aynı zamanda destekçileriyle işbirliği içinde çalışmalarını sürdürmektedir. ANCA'nın hedefleri arasında şunlar sıralanmaktadır: Bağımsız, birleşik ve özgür Ermenistan'ın desteklenmesinde kamusal bilinç oluşturmak, Amerikan Ermeni toplumunun çıkarlarıyla ilgili konularda Birleşik Devletler'in politikasına rehberlik etmek ve etkilemek, Ermeni toplumu ve seçilmiş otoriteler arasındaki işbirliğine hizmet ederken, devlet politikası konularında Amerikan Ermenilerin ortak bakış açısını ortaya koymak.

Siyasal ve eğitsel etkinliklere kadar çok değişik alanlarda aktivitesini sürdüren ANCA, Ermeni toplumunu ve Ermenistan'ı ilgilendiren konularda bir çok girişimde bulunarak Amerikan siyasi otoritelerine baskı yapmaktadır. Özellikle soykırımın uygun biçimde anılmasını sağlamak ve Türkiye ile Azerbaycan tarafından Ermenistan'a uygulanan ablukanın kaldırılması için girişimlerini sürdürmektedir.

Diasporada örgütlenen diğer önemli Ermeni lobi kuruluşu, Amerika Ermeni Asamblesi'dir [Armenian Assembly of America(AAA)]. Amerika'daki Ermeniler, AAA'yı 1972 yılında Washington'da, bütün örgütlerini bir çatı altında toplayarak oluşturmuşlardır. AAA, Ermenilerle ilgili konulara toplumun ilgisini arttırmak, Amerikan demokratik sürecinde Amerikan-Ermeni işbirliğini desteklemek ve Ermenistan'daki insani programlara ve kalkınmayla ilgili programlara yardım etmek amaçlarını taşımaktadır.

Washington'daki merkez ofis bünyesindeki Ermeni-Amerikan Eylem Komitesi [Armenian-American Action Committee(ARAMAC)], 50 eyaletteki Ermeni seçmenleri ve örgütlerini kritik konularda ve yasama sürecinde Beyaz Saray ve Amerikan Kongresi ile bağlantı kurmak için harekete geçirmektedir. ARAMAC, eylem yürütenlere Ermenilerle ilgili konularda Kongre, yönetim ve medya ile etkin biçimde iletişim sağlayabilmeleri için eğitim vermektedir.

Avrupa'da yaşayan Ermeniler 1998 yılında Avrupa'daki Ermeni kuruluşlarını bir araya getirmek ve aralarındaki işbirliğini kolaylaştırmak için Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu'nu [The Forum of Armenian Associations in Europe (FAAE)] oluşturmuşlardır.³⁴ 16 Avrupa ülkesindeki üye kuruluşların tümünü, bilgi ağı

³⁴ The Forum of Armenian Associations of Europe,

Erişim: 18.5.2002, <http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html> .

ve birlikte hareket konusunda destekleyen FAAE, üye kuruluşların karşılaştığı uluslararası ilişkiler, insan hakları, ekonomik işbirliği ve kültürel konuları içeren sorunlarla ilgilenen önemli bir Ermeni lobi kuruluşudur. FAAE, aynı zamanda Ermeni dilinin ilerletilmesi gibi kültürel konularda ya da Ermeni 'soykırımı' ve Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı abluka gibi siyasal konularda güncel projeler yürütmektedir.

FAAE, Brüksel'de Avrupa Birliği (AB) kurumlarıyla çalışan Ermeni kuruluşlarına yardım etmek, AB'de Ermenileri ilgilendiren konularda bilgi temin etmek ve uzmanlık yapmak amacıyla bir büro açmıştır. FAAE, açtığı büro aracılığıyla Türkiye'nin AB'nin tam üyesi olmadan önce Ermeni 'soykırımını' resmen tanınması için AB kurumları nezdinde girişimlerde bulunarak lobi faaliyeti yürütmektedir. Ayrıca Türkiye'nin 1993'ten bu yana Ermenistan'a uyguladığı ablukanın kaldırılması ve Ermenistan politikasını değiştirmesi için çalışmaktadır.

Avrupa'daki Ermeni lobi kuruluşlarından birisi de Ermeni Davasını Savunma Komitesi'nin [Comité de Defence de la Cause Arménienne (CDCA)]³⁵ Avrupa kanadı olan Ermeni Davası Avrupa Komitesi'dir (Comité Européen de la Cause Arménienne CDCA Avrupa). CDCA Avrupa, "Ermeni davasının" medya araçları, siyasal ortam, uluslararası örgütler ve kamuoyu önünde önemini artırmak amacını taşımaktadır. 1985 yılından bu yana faaliyet yürüten CDCA Avrupa'nın AP'de kabul edilen 1987 tarihli "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar"ın alınmasında önemli katkısı olmuştur.

CDCA Avrupa, Şubat 2002 sonunda Brüksel'de Avrupa merkez şubesini açarak, "Ermeni davasının" Avrupa Komisyonu, AP ve Avrupa Konseyi (AK) içinde savunulmasına yönelik girişimlerin koordinasyonunda kilit rol üstlenmeyi hedeflemektedir. CDCA Avrupa, son zamanlarda Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu [The European Armenian Federation for Justice and Democracy(EAFJD)] adını almıştır.³⁶ EAFJD'nin amaçları arasında; Avrupa kuruluşlarında Avrupalı Ermeni yurttaşların çıkarlarının temsil edilmesi, bütün Avrupa'daki Ermeni kuruluşlarının bir araya toplanması, dünya çapında Ermeni

³⁵ Armenian National Committee of France, Erişim: 09.08.2002, <http://www.cdca.asso.fr>.

³⁶ The European Armenian Federation for Justice and Democracy, Erişim: 18.09.2002, <http://www.eafid.org>.

toplumunun siyasal ve kültürel haklarının savunulması ve desteklenmesi yer almaktadır.

Ermenilerin kurduğu terör örgütleri, "Ermeni davası" için her türlü eylemden kaçınmayan neredeyse Ermeni sorunuyla yaşıt kuruluşlardır. Ermeni terör örgütleri ilk olarak komite biçiminde örgütlenerek faaliyetlerine başlamıştır. İlk Ermeni terör örgütlerinden Armenegyanlar 1885'te Van'da kurulmuştur. 1887'de Cenevre'de sosyalist eğilimli, ılımlı militan Hınçak Komitesi, 1890'da ise Tiflis'te aşırı, terör, isyan, mücadele ve bağımsızlık yanlısı Taşnak Komitesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca Ramgavar, Hınçak İhtilal Komitesi, Silahlılar Cemiyeti (1880), Ermenistan'a Doğru Cemiyeti, Genç Ermenistan Cemiyeti ve Karahaç Cemiyeti (1882) gibi halkı silahlı ayaklanmaya kışkırtan örgütlenmeler meydana getirilmiştir. Taşnakların 1892'de yaptıkları kongrede örgütlenen "Fedai Hareketi" ile Osmanlı Devleti'ne karşı terör eylemleri başlatılmıştır. Taşnakların 1919'da Erivan'da düzenledikleri kongre sonucu "Nemses" adlı eski Osmanlı yetkililerinin öldürülmesi için "İntikam Harekatı" başlatılmış ve bazı Osmanlı paşaları katledilmiştir.

1973-1994 arasında gerçekleşen terör eylemleri de aynı kökenden gelen Ermeni terör örgütleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde en çok sözü edilen örgüt ASALA'dır. 1975 yılında Lübnan'da kurulan ve Hınçaklar tarafından desteklenen ASALA, pek çok ülkede bir çok terör eylemi gerçekleştirmiştir.³⁷ ASALA'dan sonra Ermeni terör örgütleri arasında şunlar eylemleriyle dikkat çekmiştir: Taşnaklar tarafından kurulan JCAG (Ermeni Katliamı Adalet Komandoları), FAA (Ermeni İhtilal Federasyonu), FJA (Ermeni Gençlik Federasyonu), NRA (Yeni Ermeni Mukavemeti), GO (3 Ekim Grubu), GJ (9 Haziran Grubu), GD (Orly Grubu) ve GSF (Fransa Eylül Grubu). Türkiye karşıtı faaliyet yürüten diğer terör örgütleriyle işbirliği yapan Ermeni terör örgütlerinin eylemleri azalarak 1980'lerin ortasında sona ermiştir. Ermeni terör örgütlerinin zayıflaması ve eylemlerinin sona ermesinin

³⁷ ASALA ve diğer Ermeni terör örgütleri ve eylemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çitilioğlu, **Yedekteki Taşeron ASALA**, Ankara, 1997; Uras, a.g.e., ss. CXCVIII-CCIV; Michael M. Gunter, "Ermeni Terörizminin Çağdaş Görünümü", **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı**, AÜ Yayınları No:88 , Ankara, 1984; ss.107-125; Y. Atilla Şehirli, "ASALA'nın Ortaya Çıkışı, Eylemleri, İlişkileri ve Sonu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003, ss., 643-672.

ardında, Türkiye'nin aktif mücadelesi kadar Batı'nın desteğini çekmesi, örgüt içi sorunlar, yeni terör odaklarının doğuşu (PKK gibi) ve Ermeni terörünün yerini yeni stratejilere bırakması gibi nedenler yatmaktadır.

Tıpkı Ermeni siyasal kuruluşlarında olduğu gibi, Ermenilere ait basın yayın organları da Ermeni toplumunun sorunlarının çözümünde ve çıkarlarını korumada önemli bir işleve sahip olmuştur. Ermenilerin sahibi olduğu basın yayın kuruluşları, Ermeni 'davasının' gerçekleştirilmesine hizmet etmiştir. Basın yayın kuruluşları arasında ulusal ve yerel televizyonlar, radyolar, kayıt stüdyoları, ulusal ve yerel ölçekte yayınlanan aylık, haftalık ve günlük gazeteler ve dergiler, haber ofisleri ve basımevlerini sıralamak mümkündür.

Ermeniler, eğitim öğretim, araştırma faaliyeti yürüten, bu faaliyeti destekleyen okul, araştırma merkezi, eğitim merkezi, dernek, vakıf vb. bir çok kuruluş aracılığıyla soykırımın tanıtılması ve kabul edilmesi için uğraş vermektedirler. Bir çok ülkede Ermenilere ait eğitim ve kültür birlikleri, analiz, araştırma ve planlama enstitüleri, kütüphaneler, akademik kulüpler, bölgesel araştırma kulüpleri ve soykırım araştırma merkezleri vardır.

Ermeniler çok değişik amaçlarla Ermeni kültürü, sanatı, müziği ve edebiyatı ile ilgilenen kuruluşlara sahip olmuşlardır. Değişik ülkelerde soykırımın tanınması amacına yönelik faaliyetler gösteren Ermenilere ait kültür merkezleri, kültür dernekleri, kültür birlikleri, kültür cemiyetleri, müzik toplulukları, tiyatro toplulukları, sanat merkezleri ve müzeler bulunmaktadır.

Ermeniler, kültür ve sanat, gençlik, hem şehri, kadın, sağlık ve mesleki dayanışma kuruluşları ve dini kuruluşlar aracılığıyla, Ermenilik bilincinin yerleşmesini ve Ermeni kültürünün yeni kuşaklara aktarılmasını sağlayarak asimilasyonun önüne geçmeye çalışmışlardır. Yardımlaşma ve dayanışma konusunda da iyi örgütlenen Ermeniler, sahip oldukları sosyal yardımlaşma kuruluşları³⁸ sayesinde aralarındaki dayanışmayı güçlendirmişlerdir.

³⁸ Dünyanın dört bir yanında şubeleri bulunan en büyük iki Ermeni sosyal yardım kuruluşu Ermeni Genel Yardımsever Birliği ve Ermeni Yardım Cemiyeti'dir.

C. ERMENİ FAALİYETLERİ VE SORUNUN TIRMANDIRILIŞI

Ermenilerin Türkiye aleyhine yürüttüğü faaliyetler üç ana başlık altında toplanmaktadır.³⁹ İlki, Ermeni birliğini sağlayıcı hedeflere yönelik faaliyetlerdir. Bunlar arasında anıtlar yapma, basın-yayın faaliyetleri ile dinsel ve kültürel törenler yer almaktadır. İkincisi, “Ermeni davası” konusunda uluslararası kamuoyu oluşturmaya yönelik faaliyetlerdir. Uluslararası deklarasyonlar, yayınlar, konferanslar, sempozyumlar vb. girişimler bu grupta yer almaktadır. Üçüncüsü ise, uluslararası örgütler ve devletler nezdinde yürütülen Ermeniler lehindeki faaliyetlerdir. Bu faaliyetlere örnek olarak bazı devletlerin parlamentolarında ve uluslararası örgütlerin genel kurullarında, Ermenilerin soykırım iddiaları hakkında kararlar kabul ettirme girişimleri verilebilir.

Ermeni sorunu çerçevesindeki Ermeni faaliyetlerini, terör ve propaganda faaliyetleri, lobi faaliyetleri, kilisenin faaliyetleri ve eğitsel, kültürel ve bilimsel faaliyetler başlıkları altında toplamak mümkündür:

1. Terör ve Propaganda Faaliyetleri

Ermeni sorununun bugüne kadar süregelmesine yol açan en önemli etkenlerden birisi, yürütülen terör ve propaganda faaliyetleridir. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti içinde ve dışında kurulan Ermeni örgütleri, suikast ve terör yöntemini kullanarak terörü geleneksel eylemleri haline getirmişlerdir. Ermeniler aynı zamanda propaganda ve psikolojik etkileme yöntemlerini kullanarak “Ermeni davası” lehinde gerek yaşadıkları ülkelerde gerekse uluslararası düzeyde kamuoyu oluşturma faaliyetini sürdürmüşler ve başarılı olmuşlardır.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti içinde ve dışında pek çok terör ve suikast eylemi gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı Bankası baskını (1896), II. Abdülhamid’e suikast girişimi (1905), Birinci Dünya Savaşı boyunca Ermeni komitacıların terör eylemleri, Talat Paşa ve Said Halim Paşa’nın katledilmesi (1921), Bahattin Şakir Bey, Cemal Azmi Bey, Cemal Paşa ve yaverlerinin katledilmeleri (1922) Ermenilerin ilk kuşak terör faaliyetleri arasında yer almaktadır.

³⁹ Bkz. Uras, a.g.e., s. CXV.

1973 yılında ortaya çıkan uluslararası nitelikteki ikinci kuşak Ermeni terör faaliyetleri, başta ASALA terörü olmak üzere kendini göstermeye başlamıştır. Türk diplomatları ve temsilciliklerine yönelik sabotaj, suikast ve saldırı biçimindeki terör faaliyetlerinin çoğu, Ermeni diasporasının etkin olduğu ülkelerde gerçekleştirilmiştir. 1986 yılına kadar süren ikinci kuşak Ermeni terör faaliyetleri, bu tarihten sonra sona ermiştir.⁴⁰

Terör eylemlerinin "Ermeni davasını" dünyaya tanıtmaya çabasının ardından misyonunu tamamlaması, Ermenileri terör dışındaki propaganda yöntemlerini çeşitlendirmeye yöneltmiştir. Çünkü dünyada Ermeniler ve "Ermeni davası" tanınmaya başlanmış; sıra diğer ülkelerin ve Türkiye'nin Ermeni 'soykırımını' resmen kabul etmelerine gelmiştir.

Ermeniler, soykırım iddialarının tanınmasını sağlama stratejilerinin gereği olarak, yaşadıkları ülkelerde sahip oldukları basın yayın organları kanalıyla iletişim ve propaganda faaliyetlerini sürdürmektedirler. Propaganda araçları olarak harita ve tablolar, kitap, broşür, dergi, bildiri, dergi, gazete, pul, mektup, takvim, afiş, pankart, rozet, plak, ses, görüntü kayıtları gibi gerek yazılı gerekse görsel ve işitsel araçlar kullanılmaktadır.

Ermeniler, propaganda amacıyla aşağıda sıralanan araç ve yöntemlere başvurumaktadırlar.⁴¹ Dinsel törenler, gösteriler, sessiz yürüyüşler, protesto gösterileri, konferanslar, kongreler, toplantılar, davetler, münazaralar, telgraf çekme, mektup gönderme, internet aracılığıyla iletişim, tanıtım ve propaganda yapma, televizyon ve radyo yayınları, sanatsal ya da belgesel film gösterileri, afişleme ve

⁴⁰ Ermeni terörizmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ankara Üniversitesi, **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı**, AÜ Yayınları No: 88, Ankara, 1984; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, **Ermeni Komiteleri(1891-1895)**, Ankara, 2001; Cezmi Yurtsever, **Ermeni Terörü: Gelişimi ve Analizi**, İstanbul, 1987; Enver Yaşarbaş, **Ermeni Terörünün Tarihçesi: Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, Petek Yayınları, İstanbul, 1984; Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999; Erdal İter ve H. Kemal Türköz, **Ermeni Terörizmi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985; Mehmet Ethemoğlu, **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 1987.

⁴¹ Erdal İter, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Ankara:Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1994, ss. 37-38.

yazılama, ilgili temsilciliklere yazılı müracaatlar ya da protestolar, tehdit ya da taciz yöntemleri, sergi, anıt dikme ve müze açma. Ermeniler dünyanın değişik bölgelerinde yukarıda sayılan propaganda araçları ve yöntemlerini kullanarak propaganda temalarının benimsenmesi için yoğun çaba göstermektedirler.

1990'lı yıllardan itibaren görsel propaganda konusuna ağırlık verilmiş ve Ermeni asıllı yönetmenler tarafından sinema filmleri çekilmiştir. En çok harcama yapılarak hazırlanan filmler arasında yer alan, 1991 yılında Henri Verneuil tarafından çekilen Mayrig (Anne) filmi, Ermenilerin sevk ve iskan edilmesinden sonra Fransa'ya göç eden bir ailenin yaşamını anlatırken soykırım konusuna da değinmektedir. 2002 yılında gösterime giren, Atom Egoyan tarafından çekilen Ararat filmi ise, tamamen soykırım propagandasına odaklanmıştır. Öte yandan bir kısmı gerçek dışı malzemelerle hazırlandığı açık olan bir çok belgesel film, özellikle nisan aylarında bazı ülke televizyonlarında gösterilmektedir.⁴²

2. Lobi Faaliyetleri

Lobi faaliyeti kapsamında Ermeniler ve Ermenistan konularında diasporada daha fazla bilgilenmenin sağlanması; Ermenistan'a ekonomik, teknik ve insani yardım sağlanması; Karabağ sorununun Ermenilerin lehine sonuçlanması; Türkiye ile Azerbaycan'a baskı ve yaptırım uygulanması; soykırımın devletler nezdinde resmen tanınması ve sonrasında istenecek talepler yer almaktadır. Tüm dünyadaki Ermeni lobi kuruluşları,⁴³ sayılan bu hedefler için çaba göstermektedir. Ermeni diasporasının güçlü ve etkili olduğu ülkelerde, lobi faaliyetleri daha sonuç verici biçimde yürütülmektedir. Ermeniler açısından lobi faaliyetlerindeki kazanımların en önemlisi, parlamentolara sunulan soykırım iddialarını destekleyen karar tasarımlarının bazı parlamentolar tarafından kabul görmesidir. Lobi faaliyetleri terör eylemlerinin azalmaya yüz tuttuğu 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren hızlanmaya başlamış,

⁴² Ermenilerin propaganda maksatlı hazırladığı belgesel filmler ve sinema filmleri hakkında bkz. Sedat Laçiner ve Şenol Kantarcı, **Ararat, Sanatsal Ermeni Propagandası**, EREN Yayınları, Ankara, 2002, ss., 25-38.

⁴³ En önemli Ermeni lobi kuruluşları için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni Kuruluşlarının Soruna Yaklaşımları", ss. 18-23.

pek çok ülke ve eyalet parlamentosunda ya da belediye meclisinde bu yönde kararlar kabul edilmiştir.⁴⁴

Ermeni lobisinin en güçlü olduğu ülkelerden ABD’de, Senato ve TM üyelerine zaman zaman soykırımı anma toplantılarında konuşmalar yaptırılmaktadır. Ermeni lobisi, özellikle seçim bölgelerinde propaganda yaparak adayları yönlendirmekte, bazılarını Ermenistan’a gezilere götürmektedir. Bu gibi bir çok girişimin sonucu olarak Kongre üyeleri, Ermeniler lehinde konuşmalar yaparak yasa önerileri vermekte hatta Ermenistan’a yardım kararlarının Kongre’de kabul edilmesine katkıda bulunmaktadır.⁴⁵ Türkiye karşıtı diğer lobilerin de desteğini alarak Kongre’de etkinliğini arttırma çabasında olan Ermeni lobisi, gerek Kongre’de gerekse ulusal düzeyde lobi faaliyeti için milyonlarca dolar harcama yapmaktadır.

3. Kilisenin Faaliyetleri

Din adamlarının Ermeni toplumu üzerindeki nüfuzu, kilisenin Ermeniler üzerinde dini otorite dışında ulusal bir otoriteye de sahip olmasına neden olmuştur. Osmanlı Ermenileri için yürütülen misyoner faaliyetler, Ermeni kilisesini Katolik, Protestan ve Gregoryen olmak üzere 3 ayrı cemaate bölmüştür. Misyoner faaliyetlerin etkisiyle üç mezhepteki Ermeni kiliseleri dil ve tarih çalışmaları yaparak, Ermeni milliyetçiliğine katkıda bulunmuşlardır. Kilise önderleri dini otoritelerinin yanında siyasi otoritelerini güçlendirmek için cemaat içinde milliyetçilik akımının yayılmasına destek olmuştur. Batılı devletlerin bağımsız ya da özerk bir Ermenistan vaadi karşısında Ermeni kilisesi, bu devletlerle sıkı ilişkiler kurmuş ve isyan hareketlerini desteklemiştir.⁴⁶

Soğuk Savaş dönemi boyunca Ermeni kilisesi, Ermenilik bilincini ve kiliseye bağlılığı ayakta tutmak için soykırım mirasını kullanmış, aynı zamanda terörizme ve

⁴⁴ Bkz. Üçüncü Bölüm, “Ermeni Sorununa İlişkin Yasalaştırma Girişimleri”, ss. 113-131.

⁴⁵ ABD’deki Ermenilerin lobi kuruluşları ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şenol Kantarcı, ‘ABD ve Kanada’da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri’, **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 3, Ankara, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 99-118.

⁴⁶ Ermeni kilisesinin siyasi faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, ss.195-270; liter, 1999, ss. 34-66.

Türk karşıtı faaliyetlere destek olmuştur. Ermeni cemaatlerinin yaşadığı ülkelerde kilisenin koruyuculuğu altında soykırıma ilişkin anma törenleri, yardım kampanyaları ve çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Ermeni kilisesi, Ermeni siyasal partileriyle de sıkı ilişkiler kurarak ortak faaliyetler yürütmüştür.⁴⁷

4. Eğitsel, Kültürel ve Bilimsel Faaliyetler

Soykırım iddialarının bilimsel altyapısını oluşturmak ve soykırım mirasına sahip çıkmak amacıyla Ermeniler, eğitim ve kültür alanında üniversiteler, araştırma merkezleri ve enstitülerin çalışmalarına önem vermişlerdir. ABD, Fransa, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere pek çok ülkede Ermenilerle ilgili araştırma merkezleri ve enstitüler bulunmaktadır; kitap, dergi, gazete, yıllık vb. araçlarla Ermeniler hakkında dil, tarih, kültür, sanat ve edebiyat araştırmaları yapılmaktadır. Bu araştırmalar sonucu bilimselliği önemsenmeksizin propaganda ağırlıklı binlerce yayın ortaya çıkarılmakta ve Ermeni tezinin benimsenmesi amaçlanmaktadır.

Yapılan yayınlarda bilimsellik ve belgeye dayanma kaygısı taşınmadan “ne kadar fazla olursa etki alanı o kadar fazla olur” düşüncesiyle hareket edildiği göze çarpmaktadır. Bu amaçla hazırlanan binlerce yayınının kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmak için Avrupa ve Amerika’da bibliyografyalar oluşturulmuştur. Bibliyografyalarda Türkleri haklı gösteren eserler bile bazı kelime oyunları ile Ermeniler lehinde eserler olarak gösterilmiştir. Türkiye dahil olmak üzere dünyadaki bir çok kütüphaneden Ermeni aleyhine olan bütün yayınların toplatılması, tekrar kütüphanelere girmesine engel olunması gibi girişimler de söz konusudur.⁴⁸

ABD ve Kanada’da bulunan sayıları yirmiyi aşan Ermeni çalışmaları ve araştırmaları merkezleri, gerek sivil toplum kuruluşu olarak gerekse üniversitelerde bilimsel faaliyetler yürütmektedir. Araştırma merkezlerinin en önemli amacı ise Ermeni ‘soykırımı’ konusunda araştırmalar yapmak, bununla ilgili toplantılar düzenlemek ve araştırmaları desteklemektir. Bu merkezlerin Türkiye aleyhine işbirliği içinde çalışmalar yürüttükleri görülmektedir.⁴⁹ Üniversitelerde kurulan enstitü

⁴⁷ Bkz. İter, 1999, ss. 96-97.

⁴⁸ Yavuz Özgüldür, Ali Güler, Suat Akgül ve Mesut Köroğlu, **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s. 342.

⁴⁹ ABD ve Kanada’daki araştırma merkezleri ve diğer Ermeni kuruluşları hakkında bkz. Kantarcı, a.g.e., ss. 79-89.

ve araştırma merkezlerinin propaganda faaliyetleri çerçevesinde yayınladıkları eserler, “Ermeni davasını” yaymak ve Türk düşmanlığını arttırmak amacına yöneliktir.

Ermeni kültürü ve dili öğretilerek Ermeni kimliğinin yaşatılması ve yeni nesile Ermenilik bilincinin kazandırılması amacıyla, özellikle diasporada pek çok kültürel kuruluş faaliyet yürütmektedir. Bu kapsamda gizli ya da açık biçimde Ermenilerin yaşadıkları ülkelerdeki Ermenilere ait folklorik, kültürel, sanatsal eserler, belgeler ve materyaller bir araya getirilerek müze haline getirme girişimleri sürdürülmektedir. Diğer yandan Ermeni yazarlar tarafından soykırım konusunu işleyen roman, piyes ve şiir kitapları hazırlanarak okuyuculara ulaştırılmaktadır.

IV. ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN TEZLER

Ermeni sorunu konusunda Ermeni, Türk ve diğer pek çok tarihçi ve bilim adamı yıllardır çalışmaktadır. Soruna ilişkin resmi görüşlerle bilim adamlarının görüşleri arasında büyük ayrımların olduğunu söylemek güçtür. Sorunla ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalar sonucu, birbirinin karşıtı olan iki görüş bir başka deyişle Ermeni ve Türk tarafının tezleri ortaya çıkmıştır.

Ermeni ve Türk tezinin gerekçeleri, taraflarca delil gösterilen kaynaklar, olayların tarihsel gelişimi, nüfus ve hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin veriler gibi pek çok konudaki farklı görüşlerin ortaya konulması; soruna ilişkin çerçevenin daha kolay çizilmesine katkı sağlayabilecektir. Bu nedenle öncelikle Ermenilerin öne sürdüğü iddialar ve gösterdikleri kanıtlar ele alındıktan sonra Türklerin iddialara verdikleri yanıtlar üzerinde durulmalıdır.

A. ERMENİ TEZİ

1. Ermenilerin İddiaları

Ermeniler çok farklı platformlarda Ermeni sorunu konusunda kendi tezlerini ileri sürmektedirler.⁵⁰ Ermenilerin ileri sürdüğü iddiaların listesi bir hayli uzun olsa da burada en yaygın olarak bilinen ve tartışılan iddialar üzerinde durmak daha uygundur. Ermeni iddiaları; Ermenilerin tarihsel kökenine, yaşadığı topraklara, değişik çağlarda Türklerle olan ilişkilerine, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Ermeni-Türk ilişkilerine, 1915 yılında yaşanan olayların niteliği ve bu olaylarda ölen Ermenilerin sayısına, günümüzde Türkiye'de yaşayan Ermenilerin durumlarına ve diğer bazı konulara ilişkindir.

Ermeni çevreler, Anadolu'daki Ermeni varlığının tarihinin çok eskilere kadar uzandığı, bu nedenle de Doğu Anadolu'nun bir Ermeni yurdu olduğunu savunmaktadırlar. Ermeni tarihçiler ağırlıklı olarak mitolojilere ya da kendilerine yakın kavimler olan Asur, Yunan ve Yahudilerin kaynaklarına dayanarak Ermeni

⁵⁰ Ermeni sorununa ilişkin Ermenilerin görüşlerini yansıtan binlerce yayın vardır. 1990'lı yıllardan itibaren yayınlanan Ermeni tezini savunan kaynaklardan seçilen bazıları şu şekilde sıralanabilir: Anahide Ter Minassian, **Histoires Croisées-Diaspora, Arménie, Transcaucasie, 1880-1990**, Editions Parenthèses, Marseilles, 1997; Anita L.P. Burdett, **Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1879-1948**, Archive Editions, 1998; Gaidz Minassian, **Guerre et Terrorisme Arméniens**, Presse Universitaire de France, Paris, 2002; G.S. Graber, **Caravans of Oblivion- The Armenian Genocide 1915**, John Wiley& Sons, New York, 1996; Jame L. Barton, **Turkish Atrocities- Statements of American Missionaries on the Destruction of Chiristian Communities In Otoman Turkey 1915-1917**, Gomidas Institute, Ann Arbor, 1998; Richard G. Hovannissian, **Remembrance and Denial-The Case of the Armenian Genocide**, Wayne State University Pres, Detroit, 1998; Robert Melson, **On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust**, The University of the Chicago Pres, Chicago, 1996; Vahakn N. Dadrian, **The History of the Armenian Genocide-Ethic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, Oxford, 1997; Vahakn N. Dadrian, **Warrant for Genocide-Key Elements of Turco-Armenian Conflict**, Transactions Publishers, London, 1999; Yves Ternon, **Les Arméniens-Historie d'un Génocide**, Editions du Seuil, Paris, 1996.

tarihi ve kökeni hakkında bilgiler vermektedirler. Ermenilerin tarihi hakkında, başta kendileri olmak üzere çok değişik görüşlere rastlamak mümkündür.⁵¹

Ermeni tarihçilerden bazıları Ermenilerin kökenini Kitabı Mukaddes'e dayandırarak Ermenileri Sincar'dan gelmiş olan Yasef'in oğullarından Hayk'ın soyundan gelen Ermenistan denilen bölgenin yerli halkı olarak kabul etmişlerdir. Bu tarihçilere göre Nuh Tufanı'ndan sonra Nuh'un gemisi Ararat (Ağrı) dağı üzerinde durmuş, Nuh'un oğullarından Yasef'in soyu Ararat dağı civarına dağılmışlar, bir kısmı ise Mezopotamya tarafına gitmişlerdir. Nuh'un torununun torunu olarak kabul edilen Hayk, Mezopotamya'dan gelerek Ararat dağı çevresinde yerleşmiş ve Ermeniler burada kendisinden türemiştir. Bazı Ermeni tarihçiler Ermenileri Frigyalıların bir kolu olarak görmüşler ve tarihlerinin başlangıcını M.Ö. 6. yüzyıla kadar götürmüşlerdir. Ermeni tarihçiler arasında en çok benimsenen bu görüşe göre Ermeniler, M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç eden Balkan kökenli ve Trak-Frig soyundan gelmektedirler ve diğer kavimlerin baskısıyla M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç edip yerleşmişlerdir.

Ermeni olmayan bazı tarihçiler M.Ö. 6. yüzyılda Suriye'nin kuzeyinde ve Kilikya bölgesinde yaşayan Hititlerin değişik nedenlerle kuzeydoğuya giderek yerleştiklerini, bunların Ermeniler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ermenileri Urartu İmparatorluğu'nu oluşturan kabilelerden bazıları olarak gösteren ve Ermenistan'ı da Urartu sınırlarına karşılık gelen coğrafi bir terim olarak gösteren tarihçiler de vardır. Başka bazı tarihçiler Ermenileri Güney Kafkas ırkı olarak kabul etmektedirler. Bu görüşü benimseyenlere göre Ermenilerin ana yurdu Güney Kafkasya'dır. Kafkas boylarına kültürel yakınlıkları ve M.Ö. 521'de Pers Kralı Darius'un yazıtında Kafkasya'da yenilen kavmin Ermeniler olması bunun kanıtı olarak görülmektedir. Ermenilerin kökenine ilişkin son bir görüşe göre ise Ermeniler Turan ırkı olarak kabul edilmektedir. Bu görüş Ermenileri bazı Türk ve Azeri boylarıyla dil benzerlikleri olduğu, kültür ve gelenek bakımından yakınlık bulunduğu savına dayanmaktadır.

Ermeni tezini destekleyen iddialarda, Türklerin Selçuklu ve Osmanlı Devletleri ile başlayıp Ermeni topraklarını zorla ele geçirdiği; Ermenilere tarih

⁵¹ Ayrıntılar için bkz. Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri**, Truva Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 1970, ss.18-20; Gürün, a.g.e., ss.10-28; Uras, a.g.e., ss. 98-105.

boyunca baskı ve zulüm uyguladığı; baskı ve zulmün kendileriyle birlikte diğer gayrimüslimlere de tarih boyunca yapıldığı ileri sürülmektedir. Bu kapsamda ileri sürülen diğer bir iddia ise 1890'lardan itibaren Türklerin Ermenileri katletmeye giriştikleridir.

Ermeni iddiaları arasında üzerinde en fazla durulanı; Türklerin Ermenileri 1915'ten 1918 yılına kadar planlı ve sistemli bir soykırıma tabi tuttuklarına ilişkin olanıdır. Ayrıca Türk ordusunun Doğu Ermenistan ve Azerbaycan'a doğru ilerlemesi sonucu, 1920-1922 yılları arasında da on binlerce Ermeninin hayatını kaybettiği iddialar arasındadır. İddialara göre dönemin Osmanlı hükümeti, Ermenileri tehciye tabi tutarak "20. yüzyılın ilk soykırımını" gerçekleştirmiştir.

Ermeniler, böyle bir duruma maruz bırakılmayı, planlı bir çabanın ürünü olarak delillendirmeye çalışmaktadırlar. Bu amaçla soykırım kararının Talat Paşa tarafından telgraflarla ilgili birimlere bildirildiği iddia edilmiştir. İngilizler tarafından Halep'te bir Osmanlı memurundan ele geçirildiği ileri sürülen bu telgraf örnekleri, Ermeni bir yazar tarafından 1920'de yayınlanmıştır.⁵²

Ermeniler bir yandan bazı belgeleri delil olarak gösterirken bir yandan da Osmanlı arşivlerinin kapalı olduğunu iddia etmektedirler. Türk tarafınca arşivlerin herkese açık olduğunun ve sınıflandırma çalışmaları biten belgelerin ise yayınlanacağını ilan edilmesinden sonra, arşivlerle ilgili başka iddialar gündeme gelmiştir. Bunlar arasında en önemli olan, arşivlerin tahrifata uğratıldığı ve Ermeni olaylarıyla ilgili belgelerin yok edildiği iddiasıdır.⁵³

Ermeni görüşünü savunanlar tarafından 1915 sevk ve iskanında hayatını kaybedenler konusunda birbirinden oldukça farklı sayılar ileri sürülmüştür. 1,5 milyon Ermeninin öldüğü iddiası en yaygın olarak kullanılmaktadır. Ermenilerin kayıpları 1915'lerde 300 bin olarak ifade edilmekteyken daha sonraları giderek (2 milyona kadar) artırılmış ancak 1,5 milyon sayısı üzerinde sıklıkla durulmaya başlanmıştır. Örneğin Encyclopedia Britannica'nın 1918 yılındaki baskısında sevk ve

⁵² Bkz. Birinci Bölüm, "Ermenilerin Gösterdiği Kanıtlar", s. 34.

⁵³ 1918'de ve 1980'li yıllarda olmak üzere Türk arşivlerinde en az iki kez çok sistematik temizlik yapıldığı iddiası halen sıkça ileri sürülmektedir. Bkz. Tarık Işık, "1915'i Yeniden Düşünebilmek", **Radikal**, 28 Nisan 2004; Taner Akçam, "Tarih Üzerine Konuşmak", **Radikal**, 18 Mayıs 2004.

iskanda hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı 600 bin olarak gösterilirken, 1968 yılındaki baskısında sayı 1,5 milyon olarak gösterilmiştir.⁵⁴

Ermeni tezini savunanların üzerinde ısrarla durdukları konulardan birisi, soykırımın tanınması, tazminat ve toprak talepleridir. Ermeni çevrelerinde, 1915 'soykırımına' maruz kalmalarından sonra bunun Türkiye tarafından tanınmasını, ardından mağdurlara tazminat ödenmesini daha da ötesinde 22 Temmuz 1920'de Osmanlı hükümetince imzalanan ve Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak vaat eden Sevr Antlaşması'nın gereği olarak kendilerine bu toprakların iadesini isteyenlerin sayısı az değildir.

Türkiye'de yaşayan Ermenilerin baskı altında tutulduğuna ilişkin iddialara gelince; Ermeni toplumunun günlük yaşamda keyfilikler, yasal belirsizlikler ve kısıtlamalar yaşadığı, bu kısıtlamaların amacının Ermenileri asimile etmek ya da göçe zorlamak olduğu ileri sürülmektedir. Bu konudaki diğer iddialar ise, Türkiye Ermenileri'nin kiliselerin ve diğer dini kuruluşların dini, sosyal ve eğitimle ilgili faaliyetlerinin kısıtlanması; azınlıklara dernekleşme hakkı tanınmaması; hak ve özgürlüklere ilişkin sorunlar; Ermenice'nin öğretilmesinin sınırlandırılması ve Ermeni eğitim kurumlarına güçlükler çıkarılması olarak sıralanmaktadır.⁵⁵

Ermeniler ve Ermeni tezini savunanlar, cumhuriyetin kurucusu Atatürk hakkında bir takım iddialarda bulunmuşlardır. Propaganda ağırlıklı içeriğe sahip olan bu iddialardan birisi; Atatürk'ün 27 Ocak 1920 tarihinde Divanı Harb'e İttihat ve Terakki mensuplarını Ermenilere karşı katliam yapmakla suçlayan ifade vererek, bu konuda tanıklık yaptığıdır. Bir başka iddiada, Atatürk'ün 1926 yılında Los Angeles Examiner gazetesine verdiği demeçte soykırımın olduğunu kabul ettiği ve diğer Türklerin de kabul etmesi gerektiğini söylediği ileri sürülmektedir. Bu iddia Ermeniler tarafından değişik yerlerde ve yayınlarında tekrarlanmıştır.

Atatürk hakkındaki iddialara son yıllarda yenileri eklenmiştir. Bu iddialardan birinde, Atatürk'ün 24 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmada, İttihat ve Terakki

⁵⁴ Dış Politika Enstitüsü, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ermeni Konusunda Yayınlar No: 8, Ankara, 1982, s. 29.

⁵⁵ Tessa Hofman, **Armenians in Turkey**, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Belgium, October 2002, s. 6.

liderlerinin soykırım politikalarını kınadığı belirtilmiştir.⁵⁶ Atatürk hakkındaki son iddia ise, AP'de 28 Şubat 2002'de kabul edilen "Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları Çerçevesinde AB'nin Güney Kafkasya ile ilişkileri" başlıklı raporda yer almaktadır. Bu raporun açıklama bölümündeki dipnotta, Atatürk'ün 10 Nisan 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmada, İttihat ve Terakki hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni halkına karşı soykırım işlediğini vurguladığı iddia edilmektedir.⁵⁷

2. Ermenilerin Gösterdiği Kanıtlar

Ermeni lobi ve propaganda kuruluşları, soykırım iddialarına kanıt olarak fotoğrafları, kitapları, el yazmalarını, kişisel arşivleri ve özel koleksiyonlardan elde edilen diğer belgeleri kullanmaktadırlar. Soykırım iddialarına ilişkin belgelerin ağırlıklı olarak doğruluğunun ispatlanması olanaksız anı türündeki yayınlar olması, kanıtların propaganda ağırlıklı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde görev yapan yabancı ülke diplomasi temsilcilerinin ve misyonerlerin savaş stratejisinin gereği olarak Batı'da kamuoyu yaratmak için gönderdiği abartılı ve yanıltıcı haberler ve bu kişiler tarafından yazılmış olan anı kitapları, Ermenilerin önem verdiği kanıtlar arasında yer almaktadır. Aynı şekilde savaş sırasında Osmanlı Devleti'nde askeri ve sivil görevlerde bulunmuş Almanların ve Anadolu'yu işgal eden Rusların tanıklığı Ermeniler için önemli kanıtlardandır. Sayılanlardan başka, güneye sevk edilen Ermenilerin durumunu gördüğü iddia edilen Suriyeli Arapların ve bazı Türklerin tanıklığına da önem atfedilmektedir.

Yukarıda sözü edilen kanıtlar çerçevesinde İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar üç ana kaynağa dayanılarak soykırım iddialarında bulunulmaktaydı.⁵⁸ İlk kaynak, tarihçi Arnold Toynbee tarafından editörlüğü yapılan "Ermenilere Yapılan

⁵⁶ Yeni Bin Yıl, 8 Ekim 2000.

⁵⁷ European Parliament , Report on the Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Union's Relations with the South Caucasus, under the partnership and cooperation agreements, (COM(1999) 272 – C5-0116/1999 – 1999/2119(COS)), 28.01.2002, s. 17.

⁵⁸ Kamuran Gürün, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divanı Harbi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, s. 53.

Mezalim, Bir Milletın Katli" başlıklı, 1916 yılında basılan Bryce Raporu olarak tanımlanan İngiliz Mavi Kitabı'dır. İkinci kaynak, ABD'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki İstanbul'daki büyükelçisi Henry Morgenthau'nun 1918 yılında basılan "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü" isimli hatıratıdır. Üçüncü kaynak ise, Aram Andonyan tarafından yazılan Talat Paşa'ya atfedilen Ermenilerin öldürölmelerini emreden telgrafları ve resmi belgeler olduğu iddia edilen diğeri bazı Osmanlı belgelerini derleyen kitaptır.⁵⁹

Abartılı Ermeni ve misyoner raporlarına dayanan Bryce Raporu, İngiltere'nin savaş propagandası⁶⁰ yapmak amacıyla faaliyet yürüten Wellington House tarafından hazırlanmıştır. Rapor, sadece Ermeni kaynaklardan ikinci ya da üçüncü elden toplanan ve doğruluğu kontrol edilmemiş bilgi ve belgelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.⁶¹ İngiliz Dışışleri Bakanlığı tarafından içindeki bilgilerin doğruluğu üstlenilmeden basılan Mavi Kitap, gerçek olduğu iddiasıyla halen basılmaktadır.

Morgenthau'nun kitabının hazırlanış biçimi ve içeriğinin gerçeği ne ölçüde yansıttığı, Morgenthau'nun günlüğü, yazdığı mektuplar ve raporlar incelendikten ve Amerikan arşivlerinde yapılan araştırmalardan sonra 1990 yılında yayınlanan "The History Behind Ambassadors Morgenthau's History" kitapta Prof. Dr. Heath W. Lowry tarafından ortaya konulmuştur.⁶²

⁵⁹ Andonian'ın kitabı, 1920 yılında Paris'te "Ermeni Katliamına İlişkin Resmi Belgeler", Londra'da "Naim Beyin Hatıratı: Ermeni Tehcir ve Katliamına İlişkin Resmi Türk Belgeleri", ve Boston'da Ermenice olarak "Büyüyük Suç, Son Ermeni Katliamı ve Talat Paşa, İmzalı Orijinalleriyle Resmi Telgraflar" adlarıyla yayınlanmıştır.

⁶⁰ İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşında yaptığı savaş propagandaları ve Bryce Raporu hakkında bkz. Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ocak Şubat 2001, Ankara, ss. 474-483.

⁶¹ Wellington House'un elde ettiğı bilgi ve belgeler; Tiflis'teki Horizon, Marsilya'daki Armenia, Londra'daki Ararat ve New York'daki Gotchnag gazetelerinde çıkan haberlerle, misyonerlerden elde ettiğı bilgileri nakleden New York'taki Ermeni Mezalimi Komitesi'nden elde edilen bilgilerden oluşmaktadır. Bkz. Gürün, 1983, s. 50.

⁶² Türkçe baskısı yapılan kitap için bkz. Heath W. Lowry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, Çev. Belkis Torfilli, İsis Yayıncılık, İstanbul, Temmuz 1991.

Andonyan tarafından yazılan kitabın gerçek niteliği ise yayınlandıktan 63 yıl sonra Türk bilim adamları tarafından ortaya çıkarılmıştır.⁶³ Kitapta yer alan belgeler, şekil ve içerik bakımından ayrıntılı biçimde incelenmiş ve Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmalarla ve karşılaştırmalarla telgrafların sahte oldukları kanıtlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yukarıda sözü edilen üç ana kaynaktan başka, 24 Kasım 1945'te London Times'da yayınlanan "Nazi Almanyasının Savaş Yolu" başlıklı makalede yer alan ve Hitler'e atfedilen "*Ermenilerin köklerinin kazınmasından bugün bahseden var mı?*" sözü, Ermenilerce sıkça başvurulmuş bir kaynak halini almıştır. İddiaya göre Hitler, 22 Ağustos 1939'da Obelsarzberg'de komutanlarıyla yaptığı bir toplantıda Yahudilerin topyekun ortadan kaldırılması emrini verirken bu sözleri sarf etmiştir. Resmi zabıt tutulmayan toplantıda bulunan generallerin tuttuğu öne sürülen notlar, savaş sonunda müttefiklerin eline geçerek savaş suçlularının yargılandığı Nürnberg Mahkemesi'ne sunulmaya çalışılmıştır. Ancak üzerinde oynamalar yapıldığı için savcı tarafından delil olarak mahkemeye sunulmadığı ortaya çıkarılmıştır.⁶⁴ Gerçeklerin bilinmesine rağmen Hitler'e atfedilen sözün, Ermeni propagandası olduğu kanıtlarıyla ortaya konulmuştur.⁶⁵

Ermeniler tarafından sıkça referans olarak gösterilen kaynaklar arasında, Mondros Mütarekesi sonrasında kurulan sevk ve iskanda ihmalî görülenlerin yargılandığı mahkemeye ilişkin dava zabıtları, kararlar ve Osmanlı arşivlerindeki bazı belgeler yer almaktadır. Ermeniler, bu davada bir çok mahkumiyetin olmasının, Osmanlı mahkemesinin soykırımı kabul ettiği anlamına geldiğini vurgulayarak, Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bu davanın zabıtlarını ve kayıtlarını kanıt olarak kullanmaktadırlar.⁶⁶ Ancak, mahkemenin İtilaf devletlerinin sempatisini kazanmaya

⁶³ Bkz. Şinasi Orel, Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, TTK Yayını VII. Dizi-Sa.83, Ankara, 1983.

⁶⁴ Kamuran Gürün, "Tarihi Boyut" **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, I. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum1.htm>.

⁶⁵ Bkz. Türkkaya Ataöv, **Hitler and The "Armenian Question"/ Hitler et la "Question Armenienne"**, Sistem Ofset, I. Baskı, Ankara, Haziran 1984.

⁶⁶ Pulat Y. Tacar, "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 2, Ankara, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 106.

yönelik kararlar aldığı, bu kararların uygulanmasının büyük protestolara yol açtığı bilinmektedir.

Ermeniler tarafından propaganda aracı olarak, soykırıma bizzat tanık olduğunu iddia eden Ermenilerle yapılan görüşmeleri kanıt göstermektedirler. 1955 yılından günümüze kadar 'soykırımdan' kurtulmuş görgü tanıklarının ve hayatta kalanların ses ve görüntüleri kaydedilmiş ve anlattıkları yazıya dökülerek kitap olarak yayınlanmıştır.⁶⁷

B. ERMENİ İDDİALARININ YANITLARI VE TÜRK TEZİ

Ermenilerin ileri sürdüğü bütün iddialara Türk tarafınca yanıt verilmiştir.⁶⁸ Ermenilerin kökenine ve Doğu Anadolu'nun Ermenilere ait olduğuna ilişkin Ermeni görüşleri Türk tarihçiler tarafından eleştirilmiş, Ermenilerin kökenini açıklayan görüşlerin kendi aralarında çeliştiği ve görüş ayrılıklarının olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹

Ermenilerin kökenini açıklamaya çalışan görüşlerin tümüne bakıldığında; Ermenistan diye bir bölge tarihin eski dönemlerinden beri var olagelmıştır. Ancak Ermeni diye isimlendirilen topluluğun bu bölgeye batıdan kesin olmamakla birlikte en erken tarih olarak M.Ö. 6. yüzyılda geldikleri anlaşılmaktadır. 15 bin yıllık tarihi olan Anadolu'ya göç ederek gelen Ermeniler gibi pek çok kavim, göçebe ya da yerleşik olarak burada yaşamıştır. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren (M.Ö. 331'deki Büyük İskender'in Anadolu seferi) Ermeniler hakkında kesin ve yazılı tarihi bilgilere rastlamak mümkündür.⁷⁰

Ermenilerin Türkler tarafından tarih boyunca baskı gördükleri ve zulme uğratıldıkları ve topraklarının işgal edildiği iddiaları karşısında ise kısaca şunlar

⁶⁷ Bu hikâyelerin orijinaleri Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivlerinde saklanmaktadır. Kitap için bkz. Verjine Svazlian, **Ermeni Soykırımı Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları**, ECUBA "Gitutyun" Basımevi, Erivan, 2000.

⁶⁸ Türk resmi görüşüne göre Ermeni iddiaları ve yanıtları, Dışişleri Bakanlığı tarafından yurtdışında bu konuda bilgi vermek üzere hazırlanan kitapçıkta özetlenmiştir: Bkz. Dış Politika Enstitüsü, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ermeni Konusunda Yayınlar No: 8, Ankara, 1982.

⁶⁹ y.a.g.e., s. 2.

⁷⁰ Gürün, a.g.e., s.17.

söylenmektedir: Ermeniler, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Karadeniz, Hazar Denizi, Mezopotamya ve Akdeniz arasındaki geniş coğrafyada Türk, Arap, Rum, İran, Kafkas halklarıyla birlikte ve azınlık olarak yaşamışlardır. Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgeler M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak, M.S. 11. yüzyılda Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasına kadar sırasıyla Persler, Makedonya İmparatorluğu, Selektiler, Roma İmparatorluğu, Sasaniler, Bizans İmparatorluğu ve Arapların egemenlikleri altında kalmıştır.

Geniş coğrafya üzerinde dağınık halde yaşamaları ve kalabalık milletlerin arasında olmaları, Ermenilerin bağımsız devlet kurmalarını ya da uzun süre bağımsız bir devlet olarak kalmalarını güçleştirmiştir. Ermenilerin yaşadıkları topraklar, sürekli olarak büyük devletlerin egemenliği altında kaldığı gibi bir çok istilanın ve büyük göçün yaşandığı yollar üzerinde olması yüzünden Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları ve bağımsız devlet olarak kalmaları neredeyse mümkün olamamıştır.⁷¹

Bölgede egemen olan devletler tarafından Ermenilere kurdurulan prenslikler ya da beylikler, sınır devletlere tampon bölgeler oluşturma görevi yürütmüşlerdir. Dönemin başat gücü olan devletler, Ermenileri diğer devletlere karşı kullanmak için kendi saflarına çekme gayretinde olmuşlar, bu maksatla kendilerine yakın Ermeni ailelerini, beylik ya da prensliklerin başlarına getirmeye çaba göstermişlerdir. Tarihleri boyunca birçok büyük devletin nüfuzu altında yaşayan ve bunlar arasındaki mücadele alanında bulunan Ermeni beylikler ya da prensliklerinin bazı ek avantajlar sağlamak uğruna bu güçler arasında sıkça taraf değiştirmeleri, Ermenilerin sürekli değişik bölgelere göç ettirilmelerine ve büyük acılara maruz kalmalarına yol açmıştır.

Anadolu toprakları Selçuklular tarafından ele geçirilmeye başlandığında, bu topraklarda Ermeni devleti ya da prensliği bulunmamaktaydı. Ermeni Ani Prensiği Bizans İmparatorluğu tarafından 1045 yılında sona erdirilmişken, 1064'te Selçuklular bu bölgeyi ele geçirmiştir. Selçukluların ilerlediği topraklar, üzerinde diğer kavimlerin yanı sıra Ermenilerin de yaşadıkları Bizans toprakları olduğu için Türklerin bir

⁷¹ Kilikya Ermeni Prensiği(1080-1375) Ermenilerin kurduğu en önemli ve uzun ömürlü prensliktir. Bu prenslik sürekli savaş olan bir bölgede varlığını ancak güçlü devletlerin himayelerine girerek koruyabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Ermeni devleti ya da prensliğini işgal ve istila ettiğine ilişkin iddiaların doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Ermenilerin bu toprakları ele geçirirken yüzyıllarca Ermenilere zulmeden Bizans'a karşı Türklere yardım ettiği bile söylenmektedir. Osmanlılar döneminde, Doğu Anadolu Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde Akkoyunlular ile Safavilerden, Güney Anadolu ise Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır Memlûklularından alındığı için Ermeni devletine, prensliğine ya da beyliğine ait herhangi bir toprağın Türklerce işgal ve istila edildiği yolundaki iddia gerçeği yansıtmamaktadır.

Ermenilerin tarih boyunca Türklere baskı ve zulüm gördüklerine yönelik Ermeni iddialarının; "Ermeni'ye zulmeden Türk" imajını güçlendirmek, yabancı devletlerin Türkiye'ye bu yönde baskı yapmalarını sağlayabilmek ve Ermeni genç kuşağına milliyetçiliklerini güçlendirecek hedef saptamak gibi propaganda ağırlıklı amaçlar taşıdığı söylenebilir.

Gayrimüslimlere özellikle de Ermenilere olan hoşgörü sayesinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde Türklere baskı ve zulüm değil himaye gören Ermeni cemaati, Osmanlı Devleti himayesinde sırasıyla Kütahya, Bursa ve İstanbul'da patrikhane kurmuştur. Bu sayede diğer bölgelerden Osmanlı topraklarına özellikle de İstanbul'a Ermeni göçü hızlanmıştır. Patrikhaneye bazı ayrıcalıklar tanındığı gibi mali destek de sağlanarak Ermeni cemaati hızla gelişmiş ve refaha kavuşmuştur. Osmanlı tebaası olarak güvenilir bir millet olarak kabul edilmelerinden dolayı "milleti sadıka" (sadakatli, bağlı, samimi millet) unvanına da sahip olmuşlardır. Sanat, edebiyat, eğitim, siyaset vb. alanlarda Osmanlı'da önemli makam ve mevkilere gelebilmişlerdir.⁷² Ermenilerin kendi aralarında meydana gelen mezhep kavgaları Osmanlı yönetimi tarafından önlenerek barış ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır.

1890'lardan itibaren Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği iddiaları hakkında kısaca şunlara yer verilmektedir: Emperyalist Batılı devletler ve Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan unsurlar ve özellikle Ermeniler üzerinde bazı hesaplar yaptığı, bunların Osmanlı'ya karşı kullanılması dikkat

⁷² Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Ermeni toplumundan önemli yerlere gelenler hakkında bkz. Hüdavendigar Onur, **Ermeni Portreleri Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına-2**, Burak Yayınları, İstanbul, 1999.

çekmekteydi.⁷³ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından imzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları'yla Ermeni sorunu birçok devletin müdahale etmeye başladığı bir sorun haline gelmişti. Ermeniler, Ermeni milliyetçiliğinin kurtuluş ve bağımsızlık düşüncelerinin gelişerek yaygınlaşması nedeniyle ve bunun Batılı devletlerce desteklenmesi sonucu Osmanlı Devletine karşı isyan girişimlerinde bulunmuşlardı. Ermeni komitelerinin Avrupalıların Osmanlı'ya müdahale edeceği inancıyla çıkardıkları isyanların temel nedeni, sefalet, ıslahat talebi ya da baskı altında olmak değil; Batılılar ve Rusya'nın Ermeni komiteleri ve kilisesiyle işbirliği yaparak Osmanlı Devletini parçalama isteğidir. Osmanlılar ise bu isyanlar karşısında her devletin yapması gerekeni yapmış, isyanlar Ermeni toplumunun çoğunluğu tarafından desteklenmediği için kısa sürede kontrol altına alınmıştır. İsyanların bastırılması, Batı ülkelerinde Hristiyan ve Müslümanların çatışması ve masum Hristiyanların barbarca katledilmesi olarak yansıtılmıştır.⁷⁴

1915'te Ermenilerin planlı ve sistemli bir soykırıma tabi tutulduğu iddiası şu şekilde yanıtlanmaya çalışılmaktadır: Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni komiteleri Rusya ile işbirliği yaparak Doğu Anadolu ve çevresinde Ermeni olmayan tebaaya karşı katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Ruslarla savaşmakta olan Osmanlı ordusuna saldırılar düzenleyerek, birliklerin hareketini engellemek, yol ve köprüleri imha ederek ikmal yollarını kesmek, şehir ve kasabalarda ayaklanmalar gerçekleştirerek Rus işgaline yardımcı olmak gibi pek çok ciddi suç işlemişlerdir. Ermeni komiteleri, eylemlerini kendilerine İtilaf devletlerince vaat edilen topraklar üzerinde kurmayı hedefledikleri Ermeni devletini oluşturmak için yapmışlar, bu amaçla bölgede yaşayan diğer unsurları göçe zorlayıcı ya da yok edici girişimlerden kaçınmamışlardır. Rus ordusunun Mart 1915'te Van yönünde ilerlemesi sırasında Ermenilerin Van'da başlattığı ayaklanma ve katliamlar, Osmanlı hükümetini bazı önlemler almaya zorlamıştır. Ermeni Patriği, Ermeni mebuslar ve önde gelenler çağrılarak uyarılar yapılmasına rağmen sonuç alınamayınca 24 Nisan 1915'te Ermeni komiteleri kapatılmış, 2345 yönetici tutuklanmıştır.

27 Mayıs 1915 tarihinde geçici bir kanun çıkarılarak Ermeniler, savaş bölgesinden uzak olan güneydeki Osmanlı topraklarına sevk ve iskan ettirilmeye başlanmıştır. Sevk ve iskan işleminin kusursuz biçimde gerçekleşmesi için gereken

⁷³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İkinci Bölüm, "Batılı Devletler ve Ermeni Sorunu", ss. 52-58.

⁷⁴ Dış Politika Enstitüsü, a.g.e., s. 18.

önlemler alınmaya çalışılmışsa bile savaş koşulları, araç, yakıt, gıda, ilaç ve diğer olanakların yetersizliği, ağır iklim koşulları ve salgın hastalıklar dolayısıyla Ermeniler kayıplar vermiştir. Sevk ve iskan uygulaması sırasında ihmali görülen devlet görevlileri değişik cezalara çarptırılmışlardır.⁷⁵

Bu dönemde yalnızca Ermeniler değil, aynı zamanda Ermeniler dışında kalan Osmanlı tebaası da savaş nedeniyle yaşadığı bölgeden göç etmek zorunda kalmış ve büyük nüfus kayıpları vermiştir.⁷⁶ Yalnızca Doğu Anadolu'da Rus saldırıları nedeniyle göç etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun yaşadığı göç koşulları, Ermenilerin sevk ve iskan ile karşılaştırıldığında daha vahim sonuçlar doğurmuştur. 1914-1921 yılları arasında sadece Anadolu'nun doğusundaki sivil Müslüman kaybına ilişkin tahminlere göre kayıpların 1 milyon 190 bin olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷

İstanbul, Batı Anadolu, Trakya hatta Orta Anadolu'daki bazı yerleşim yerlerinde yaşayan Ermenilerin sevk ve iskan kapsamı dışında bırakılması; sevk ve iskanın tüm Ermenileri kapsamadığını, dolayısıyla Ermenilerin topyekün ortadan kaldırılması gibi bir düşüncenin söz konusu olamayacağını göstermektedir. Zaten Osmanlı hükümetinin Ermenileri topluca yok etme niyetini, zor bir iş olan sevk ve iskan yoluyla değil başka yollarla gerçekleştirmesi daha kolay olurdu. Örneğin Ermeniler yaşadıkları bölgelerde ya da cephe gerilerinde daha kolay şekilde yok edilebilirdi. Oysa Osmanlı hükümetinin böyle bir niyetinin olmadığı, işgal bölgesinden uzak olan Ermenilerin sevk ve iskan kapsamının dışında tutulmasından anlaşılabılır.

Sevk ve iskan uygulamasına tarihsel süreçte bir çok devlet tarafından başvurulmuş olması, bu önlemin yalnızca Osmanlı Devleti tarafından başvurulmuş

⁷⁵ Sevk ve iskanın yapıldığı değişik vilayetlerden toplam 1397 kişi mevzuata uymadıkları için cezalandırılmışlardır. Bunlardan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Divanı Harb'de yargılanarak idam edilmişlerdir.

⁷⁶ Müslüman tebaanın kayıpları için bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1998a, s. 374 ; Ayhan Yalçın, **Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İç Yüzü**, Ünsal Neşriyat, İstanbul, 1975, ss. 238-239.

⁷⁷ Bkz. McCarthy, 1998a, s. 374.

bir uygulama olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa ve ABD böyle bir uygulamaya başvurmuşlardır.⁷⁸

1939-40 kışında Fransa-Almanya sınır bölgesinde yaşayan Almanca konuşan Alsazlar, Fransız hükümeti tarafından Majino hattının doğusundan alınarak Fransa'nın güneybatısına özellikle de Dordogne'ye nakledilmişlerdir. Aralık 1941'de ABD, Pearl Harbour baskınından kısa bir süre sonra zorunlu göç kararına gereksinim duymuştur.⁷⁹ Japonların ABD'nin batı sahili açıklarına çıkarma yapması olasılığı karşısında 19 Şubat 1942'de çıkarılan bir kararnameyle batı sahillerinde yaşayan Japon asıllı Amerikan yurttaşları, Japonlara yardım edebilecekleri korkusuyla iç kesimlere göç ettirmek istenmiştir. İki gün içinde göç etmeyenler zorunlu göçe tabi tutularak, iç kesimlerde kurulan toplama kampına benzeyen yerlerde bir araya getirilmiştir. Zorunlu göçe tabi tutulan 112 bin Japon asıllı Amerikalı, bu uygulamadan dolayı uzun süre maddi ve manevi büyük acılar yaşamıştır. Aralık 1942'de Amerikan Temyiz Mahkemesi'nde alınan kararda, bu yurttaşların günün kritik koşullarında casusluk ve sabotajları önlemek gibi askeri nedenlerle başka yere taşınmasının hukuka aykırı yönünün olmadığı ifade edilmiştir. Mazeret olarak ise savaş zamanlarında tüm Amerikalıların zorluklarla karşılaşmış olması gösterilmiştir.⁸⁰ Osmanlı Devleti'nin çok zor koşullar altında olmasından dolayı başvurmak zorunda kaldığı sevk ve iskan uygulamasına Amerikan hükümetinin sadece bir olasılık durumunda başvurmuş olması; böyle bir uygulamaya gerektiğinde her devletin başvurabileceğinin kanıtı olarak gösterilebilir.

Talat Paşa'nın soykırımı emreden telgraflarıyla ilgili iddialar konusunda Türk tarafı, bu iddiaların ciddiyyetden yoksunluğunu açıklamaktadır: Buna göre; 1922'de İngiltere'de Daily Telegraph gazetesinde yayınlanan bu telgrafların İngilizler tarafından ele geçirilmediği, Fransa'daki bir Ermeni grubunca icat edildiği

⁷⁸ Ermeniler dahil olmak üzere dünyada yaşanan bir çok göç ve sürgün olayı ile bunların etkileri için bkz. Süslü, a.g.e., ss.99-102.

⁷⁹ Bkz. Orhan F. Köprülü, "1915 Tehciri ve Pearl Harbour", **Bilge Dergisi**, C. 7, 2001/Bahar 28'den Özel Bölüm, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, ss. 6-7.

⁸⁰ Gündüz Aktan, "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002, s. 281.

açıklanmakta, telgrafların şekil ve içerik açısından Osmanlı belgelerinden farklı oldukları ortaya konmaktadır.⁸¹

Osmanlı arşivlerinin kapalı olduğuna ilişkin iddialar, bizzat bazı Ermeni araştırmacılara ve bir çok yabancıya verilen araştırma izinleriyle çürütülmektedir.⁸² 1991 yılında, Ermeni araştırmacı Ara Sarafyan, "Osmanlı Arşivleri'nde Soykırım" başlıklı araştırması için Osmanlı arşivlerinden 3 bin adet mikrofilm almıştır. Ermeniler tarafından finanse edilen Alman araştırmacı Hilman Kayzen, "Çukurova-Kilikya Bölgesinde Ermeni Soykırımı" isimli araştırması için izin almış, kendisine 5792 fotokopi verilmiştir. Arşivlerde yaptıkları araştırmalara ve elde ettikleri belgelere rağmen, her iki araştırmacı halen Osmanlı arşivlerinin kapalı olduğunu iddia etmektedirler.

Osmanlı arşivlerinde Ermeni sorununa ilişkin araştırma yaparak çok sayıda kitap yayınlayan bir çok Türk ve yabancı bilim adamlarının olması arşivlerin açık olmasına kanıt olarak gösterilmektedir. Öte yandan Osmanlı arşivlerinin açık olmadığı iddiasında bulunanların ABD'deki, Ermenistan'daki, diğer ülkelerin Ermeni kiliselerindeki arşivlerin, hatta İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin arşivlerinin açık olmayışına dikkat çekilmektedir.⁸³

Ermenilerin katledilmesi kararını kanıtlayacak belgeleri ortadan kaldırmak amacıyla arşivlerin elden geçirildiği iddiası, böyle bir eylemin gerçekleşmesinin olanaksızlığı nedeniyle kabul edilmemektedir. Osmanlı arşiv sisteminde gelen ve giden evrak, kayıt defterlerine işlenmekte, bir kez bu defterlere işlenen belgelerin yok edilmesi ise mümkün olamamaktadır. Hükümet tarafından gönderilen çok sayıdaki belge, taşrada bir çok yere dağıtıldığı için, bu belgelerin yok edilme olasılığı oldukça azalmaktadır.

Ermeni ya da Ermeni yanlısı tarihçilerin artık Türk arşivlerinin açılmasına gereksinim olmadığını, çünkü Ermenilere soykırım yapılmış olduğu konusunda

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orel ve Yuca, y.a.g.e.; Türkkaya Ataöv, **An Armenian Falsification**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985.

⁸² Osmanlı arşivlerinden hangi ülkeden ne kadar bilim adamının yararlandığı ve arşivlerin durumu için bkz. Dördüncü Bölüm, "Arşiv Çalışmaları ve Arşivlerin Durumu", ss. 166-171.

⁸³ **2023 Dergisi**, "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile Ropörtaj", Nisan 2002, Ankara, s. 12.

görüş birliğine varıldığını ileri sürmeleri; Türk arşivleriyle ilgili eleştirilerin gerçek yüzünü ortaya koymak bakımından önem taşımaktadır. Türk arşivlerinin kapalı olduğu iddialarının ardından gelen arşivlerin Ermeni tezini destekleyen belgelerden arındırılmış olduğu iddiasını arşivlerden yararlanamaya gerek olmadığı yargısı takip etmiştir. Tüm bunlar, asıl amacın arşivlerden yararlanmak değil, soykırım yapıldığı savını destekleyen iddialara yer vermek olduğunun göstergesidir.

Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'u işgal eden İtilaf devletleri, Ermeni olayları dolayısıyla sorumlu tutulan Türkleri tutuklayarak Malta'ya göndermişlerdi. Tutukluların yargılanması için delil aramalarına rağmen herhangi bir delile rastlamamışlardı. Tutuklular hakkında delil toplama sırasında İngilizler, kendileri tarafından ele geçirilmiş olduğu ileri sürülen Talat Paşa'ya atfedilen telgraflara -belgelerin sahte oluşundan olsa gerek- itibar etmemişti. ABD'den istenen delil yardımının da sonuçsuz kalmasının ardından tutuklular duruşma yapılmaksızın delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır.

Bir yandan Talat Paşa'ya atfedilen telgraflarla öte yandan aynı tarihlerde gönderilmiş olan sevk ve iskan sırasında suç işleyecek görevlilerin cezalandırılmasına ilişkin gizli bir telgrafın olması, ikilem yaratmaktadır. İkilemin nedeni; delil olarak gösterilen telgraflarda Ermenilerin "katli" istenmişken, Talat Paşa tarafından gönderilen diğer telgrafta "katliamı" yapacak görevlilerin cezalandırılması talimatının verilmesidir.

Sevk ve iskan sırasında Osmanlı hükümetinin Ermenilere yardım etmek üzere Amerikan yardım kuruluşunun (Neareast Relief Society) Anadolu'da görev yapmasına izin vermesi, katliam yapmak isteyen bir hükümetin tavrına uymamaktadır.

Türk tezine göre, 1915'te hayatını kaybeden Ermenilerin sayısına, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusun tamamı dikkate alınarak, 1915 sonrasındaki Ermeni nüfusuyla karşılaştırma yapılarak bir sonuca varılabilecektir. 1915 ve öncesinde Osmanlı Ermenileri'nin nüfusuna ilişkin verilere bakıldığında, birbirinden farklı hesaplama çalışmalarına ve tartışmalara rastlamak mümkündür. Avrupalılar, Ermeniler ve Osmanlılardan tarihçiler, politikacılar, din adamları, devlet görevlileri ya da propagandacılar kendi görüşlerini desteklemek için Ermeni nüfusu hakkında

değişik hesaplama yöntemlerini kullanarak çeşitli sayılara ulaşmışlardır.⁸⁴ Ulaşılan bazı sayılar şöyle sıralanmaktadır:⁸⁵

Ermeni Patrikhanesinin rakamlarını esas alan Ermeni asıllı Marcel Leart'a göre	2,560,000
Ermeni tarihçi Basmacıyan'a göre	2,380,000
Paris Barış Konferansına katılan Ermeni heyetine göre	2,250,000
Ermeni tarihçi Kevork Aslan göre	1,800,000
Fransız Sarı Kitabına göre	1,475,000
Encyclopedia Britannica'ya göre	1,500,000
Ludovic de Constenson'a göre	1,400,000
H.F.B. Lynch'e göre	1,345,000
Revue de Paris'e göre	1,300,000
Osmanlı istatistiklerine göre	1,295,000

Ermeni kaynaklarının verdiği sayıların yüksekliği dikkat çekerken, Batılı kaynakların verdiği sayıların Osmanlı istatistiklerine daha yakın olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı istatistiklerinin verdiği 1 milyon 295 bin Ermeni nüfus dikkate alındığında, 1915 yılında 1,5 milyon Ermeninin hayatını kaybettiği iddiasının gerçeği yansıtmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Hayatını kaybeden Ermenilerin sayısının sürekli değişmesi -1915'lerde 300 bin olarak telaffuz edilirken 1980'li yıllarda bu sayı 2 milyona kadar çıkarılması- ise çelişkiyi gösteren diğer bir gösterge olarak kabul edilmektedir.

İngiliz Mavi Kitabı'nda 1915 ve sonrasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Ermeni nüfusundan 1915 sevk ve iskanından sonra sağ kalan Ermenilerin sayısı çıkarılarak 600 bin olarak

⁸⁴ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998b, s. 45.

⁸⁵ Bkz, Uras, a.g.e., ss.130-145.; Dış Politika Enstitüsü, a.g.e., s. 29

gösterilmiştir. Kamuran Gürün ise değişik hesaplamalarla 300,000 sayısına ulaşmıştır. 300,000 Ermenin kaybınınsa katledilme dışında kalan her türlü nedenden dolayı gerçekleşmiş olacağından hareketle; iddia edildiği gibi 1.5 milyon Ermeni'nin katledilmesinin ya da Osmanlı hükümetinin emri doğrultusunda Ermenilerin ortadan kaldırılmasının söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir.⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı hakkında daha kesin bir sayı vermektedir.⁸⁷ Halaçoğlu, arşiv belgelerine dayanarak sevk edilenlerin nüfus toplamını 438.758, iskan sahasına varanların nüfusunu ise 382.148 olarak göstermektedir. Hayatını kaybedenlerin sayısını sevk edilenlerle, iskan sahasına varanların farkının göstereceği dikkate alındığında bu sayının 56,610 olacağını ortaya koymaktadır. Bu sayının 9-10 bin kadarının kabilelere yapılan saldırılar sonucu, 25-30 bin kadarının tifo ve dizanteri gibi hastalıklar nedeniyle hayatını kaybettiği ve bir bölümünün ise Batı ülkelerine, Rusya ve ABD'ye kaçtığı/kaçırıldığı dikkate alınırsa; sanıldığı gibi Ermeni katliamının söz konusu olmadığı ortaya konulmaktadır.⁸⁸

Sevr Antlaşması'nın geçerliliğinden hareketle, Türkiye'nin Ermenilere toprak vermesi gerektiği, yıllardır ileri sürülen iddialardan birisidir. Türk tezine göre, 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması'nı imzalayan Ermeni hükümeti, Sevr'in geçersizliğini ve Türkiye'ye yönelik toprak talebinden resmen vazgeçtiğini kabul etmektedir.⁸⁹ SB'nin Ermenistan'ı ele geçirmesinin ardından 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması ile Türk-Sovyet sınırı çizilmiş, bu antlaşmayı sağlamlaştıran Kars Antlaşması ise 13 Ekim 1921'de Sovyet Ermenistan'ıyla imzalanmıştır. Moskova ve Kars Antlaşmaları'nda, Sevr Antlaşması'nın

⁸⁶ Gürün, 1983, ss. 235-237.

⁸⁷ Halaçoğlu, a.g.e., ss. 76-79.

⁸⁸ Rusya'ya ve diğer ülkelere göçler, kalanlar ve kayıplar için bkz. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün Ve Göç**, TTK Yayınları, Ankara, 2004, ss. 89-108.

⁸⁹ Sevr müzakerelerine katılan devletlerden Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Japonya ve Sırbistan tarafından bu antlaşma taslağı onaylamazken, yalnızca Yunanistan tarafından onaylanmıştır. Bu nedenle onaylanmamış bir antlaşma niteliğinde olan Sevr Antlaşması, zaten uluslararası hukukta doğmamış, var olmamış antlaşma olarak kabul edilmektedir. Bkz. Kazım Berzeg, "Milletlerarası Hukuka Göre Ermenistan'ın Toprak ve Tazminat Talep Hakkı Yoktur", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 308.

tanınmadığına ilişkin hükümlerin yer alması, Sevr Antlaşması'nın geçersizliğinin göstergelerindendir.

Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşların durumu ile ilgili Ermeni iddiaları hakkında şunlar dile getirilmektedir:⁹⁰ Ermeniler hiçbir ayırım yapılmaksızın diğer tüm yurttaşların sahip oldukları hak ve özgürlüklerden eşit şekilde yararlanmaktadırlar. Hiçbir baskıya maruz kalmadan güven, huzur ve refah içinde yaşadıkları, Türkiye'de yaşamaktan ve Türk yurttaşı olmaktan büyük bir memnuniyet duydukları bizzat kendileri tarafından dile getirilmektedir.

İddia edildiğinin aksine Ermeniler, kendi kiliselerinde özgürce ibadet etmekte; kendi okullarında kendi dilleriyle öğrenim görmekte; kendi dillerinde yayın organları çıkarmakta ve kendi derneklerinde sosyal ve kültürel faaliyetlerini sürdürmektedirler. Buna kanıt olarak ise Türkiye'deki Ermeni toplumunun sahip olduğu okul, hayır ve kültür derneği, günlük gazete ve bazı dergiler, spor kulübü, çeşitli vakıf ve sağlık kuruluşları gösterilmektedir.

Atatürk hakkındaki iddialara gelindiğinde; Ermeni tezini destekleyenler, Türk Devleti'nin kurucusu Atatürk tarafından kabul edilmiş olan 'soykırımın', günümüz Türkiye'si tarafından zaten kabul edilebileceğinden hareket etmektedirler. Bu nedenle de Atatürk'ün soykırımı kabul ettiği iddialarını referans göstermeye çalışmaktadırlar.

Atatürk'ün 29 Ocak 1920 tarihinde Divanı Harp'te tanıklık yaptığı iddiası; o tarihte Ulusal Kurtuluş Mücadelesi için Ankara'da olması dolayısıyla gerçek dışıdır. Zaten o tarihte Divanı Harp kurulmamıştır. İddiada bulunanlar Atatürk'ü, Mustafa Kemal isminden dolayı Süleymaniyeli Mustafa Paşa'yla karıştırmışlardır. Gaddarlığından dolayı bir çok kişiyi idam ettiren, 'Nemrut Mustafa' adıyla da tanınan Süleymaniyeli Mustafa Paşa, 'Nemrut Mustafa Divanı Harbi' olarak adlandırılan mahkemenin başına geçmişti. Atatürk'ün ise bu kişiyle ve kurulan mahkemeye hiçbir ilgisi yoktur.

⁹⁰ Birinci Bölüm, "Türkiye Ermenileri", ss. 6-13; Dış Politika Enstitüsü, a.g.e., s. 36; Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Ermenileri Adına İstanbul Patriği'nin Yaptığı Açıklama (30 Ocak 2001), Erişim: 26.10.2002, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddiapatrik.htm>.

Atatürk'ün bir gazeteye verdiği demeçte, soykırımı kabul ettiği ve diğer Türklerin de kabul etmesi gerektiğini söylediği iddiasının da gerçek dışı olduğu yapılan araştırmayla kanıtlanmıştır.⁹¹ Araştırmada Atatürk'ün tüm söylev ve demeçlerinin birden fazla sayıdaki resmi ve yarı-resmi statüdeki yayınlarca kaydedilmiş olduğu ve bunlar arasında adı geçen gazetede demecin bulunmadığı, Atatürk'ün demeç verdiği öne sürülen gazetecinin Türkiye'ye geldiğine dair bir kayıt olmadığı, İsviçre resmi makamlarınca verilen belgelerde Hilderband adlı İsviçreli gazetecinin var olduğuna ilişkin herhangi bir kanıt rastlanmadığı belirtilmektedir. Atatürk'ün başka yabancı basın kuruluşlarına verdiği demeçlere bakıldığında, iddia edilenlerin tam tersine bilgilere ulaşılacağı ve bu yayının birçok kişi ve yer isimleriyle tarih hataları içerdiği belirtilmektedir.

Atatürk'ün 24 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı ileri sürülen konuşma metnine bakıldığında, iddia edilenlerin aksine İttihat Terakki düşmanlığının yanlış olduğu açıklanmaktadır. AP Raporu'ndaki iddiaya gelince, bu tarihte TBMM'nin toplanmamış olması, bu iddianın gerçek dışı olduğunun göstergesidir.

⁹¹ Türkkiye Ataöv, **Another Falsification "Statement" (1926) Wrongly Atributed to M. Kemal Atatürk**, Sistem Ofset, Ankara, 1988.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN SİYASAL GELİŞMELER

Ermeni sorununun başlangıcı olarak genellikle 1856 Islahat Fermanı ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları kabul edilmektedir. Ermeni sorununun uluslararası bir sorun olarak bu tarihlerde ortaya çıktığında kuşku yoksa da, bu tarihlere gelinceye kadar yaşanan iç ve dış gelişmelerin sorunun uluslararası nitelik kazanmasına katkısı da göz ardı edilemez.

I. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim unsurlar "millet sistemi"¹ ile oluşturulmuş olan idari ve hukuksal statü sayesinde özerk bir yapı içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Her dinsel grubun en üst düzeydeki ruhbani, kendi cemaatleri tarafından lider olarak seçilerek cemaatini yönetmekte ve padişaha karşı sorumlu tutulmaktaydılar.

Osmanlı tebaası olan dinsel gruplar kendilerine verilen özerklik sayesinde dinlerini, özel hukuklarını, örf ve adetlerini ve eğitim sistemlerini koruma olanağına sahip olmuşlardır. İstanbul'un fethedilmesinden sonra Rumlara tanınan ayrıcalıklardan Ermeniler de yararlanmıştır. Bizans'ın son dönemlerinde İstanbul'da ticaret erbabı Ermeni toplumu yaşamaktaydı. Fetihten sonra 1332 yılından beri Bursa'da yaşamakta olan Ermeni ruhani lideri İstanbul'a getirtilmiş ve 1461 yılında

¹ Osmanlı Devleti'nde millet sistemi ile ilgili bilgi için bkz. Benjamin Braude, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", ss. 315-332; Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar(Millet Sistemi)", ss. 333-354; Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu" ss. 355-365; Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", ss. 367-379; Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", ss. 381-393; Bilal Eryılmaz, " Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Yaklaşım" ss. 405-417; **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

Ermeni Patrikliği kurulmuştur. Patrikliğin kurulmasından sonra Osmanlı Ermenileri'nin ruhani ve idari merkezi haline gelen İstanbul, değişik bölgelerden gelen Ermenilerin yerleştiği merkez haline gelmiştir.

Ermeni Patrikliği'nin idari yetkileri genişletilerek Musevi ve Ortodokslar dışındaki Hristiyanlar (Süryani, Habeş ve Kıpti Kiliseleri'ne bağlı cemaatler) Osmanlı Devleti ile ilişkilerini Ermeni Patrikliği aracılığıyla yürütmüştür. Patriklik, Fatih Sultan Mehmet tarafından oluşturulan ayrıcalıklı idari statü sayesinde 19. yüzyıla kadar "Altı Topluluk Patriği" olarak varlığını sürdürmüştür. Millet sisteminin sağladığı olanaklar, 19. yüzyılın başlarına kadar diğer gayrimüslimler gibi Ermenilerin de barış ve huzur içinde yaşam sürmelerini sağlamıştır.

Fransız Devrimi'nin ardından yayılan milliyetçilik akımı, Batılı devletlerin teşvikleri ve baskıları Osmanlı gayrimüslim yurttaşlarını da etkilemiş, ayrılıkçı hareketlerin doğmasına yol açmıştır. Gelişmeler Osmanlı Devleti'ni önlemler almaya ve yenilikler yapmaya zorlamış, millet sisteminde bazı düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı ile bütün Osmanlı azınlıkları için ırk ve mezhep farkı olmaksızın can ve mal emniyeti sağlanarak, Hristiyan ve Müslüman yurttaşlar arasında eşitlik güvence altına alınmıştır. Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar, 18 Şubat 1856 Islahat Fermanı ile artarak devam etmiş, gayrimüslimler merkezi ve yerel düzeyde temsil olanağı elde etmişlerdir. Bu sayede Osmanlı Hükümeti'nde bakanlık düzeyine kadar birçok göreve getirilmişlerdir.

Islahat Fermanı'nın ardından 29 Mart 1862 tarihinde Osmanlı hükümetince onaylanan Ermeni Milleti Nizamnamesi² ile Ermenilerin toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açılmıştır.³ Bundan sonra Ermeniler (ve diğer gayrimüslimler) kendi içlerinde özerklikten, Müslümanlarla hak ve özgürlükler bakımından aynı statüde olma yönünde ilerleme kaydetmişler, din adamlarının cemaat üzerindeki mutlak otoriteleri büyük ölçüde kırılarak, her kesimden insanlar cemaat ve devlet

² Ermeni Milleti Nizamnamesi metni için bkz. Uras, a.g.e., s. 159-171.

³ Bu nizamname yalnızca Gregoryen Ermenilerin cemaat içi ve devletle ilişkilerini ilgilendirmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından 1831 yılında "millet" olarak tanınan Katolik Ermeniler ise beratlarla işlerini yürütmekteydiler. 1850 yılında resmen tanınan ancak "millet" statüsü alamayan Protestan Ermenilerle ilgili olarak 1878 yılında bir nizamname hazırlanarak kabul edilmesine rağmen, Protestan Ermeni cemaati bu nizamnameyi beğenmediği için uygulanmamıştır. Özgüldür vd., a.g.e., s. 25.

yönetimine katılma olanağı elde etmişlerdir.⁴ 1863 Nizamnamesi'nden sonra bir yandan Ermeni cemaatinde yaşanan mezhep bölünmeler ve çatışmalar artarken bir yandan da bunu kullanan Rusya ve diğer devletlerin müdahaleleri yoğunlaşmıştır.

II. AYASTEFANOS ANTLAŞMASI'NDAN LOZAN ANTLAŞMASI'NA KADAR ERMENİ SORUNU

A. SORUNUN ULUSLARARASI NİTELİK KAZANMASI

1. Azınlıkların Milliyetçilik Akımı İçinde Ermeni Milliyetçiliği

19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin, Ermeni uyrukları ile çözülemez bir sorunu olmamıştır. Ancak 19. yüzyıldaki isyanlar sonucu Balkanlardaki ulusların bağımsızlık ya da otonomi elde etmeleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerde milliyetçilik akımının doğmasına yol açmıştır. Bir ulusu oluşturan tüm unsurlara sahip olmamalarına rağmen, Ermenilerin milliyetçilik eğilimlerini tetikleyen iç ve dış etkenler söz konusudur.⁵

Ermeni milliyetçiliği, Batılı devletler ve Ermeni kilisesinin girişimleri ile uyanma sürecine girmiştir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Batılı devletlerin Ermeniler üzerinde yürüttüğü politikalar, Ermeni milliyetçiliğinin kök salmasını kolaylaştırmıştır. Kilisenin Ermeni milliyetçiliğini teşvik etmesine yol açan bazı nedenler vardır: Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin Ermenilerin Katolik ve Protestan mezhebine girmelerinden dolayı güç yitirmeye başlaması ve yeni düzenlemelerle Gregoryen Kilisesi'ne ait yetkilerin bazılarının Ermeni cemaatine geçmesi sonucu kilisenin iktidarının zayıflaması. İşte bu nedenlerden dolayı kilise, gücünü korumanın aracı olarak milliyetçilik akımını kullanmıştır.

Ermeni kilisesine bağlı okullarda ve misyonerlerin açtığı kolejlerde, genç Ermeni kuşağa Ermenistan coğrafyası, Ermeni edebiyatı ve efsanevi Ermeni tarihi öğretilerek milliyetçilik bilinci kazandırılmıştır. Eğitim kuruluşları dışında özellikle

⁴ y.a.g.e., ss. 31-32.

⁵ Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu, gelişimi ve etkileri hakkında bkz.Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, ss. 159-172.

konsolosluklar aracılığıyla yürütülen Ermeni milliyetçiliğini kışkırtıcı girişimler başarıyla sonuçlanmıştır.

Ermenilerde milliyetçilik bilincinin yaygınlaşmasının ardından sıradaki hedef, bağımsız Ermenistan devletinin kurulması olmuştur. Bunun için Osmanlı Devleti içinde ve dışında çeşitli komiteler kurulmuştur. Propaganda, terör, isyan, ihtilal gibi tedhiş yöntemlerini benimseyip uygulayan bu komiteler böylelikle Batılı devletlerin dikkatinin Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasını sağlamışlardır.

2. Batılı Devletler ve Ermeni Sorunu

Ermeni sorununun ortaya çıkmasının en önemli nedeni Batılı devletlerden İngiltere ve Fransa ile Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleridir. Bu devletler Osmanlı Devleti içinde misyonerlik faaliyetleri yürütmek, ekonomik açıdan kendilerine bağımlı olmasını sağlamak ve savaşarak topraklarını işgal etmek suretiyle Osmanlı'nın zayıflatılmasını, hatta parçalanmasını amaçlamışlardır. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren Batılı devletlerce yürütülen faaliyetler Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik olmuştur. "Doğu Sorunu"⁶ olarak ifade edilen bu sorun, Batılı devletlerin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak ya da Osmanlı'yı parçalamak arasında yürüttüğü politikaların tümünü kapsamaktadır.

Kuşkusuz temel hedefleri aynı olmakla birlikte, Batılı devletlerin her birinin Osmanlı Devleti'ne karşı ilgi ve tutumları kendine özgü olmuştur. Zaman ve koşullar gereği Batılı devletler Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması ya da parçalanması konusunda farklı tutumlar sergilemişlerdir. Batılı devletlerin Ermeni sorunu ile bağlantıları da Osmanlı Devleti'ne olan ilgi ve tutumlarıyla yakından ilişkilidir.

Rusya, güneye inme stratejisinin gereği olarak, Osmanlı Devleti ile sürekli savaş içinde olmuş ve Batılı devletler gibi Osmanlı Devleti'ni bölme çabası

⁶ Doğu Sorunu (Şark Meselesi) ile ilgili olarak bkz. Bayram Kodaman, "Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, S. 122, 1997, ss. 22-32; Ergünöz Akçora, "Şark Meselesi ve Van'da Ermeni İsyanlarına Batılı Devletlerin Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1, Elazığ, 1990, ss. 9-36; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001; Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", *The Journal of Otoman Studies*, C. 3, 1982, ss. 247-276; Süslü, 1988, ss. 41-47.

çerçevesinde Osmanlı Ermeni azınlığına ilgi göstermiştir. Rusya'yı frenleyen unsur ise Rus yayılmacılığı karşısında Batılı devletlerin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik girişimleridir.⁷

Rusya, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da izlediği yayılmacı politikadan dolayı 18. yüzyılın başından itibaren Ermenileri kışkırtmaya çalışmıştır. İlk olarak Doğu Anadolu için, Ermeniler tarafından Ararat Krallığı Projesi hazırlanmış ve Rusya'nın başkenti Petersburg'a gönderilmiştir. Çariçe tarafından onaylanan bu proje, Rus ordusunun güneye inmesi gerçekleşemeyince tarih sayfalarında kalmıştır.⁸

Rus kışkırtması, bazı Ermeni din adamlarının yardımlarıyla başlamış; taarruz ve işgallerle Ermeniler üzerinde egemenlik kurma hedefi aşama aşama gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1828 yılında yapılan Türkmen Çayı Antlaşması sonucunda Erivan bölgesi ve Eçmiyazin Ermeni Katogikosluğu; 1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası da Ermenilerin yaşadığı bazı Osmanlı toprakları Rus egemenliğine geçmiştir. Rusya, bundan sonra Gregoryen Ermenileri, Ortodoks Kilisesi altında birleştirme politikası gütmeye başlamıştır. Bu politikanın sonucu olarak Osmanlı Gregoryen Ermenileri'nin üzerindeki Rus etkisi artmışsa da sonuç Rusya'nın istediği boyuta ulaşamamıştır. Buna rağmen Rusya, özellikle kendi egemenliği altındaki Gregoryen Ermeniler üzerindeki baskılarını arttırarak sürdürmüştür.⁹

Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'ya göç ettirilmesinde başarılı olan Rusya, Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermenilerin

⁷ Rusya'nın Osmanlı ve Ermeniler hakkındaki politikasını inceleyen çalışmalar için bkz. Türk Tarih Kurumu, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK Yayınları, Ankara, 1999; Erol Kürkçüoğlu, "Rus Emperyalizmi ve Ermeni Taşeronluğu", **İğdır "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu** Ankara, 1997, ss. 25-31; Hüsamettin Yıldırım, "Rusların Anadolu Topraklarında Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri", **XI. Türk Tarih Kongresi(5-9 Eylül 1990, Ankara)**, C. V, Ankara, 1994, ss. 1979-1986; Hüsamettin Yıldırım, "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1990, ss. 241-247; Hüsamettin Yıldırım, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Rusya Faktörü ve Son Gelişmeler", **İğdır "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu**. Ankara, 1997, ss. 169-180.

⁸ Zafer Özkan, **Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi**, İstanbul, 2001, s. 21.

⁹ Kılıç, 2000, ss. 84-88.

hamiliğini üstlenerek onları desteklemiş ve kışkırtmıştır. Bu amaçla 1868 yılında Avrupalı devletlere muhtıra vermek suretiyle, Osmanlı devletinde eşitlik ilkesinin uygulanmadığına, ıslahat sorununa ve yöresel özerklik konusuna dikkat çekmeye çalışmıştır.¹⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Ruslar, Osmanlı Ermenileri'yle daha da yakınlaşmışlardır. Ermeni ruhani liderlerinin öncülüğünde hazırlanan bir muhtıra, Rus Çarı'na iletilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğu'na gönderilmiştir. Osmanlı Ermenileri adına talepler içeren bu ve benzeri metinler,¹¹ Rusya'nın Osmanlı Ermenileri'ni kendi hedefi için kullanma girişimlerini kolaylaştırmıştır. Bu durum, Ayastefanos Antlaşması ile de resmileştirilmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde Ermenilerle ilgili olarak; işgal edilen Osmanlı topraklarından Ermenilerin yaşadığı bölgeden, Rusya'nın ayrılmasının koşula bağlanması yer almıştı. Bu maddeye istinaden Rusya, ıslahat yapıncaya ve Ermenilerin güvenliği sağlanıncaya kadar Osmanlı topraklarından çekilmeyebilecekti.

Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya, Fransa ve İngiltere'nin istemediği ölçüde -Kafkasya ve Süveyş'e kadar- etkinlik sahası yakalamıştır. Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra toplanan Berlin Konferansı'nda ise Rusya'nın kazanımları büyük ölçüde geri alınmıştır. Ayastefanos Antlaşması'yla Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenen Rusya, Berlin Konferansı'nda Fransa ve İngiltere'nin konuya taraf olmalarından hoşnut olmadığı gibi, Ermenilerle ilgili Fransız ve İngilizlerin ıslahat girişimlerine de taraf olmamıştır. Çünkü Rusya, Osmanlı Ermenileri'nin elde edebileceği bağımsızlığın, egemenliği altındaki Kafkasya Ermenileri'nin bağımsızlık taleplerine yol açacağından ve Kafkasya'daki etkinliğinin ortadan kalkacağından endişelenmektedir.

Rusya, Berlin Konferansı'ndan 1907 yılına kadar, ilgisini Uzakdoğu'ya yönelttiği için Osmanlı Devleti'yle dostluk politikası izlemiştir. Bunun altında yatan temel neden şudur: İngiltere, Rusya'nın güneye inmesini engelleyecek tampon bir devlet olarak Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurmasını istemekte ve desteklemektedir. Oysa Rusya'nın bölgede bağımsız Ermenistan'ın kurulmasına

¹⁰ Uras, a.g.e., s. 182.

¹¹ Ermeni Patrikleri Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında hazırlanan muhtıra metinleri ve bunun gibi Çar'a yazılan diğer yazılar için bkz. y.a.g.e., ss. 199-207.

destek vermesi çıkarlarına aykırıdır. Bu nedenle Ermenilerin bağımsızlık fikrine karşı gelmiştir. Ancak Rusya, 1905 Japon yenilgisiyle Uzakdoğu'daki etkinlik mücadelesini kaybettikten sonra Fransa ve İngiltere'yle birlikte Osmanlı'nın bölünmesi ve paylaşılması girişimlerine yeniden başlamıştır.

Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini kışkırtarak ayaklanmaları için sağladığı ekonomik, askeri, siyasal ve fikri destek hakkında birçok kanıt vardır.¹² Genelkurmay Başkanlığı'nın Resmi Harp Tarihi Arşivleri'ndeki belgelerde, Rusların Ermenilere yaptığı propagandalar, Ermeni ayaklanmalarını örgütlemeleri ve desteklemeleri, Ermeni çetelerle yaptıkları işbirlikleri ve Ermenilere sağladıkları askeri ve lojistik destekler ayrıntılarıyla yer almaktadır.

Fransa, Rusya'nın Osmanlı üzerindeki etkisini zayıflatmak ve Rum azınlıklarla olan ilişkilerini dengelemek için Ermeni azınlıkla ilgilenmeye başlayan ilk batılı devlettir. Fransa Rusya karşısında Osmanlı'yı desteklerken öte yandan Osmanlı'nın parçalanması söz konusu olduğunda bundan yararlanmak istemiştir.

Osmanlı Devleti, 1854-56 Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa toplumunun bir üyesi olarak kabul edilmiştir. Batı himayesi demek olan bu üyelik, özellikle azınlıklar konusunda iç işlere karışmayı beraberinde getirmektedir. Fransa'nın yürüttüğü Kotalikleştirme temelinde yürütülen Osmanlı Ermenileri'ne yönelik politikanın sonucu olarak, 1758 yılından itibaren Ermeni Katolikler fiilen ayrı bir cemaat muamelesi görmüşler; 1778 yılında ise devletten ayrı bir patrik istemişlerdir. Diğer Osmanlı azınlıkları gibi Ermenilerin de komitecilik faaliyetleri yürüterek bağımsızlık mücadelesine girişmeleri, Fransız Devrimi'nin yaydığı milliyetçilik akımlarından etkilenmeleriyle başlamıştır. Fransa'nın Ermenileri teşvik ve tahrikleri karşısında hem Osmanlı-Fransız ilişkileri gevşemiş hem de Osmanlı Ermenileri'nin Katolikleşme süreci yavaşlamıştır.¹³

¹² Bkz. Özkan, a.g.e., ss. 27-29.

¹³ Fransa'nın Ermeni politikası ve Ermenilerin Katolikleşmesi konularında ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Süslü, "Şark Meselesi, Fransa ve Ermeniler", **Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı**, Ankara, 1988, ss. 41-47; Kılıç, 2000, ss. 55-77; Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Ankara, 2001, ss. 726-734; Durmuş Yılmaz, **Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti**, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya, 2001.

Padişah III. Selim'in saltanatı döneminde Batılılaşma girişimleriyle birlikte Katolikleşme akımları hız kazanmış; Katolik Ermenilerin patriklik bünyesindeki ve devlet kademelerindeki etkisi artmıştır. Böylece Osmanlı bünyesinde ekonomik gücü zaten var olan Ermeniler kısmen de olsa siyasal ve bürokratik ağırlık da elde etmeye başlamışlardır.¹⁴

Mısır'ın Fransa tarafından işgali, Fransız-Osmanlı ilişkilerini zayıflatırken Osmanlı'nın Katolik Ermenilere karşı tutumunu değiştirmiştir. Gregoryen Ermenilerin şikayeti üzerine 1828'de Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'daki Katolik Ermenilere zorunlu yerleşim uygulaması ve ileri gelen bazı Ermenilere ise ölüm ve mallarının müsadere edilmesi cezaları verilmiştir. Bu gelişmeler karşısında Fransa, Osmanlı Devleti'ni protesto ederek bu uygulamaların sona ermesi için baskı yapmıştır. Fransa'yla birlikte diğer Katolik devletlerin baskısı sonuç vermiş; Rusya ile savaş durumunda olan Osmanlı Devleti, bu soruna daha tavizkar yaklaşmak zorunda bırakılmıştır. 1830 yılına gelindiğinde Fransa, Osmanlı'daki Katolik Ermenileri tamamen himayesi altına almıştır.

İngiltere, 1788-1791 Osmanlı-Rus Savaşı'nda "Doğu Sorunu" ile ilgilenmeye başlamıştır. Rusya'nın Ege ve Akdeniz'e inmesinden rahatsızlık duyan İngiltere, 1787 yılından itibaren doğudaki çıkarlarını korumak için Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunması ilkesini benimsemiş ve Ermenilere ayrı bir önem vermiştir. Rus yayılmacılığı karşısında Rusya'nın ilgilendiği Ermenilerle yakınlaşmaya başlayan İngiltere, Osmanlı Ermenileri'nin bağımsızlığını Rusya'daki Ermenileri kapsayacak şekilde sağlayarak, Rusya için tampon bir devlet kurabilmeyi amaçlamıştır. İngilizler bu maksatla 19. yüzyılın başından itibaren Doğu Anadolu'daki misyoner faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu çerçevede, Batı, Orta ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler için okul, hastane, matbaa gibi kurumlar açarak yoğun bir çalışma başlatan İngilizler, Protestan Ermenilerin sayısında büyük bir artış gerçekleştirmeyi başaramamalarına rağmen, iyi eğitilmiş Protestan Ermeni cemaati oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. 1847 yılında ise Osmanlı hükümeti tarafından Protestan cemaati millet olarak tanınmıştır.¹⁵

¹⁴ Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988, s. 108.

¹⁵ İngiltere'nin Ermenileri Protestanlaştırma girişimleri hakkında bkz. Kılıç, 2000, ss. 96-108.

Ayastefanos Antlaşması'nın sağlayacağı Rus yayılcılığı karşısında endişelenen İngiltere ve Avusturya, Rusya'ya bu konferansın yeniden görüşülmesini kabul ettirmişlerdir. İngiltere, Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Rus yayılcılığı karşısında Osmanlı Devleti ile işbirliğine giderek Akdeniz'in güvenliği için Kıbrıs'a yerleşmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında bağımsız bir Ermenistan için gerekli Ermeni nüfusun olmadığı bilinmesine rağmen İngiltere, Ermenileri kışkırtmış, askeri ve lojistik destek vererek ayaklanmalarına katkıda bulunmuştur.¹⁶

3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

Osmanlı'nın çökme sürecine girmesinin ardından Batılı devletlerin desteğini alan Osmanlı azınlıkları, birer birer bağımsızlık girişimlerini başlatmışlar ve başarılı olmuşlardır. Bu durumdan örnek alan Ermeniler dış desteklerle çeşitli ayaklanmalar gerçekleştirebilmişlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle başladığı söylenebilecek "Ermeni sorunu" için başlangıç hatta uluslararası bir niteliğe kavuşma noktası, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıdır.

Osmanlı-Rus Savaşı, Balkanlar ve Kafkasya'da cereyan etmiş; her iki cephede Ruslar, Osmanlı topraklarında ilerlemişlerdir. Doğu Anadolu'da Erzurum'a, Batı'da Çatalca'ya kadar ilerleyen Ruslar ile 3 Mart 1878'de Ayastefanos'ta (Yeşilköy) antlaşma imzalanmak zorunda kalınmıştır. Savaşın ardından İstanbul Ermeni Patriği, Çar'a mektup göndererek Rusya'nın Doğu Anadolu'da ele geçirdiği Osmanlı topraklarını iade etmemesini talep etmiştir. Hatta Ayastefanos'a gidip Rus komutana Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını istemiş; bunun gerçekleştirilmesi halinde bölgeye özerklik verilmesini, bu da gerçekleştirilmezse bölgede Ermeniler için ıslahat yapılmasını ve ıslahat tamamlanıncaya kadar da Rusların

¹⁶ İngiltere'nin Ermenileri kışkırtması ile ilgili olarak Osmanlı padişahının şikayetleri İngiliz casus raporlarında dile getirilmektedir: Bkz. Mim Kemal Öke, **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, ss.46-47, 61-62, 89, 98, 130-131.

bölgede kalmasını talep etmiştir. Ruslar son talebi dikkate alarak bunu Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesine koymuşlardır: "*Ermenistan'dan Rusya askerinin istilasını altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden Osmanlı Devleti, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder*".

Anlaşmanın bu hükmü, bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenileri tam anlamıyla memnun etmemişse de Ermeni sorununun tarihte ilk kez bir uluslararası belgeye yansması ve "Ermenistan" diye bir bölgenin varlığından söz edilmesi yönünden büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle antlaşma, Ermeniler için hem siyasal bir zafer hem de bir başlangıç kabul edilmiştir.¹⁷

Rusya açısından Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma ve Doğu Anadolu'daki nüfuzunu artırma sonucunu doğurmuştur. Rusya'nın antlaşmayla elde ettiği avantajlar İngiltere'yi kaygılandırmıştır. 13 Haziran 1878'de toplanan Berlin Konferansı sonucunda 13 Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde, Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi yerine şu hüküm getirilmiştir: "*Osmanlı hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder. Bu konuda alınacak önlemleri ilgili devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu önlemlerin uygulanmasını gözeteceklerdir*".

Berlin Antlaşması'nın bu maddesiyle Ermeni sorunu, çok taraflı uluslararası bir konu haline gelmiştir. Ermeniler yeni bir koruyucu daha edinmiştir; artık İngiltere de Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştır. İngiltere açısından bakılınca, Ermeniler Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Rusya'yı frenleyecek önemli bir potansiyeldir. Berlin Konferansı'ndan sonra Rusya'yla beraber İngiltere, Ermeni sorununu Osmanlı Devleti'ne baskı aracı olarak kullanmayı sürdürmeye başlamıştır.¹⁸ Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayanılarak

¹⁷ Uras, a.g.e., s. 208.

¹⁸ Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996 , s. 123.

Rusya tarafından hazırlanan Doğu Anadolu'daki ıslahat projesi İngiltere'nin de desteğini almıştır.

4. Ermeni Ayaklanmaları ve Uluslararası Kamuoyu

Berlin Antlaşması'nın kabulünden sonra Ermeni sorunu, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı ve müdahaleleriyle Osmanlı Ermenileri'nin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde özellikle Doğu Anadolu ve Çukurova bölgelerinde yeraltı örgütlenmeleri ve silahlanma faaliyetleri biçiminde gelişmiştir.

1880'lerden itibaren Anadolu'da kurulmaya başlayan komiteler vasıtasıyla Ermeniler, Osmanlı yönetimine karşı harekete geçirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Ermenileri'nin isyana teşvik edilmesinde yeterli başarı elde edilemeyişi nedeniyle, yurtdışında komiteler kurulması yoluna gidilmiştir.¹⁹ Bu komitelerin ortak hedefi ise "Anadolu topraklarının ve Osmanlı Ermenileri'nin kurtarılması" olarak gösterilmiştir. Komiteler, Avrupa devletlerinin dikkatlerini Ermeni sorununa çekmek için Osmanlı Ermenileri'ni kışkırtarak ayaklanma girişimlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı topraklarına yurtdışından gelen komiteler tarafından planlanıp yönlendirilen bu ayaklanma girişimlerine Anadolu'daki misyonerler de katkı sağlamışlardır.

Berlin Antlaşması'ndan sonra Anadolu'nun doğusu ve güneyindeki neredeyse bütün vilayetlerde ortaya çıkan isyanların ilki, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da gerçekleşmiştir. Bunu, yine aynı yıl meydana gelen Musa Bey Olayı ve Kumkapı gösterisi izlemiştir. Ardından sırasıyla 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te birinci Sason isyanı, 1895'te Babiali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1904'te ikinci Sason isyanı, 1905'te Padişah II. Abdülhamid'e suikast girişimi ve nihayet 1909'da Adana isyanı gerçekleşmiştir. Ayrıca 1914'de Zeytun'da, 1915 Van olaylarında ve 1914-1915 Muş olaylarında birçok Türk, Ermeni katliamları sonucu hayatlarını kaybetmiştir.²⁰

¹⁹ Komiteler için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni Kuruluşlarının Soruna Yaklaşımları", s. 18.

²⁰ İsyanların oluşumu ve gerçekleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I ve II**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını No:15, Ankara, 1998; İsmet Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu- Yayın No:92, Ankara, 2001; Gürün, 1983, ss. 134-168; Süslü, 1990, ss. 69-94.

Sadece isimleri belirtilen yukarıdaki isyanlar sonucu Ermeniler, dünya kamuoyuna propaganda maksatlı olarak "Müslümanlar Hristiyanları katlediyor" mesajını yansıtmayı ve sorununun giderek uluslararası bir sorun olma niteliğini güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Nitekim, döneme ait İngiliz ve Rus diplomatik temsilciliklerinin raporlarında "Ermeni ihtilalcilerin hedefinin karışıklıklar çıkararak Osmanlıların karşılık vermesini ve böylece yabancı ülkelerin duruma müdahalesini sağlamak" olduğu ifade edilmektedir.²¹ Küşkusuz Osmanlı Devleti'nde bulunan Batılı devletlerin diplomatik temsilcileri ve Anadolu'daki misyoner gruplar, yaşanan isyan girişimlerini Ermeni yanlısı bir tavırla uluslararası kamuoyuna yansıtmışlardır.

B. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ERMENİ SORUNU

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler

Ermeni komitacılar, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın müttefiki olarak Birinci Dünya Savaşı'na girmesini fırsat bilerek, Osmanlı'ya karşı savaşan İtilaf devletlerin ordularıyla işbirliği içinde Anadolu'da isyanlara ve katliamlara girişmişlerdir. Savaşın başlangıcında Ruslar, Kafkasya'daki Ermeniler aracılığıyla Osmanlı Ermenileri'ni, işgal edilen Osmanlı topraklarının kendilerine verilerek bağımsızlıklarının sağlanacağı vaadiyle Türkler aleyhine kışkırtmışlardır. Ruslar, kışkırtma faaliyetini Doğu Anadolu'daki birçok Ermeni köyüne Türk köylüsü kıyafetinde birçok ajan göndererek, sınırlardan gizlice silah ve cephane geçirerek yürütmüşlerdir.²²

Savaş başlamadan önce her türlü hazırlığı yapan Ermeniler, birkaç dağınık harekete rağmen, savaş başladığında hemen toplu bir isyana yönelmemişler, en uygun olan zamanı beklemeye koyulmuşlardır. Ermeniler için en uygun zaman, İngilizlerin İskenderun Körfezi'ne çıkmaları ve Rusların İskenderun Körfezi'ne doğru ilerlemeleri iken, savaş henüz başlamamışken Ermeni isyanı başlamıştır. İsyanın erken başlamasına yol açan nedenler arasında, Ermenilerin Rus ordusunun yaklaşmasını beklediği sırada Osmanlı hükümetince silah aranmasına başlanması, komite yöneticilerinden bazılarının tutuklanarak sürgüne gönderilmesi ve 1894 doğumluların silah altına çağırılması yer almaktadır.

²¹ Bkz. Gürün, 1983, ss. 135-137.

²² Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara, 2000, s. 12.

Ermeni komiteleri, savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde yenilmesini kolaylaştırmak için şu girişimlerde bulunmuşlardır:²³

- Cephe gerisinde olaylar çıkarıp terör estirerek Osmanlı askerlerini aile ve köylerini korumak üzere geri dönmeye zorlamak.
- Osmanlı ordusunun ulaşım düzenini bozmak; asker, yiyecek ve cephane konvoylarına zarar vermek.
- Rusların sınırı geçmesinin ardından ayaklanarak Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakmak.
- Osmanlı ordusunda asker olan Ermeni gençlerin silahlarıyla firar ederek Rus ordusuna katılmalarını sağlamak.
- İtilaf devletleri hesabına bilgi toplamak; Müslüman halkın moralini bozucu yalan haberler yaymak ve askerden firar etmeleri arttırmak için propaganda yapmak.

Ermeni komitelerinin girişimleriyle oluşturulan gönüllü Ermeni alayları, Rus ordusunun öncü kolu olarak Osmanlı ordusuna karşı Kafkas Cephesi'nde savaşmışlardır. Osmanlı orduları cephede savaşırken Ermenilerin cephe gerisinde gerçekleştirdiği eylemler, "Ermeni bağımsızlığı için, müttefiklere hizmet amacıyla" hazırlanan plana uygun olarak yürütülmüştür.

Ermeni isyanları özellikle Doğu Anadolu'daki illerden başlayarak diğer illere yayılmıştır. Erzurum ve çevresinde Rus işgalinin genişlemesiyle, Ermeni komitacılar korkunç katliamlara başlamışlardır. Özellikle Osmanlı'nın Kafkas Cephesi'nde yaşadığı bozgundan sonra yaşananlar, Ermenilerin ülke çapında bir karışıklık çıkaracaklarının göstergesi olmuştur.²⁴ Ermeni komitacılar bu dönemde bir yandan Müslüman halka baskılar yaparken, bir yandan Osmanlı askerlerine ve jandarmaya saldırmışlar, bir yandan da Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin firarı artmıştır. Aynı zamanda Ermenilerin düşmanla işbirliğini kanıtlayan Fransızca, Rusça ve

²³ Özgüldür vd., a.g.e., s. 173.

²⁴ Birinci Dünya Savaşı boyunca Ermenilerin tutum ve eylemleri hakkında bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, ss. 38-49.

Ermenice şifre grupları ele geçirilmiş, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde pek çok silah ve cephaneye el konulmuştur.

Osmanlı hükümeti, Ermeni eylemlerine karşı güvenlik önlemleri almakla beraber, zorunlu yer değiştirme ile ilgili kanun çıkarılmadan önce, alınan önlemlerin yetersiz kaldığı durumlarda Ermenileri başka yerlere yerleştirme yoluna gitmiştir. Ancak sınırlı bir bölgede gerçekleştirilen bu uygulamanın genelleştirilmesi fikri, Van Ermenileri'nin isyanından sonra olmuştur. Ermenilerin desteğiyle Rusların bir ay içinde Van, Malazgirt ve Bitlis'i işgali ve Ermenilerce gerçekleştirilen isyanlar ve katliamlar, Osmanlı hükümetini ülkenin değişik bölgelerinde yaşayan Ermenilerin zorunlu göçüne ve yerleştirilmesine karar vermek zorunda bırakmıştır.

2. Sevk ve İskan Kararı ve Uygulanması

Sevk ve iskan,²⁵ olağanüstü koşullarda güvenlik nedenleriyle bir grubun bir yerden başka bir yere göç ettirilmesi (sevk etme) ve orada geçici ya da sürekli olarak ikamete mecbur edilmesidir (iskan ettirme). Özellikle savaş halinde düşman ile işbirliği yaptığı sabit olan ve üstelik bu işbirliğini sürdüren toplulukların ülke güvenliği ve toprak bütünlüğüne karşı zararlı faaliyetlerini önlemek amacıyla, devletler tarafından böyle uygulamalara başvurulmaktadır. Tarihin her döneminde birçok devlet tarafından uygulanmış olan sevk ve iskan önlemine Osmanlı hükümeti de başvurmak zorunda kalmıştır.²⁶

Savaş sırasında yaşanan Ermeni isyanları, önceleri Osmanlı hükümeti tarafından bireysel girişimler olarak değerlendirilirken, 11 Nisan 1915 tarihine kadar bölgesel önlemlerle engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı hükümeti bu şekilde isyanların önünü alamayınca, Ermeni dini ve siyasi ileri gelenleri aracılığıyla isyanların önlenmesi için telkinlerde bulunmuştur. Ermeni Patrikliği'ne asayişin sağlanması için savaş sırasında yeterli jandarma bulundurulamayacağı, dolayısıyla Ermeniler tarafından bir karışıklık çıkarıldığında derhal ülke savunmasını sağlamak amacıyla sert önlemler almak zorunda kalınacağı anlatılmış; aynı şekilde komitelere

²⁵ Pek çok bilimsel çalışmada "sevk ve iskan" yerine "tehcir" kavramı kullanılmaktaysa da 1915 kararı ve uygulamaları için "sevk ve iskan" kavramı daha uygundur. Nedeni için bkz. Birinci Bölüm, 3 numaralı dipnot.

²⁶ Örnekler için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni İddialarının Yanıtları ve Türk Tezi", s. 37.

mensup Osmanlı mebusu Ermenilere de benzer uyarılarda bulunulmuştur.²⁷ Bütün Ermeni ileri gelenlerine, böyle bir durumun hoş olmayan bazı zorunlu sonuçlar doğuracağı hatırlatılmasına rağmen, Ermeni eylemlerinin dozu giderek artmıştır.

Osmanlı hükümeti, tüm çabalarına karşın bir sonuç alamayınca, giderek artan Ermeni saldırıları ve isyanları karşısında birçok cephede savaş halinde olmanın verdiği kaygıyla cephe gerisini güven altına almaya gereksinim duymuştur. Bu amaçla Hükümet, 14 valilikle 10 mutassarıflığa gönderdiği genelgede,²⁸ ülkenin birçok yerinde isyanlar çıkaran, Rus ordusuna gönüllü alaylar oluşturan, Osmanlı ordusunu arkadan tehdit eden ve Osmanlı Devleti aleyhine her türlü faaliyetin içinde yer alan bütün Ermeni siyasal oluşumlarının dağıtılmasını istemiştir. 24 Nisan 1915 tarihli bu genelgeyle Ermeni komite merkez ve şubeleri kapatılarak, belgelerine el konulmuş ve İstanbul'da 2345 kişi, "devlet aleyhine faaliyette bulunmak" suçundan tutuklanmış, bunu diğer bölgelerdeki tutuklamalar izlemiştir.²⁹

Bir ay boyunca alınan önlemler Ermeni eylemlerini daha fazla şiddetlendirince son çare olarak, savaş bölgelerinde yaşayan halk ile Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve ihanetleri görülenlerin, ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere "sevk ve iskan" için 27 Mayıs 1915'de "Sevk ve İskan Kanunu" çıkarılmıştır.

Osmanlı hükümeti, sevk ve iskan uygulamasını keyfi bir uygulama olarak değil, o günün koşullarında bir kanuna dayandırarak gerçekleştirmiştir.³⁰ Dört maddelik "sevk ve iskan" ile ilgili kanun; "savaş halinde devlet yönetimine karşı gelenler için askeri birlikler tarafından alınacak önlemleri" içermektedir.

Kanununun ilk maddesi "devlet güçlerine ve kurulu düzene karşı muhalefet, silahla tecavüz ve mukavemet görülürse şiddetle karşı konulmasını ve imha

²⁷ Yıldırım, 2000, s. 13.

²⁸ Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü, Dosya 44, 844/51 nakleden Gürün, 1983, s. 212.

²⁹ 24 Nisan 1915 tarihi, Ermeniler tarafından her yıl "soykırımı anma günü" olarak anılmaktaysa da bu tarihin 1915 sevk ve iskan ile ilgisi yoktur.

³⁰ Sevk ve İskan Kanunu'nun uygulanması hakkında bilgi için bkz. ; Muammer Demirel, "Ermeni Tehciri ve Alınan Tedbirler", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ankara, 2001, ss. 400-405; Özgüldür vd., a.g.e., ss. 214-230.

edilmesini", ikinci maddesi "silahlı güçlere yönelik casusluk ve ihanetleri belirlenen köy ve kasabaların başka mahallere sevk ve iskan edilebileceğini", üçüncü maddesi kanunun geçerliliğini ve dördüncü maddesi kanunun icra sorumluluğunu belirtmektedir. Görüldüğü gibi kanun, aslında iki madde hüküm içeren ve tamamen devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik yetki kanunu olup, kanun metninde herhangi bir etnik grup ya da zümre anılmamış veya ima edilmemiştir. Kanun kapsamına giren Müslüman, Rum ve Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları, yerlerinden başka yerlere sevk edilerek iskana tabi tutulmuştur.

Kanunun uygulanması, idarecilerin yorum ve yeteneklerine bırakılarak, çıkarılan karar ve talimatnamelerle idarenin sevk ve iskanı nasıl yapacağı ayrıntısıyla hükme bağlanmıştır. Karar ve talimatnamelerde, göç edenlere yolda sağlanacak imkanlar, kabilelere yönelik eşkıya baskınlarına karşı korunması, hastalara yardım yapılması, çocukların korunması, geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin bir kayıt altında tutulması, hatta belirli sürelerle etli yemek verilmesi gibi konulara yer verilmiştir.³¹

Sevk ve iskan uygulaması, Ermenilerin tamamına uygulanmamıştır. Bazı bölgelerde yaşayan Ermeniler, komitacılarla işbirliği yapmayan devlete bağlı memur ve ticaret erbabı Ermeniler, Ermeni askerlerin aileleri ve Protestan ve Katolik Ermeniler sevk ve iskana tabi tutulmamıştır. Hasta, özürlü, sakat, dul, yetim ve yaşlılar da sevke tabi tutulmamışlar, yetimhaneler ve köylerde koruma altına alınarak beslenme giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. Göç ettirilenler ise geçici olarak iskana tabi tutulmuşlar; uygulamada yaşanan aksaklıklar ve ihmaller cezalandırılmış; Osmanlı hükümeti, özellikle can ve mal güvenliği üzerinde durarak gerekli önlemlerin alınması için talimatlar göndermiş; buna uymayanlar ve suç işleyenler tutuklanarak mahkemelere sevk edilmiştir.³²

Osmanlı hükümetinin önceleri göçü geçici bir uygulama olarak gerçekleştirmiş olmasına rağmen, özellikle Rus, Fransız ve İngiliz tahrikleri ve dışardan gelen maddi yardımlar sonucu Ermeni çetelerinin eylemlerini artırmaları, hükümeti yeni bir önlem almaya yöneltmiştir. Yeni önlem ise savaş hattı içinde

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükela Muzakeratına Mahsus Zabıtname, 15 Recep 333 ve 17 Mayıs 331.830 Mayıs 1915 nakleden Yıldırım, 2000, s. 21.

³² Suçlu bulunan ve mahkemelere sevk edilenler hakkında bkz.Gürün, 1983, ss. 221-222.

kalan Ermenilerin, Osmanlı Devleti sınırları içindeki savaş dışında kalan bölgeye sevklerinin sağlanması olmuştur. Erzurum, Van ve Bitlis'teki Ermeniler Musul'un güneyine, Zor ve Urfa sancağına; Adana, Halep ve Maraş civarındaki Ermeniler ise Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna sevk edilmiştir.

Kanun kapsamında sevk ve iskanı gerçekleştirilen Ermenilerin güvenlik, sağlık ve beslenme gereksinimleri için gereken özen yetkililer tarafından gösterilmiştir. 1918 yılına gelindiğinde savaşın ilk yıllarındaki seferberlik koşulları biraz düzeldiğinde, göçe tabi tutulanlar aşama aşama eski yerlerine nakledilmeye başlanmıştır. Geriye dönüş ve eski yerlere yerleşim, hükümetin çıkardığı 31 Aralık 1918 tarihli geri dönüş kararnamesiyle belli bir program dahilinde gerçekleştirilmiştir. Bu kararnameyle hükümet aşağıdaki uygulamaları gerçekleştirmekle yükümlü olmuştur.³³

- Sadece geri dönme isteğinde bulunanlar sevk edilecektir.
- Geriye dönüş için gerekli her türlü önlem alınacaktır.
- Geriye dönenlere ev ve arazileri teslim edilecektir.
- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olan evler boşaltılacaktır.
- Açıkta kimsenin kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir araya yerleştirilebilecektir.
- Kilise ve okul gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecektir.
- Yetim çocuklar istenildiği takdirde kimlikleri dikkatlice tespit edilerek velilerine ya da cemaatlerine teslim edilecektir.
- Din değiştirenler arzu ederlerse eski dinlerine dönebileceklerdir.

³³ Geriye dönüş kararnamesinin uygulaması için bkz. Mehmet Çevik, "Ermeniler'in Tehcir Sonrası Geri Dönüşü İle İlgili Osmanlı Devleti'nin Uygulamaları", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, ss. 121-128.

- Ermeni kadınlardan Müslüman olup bir Müslümanlarla evlenenler, dilerlerse eski dinlerine dönebilecekler, böylece nikah bağı sona ermiş olacaktır.
- Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar ya da hazineye intikal edenler kendilerine iade edilecektir.
- Muhacirlere satılan mülkler, sahipleri dönünce aşama aşama kendilerine teslim edilecektir. Mallar üzerinde tamirat, ilave ve ekim gibi işlemler yapılmışsa iki tarafın hukuku korunacaktır.
- Fakir olan Ermenilerin sevk ve beslenme masrafları devletçe karşılanacaktır.
- Yapılan sevkiyatın sayısı belli aralıklarla bildirilecektir.
- Osmanlı sınırları dışına çıkıp geri dönmek isteyen Ermeniler, yeni bir emre kadar kabul edilemeyecektir.

Kararname hükümleri özen ve dikkatle uygulanmaya çalışılmıştır.³⁴ Bu hükümler hem Osmanlı sınırları içinde kalan Ermenilere hem de geri dönmek isteyen Rumlara uygulanmıştır. Dönüş esnasında konaklamak için belli merkezlerde misafirhaneler ve konaklama istasyonları oluşturularak beslenme, giyim ve sağlık sorunlarıyla ilgilenilmiştir. Yerlerine ulaştırılan Ermenilerin malları iade edilerek, tahrip olan evler, kilise ve okullar devlet tarafından onarılmıştır.

Sevk ve iskan uygulaması, Ermeniler ve İtilaf devletleri tarafından "Ermeni katliamı" olarak nitelendirilmiş, Batı'da Osmanlı Devleti aleyhine büyük bir propaganda kampanyası başlatılmıştır. Batılı devletler, Ermeni isyan, baskın ve katliamlarını dikkate alınmaksızın, sevk ve iskan uygulamasını gerek kendi ülkelerinde gerekse uluslararası düzeyde savaş propagandası malzemesi olarak kullanmışlardır. Batılı devletler savaş koşullarında bu yola sıkça başvurarak, savaşın meşruiyeti konusundaki kuşkuların ortadan kalkmasını, Hristiyan dünyasının

³⁴ Bkz. Günay Çağlar, "Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ankara, 2001, ss. 435-447.

dikkatinin çekilerek her türlü yardımın elde edilmesini sağlanmaya çaba göstermişlerdir.

3. Mondros Mütarekesi ve Ermeniler

Mondros Mütarekesi, Ermeniler açısından bağımsız Ermenistan'ın kurulması için önemli bir aşamadır. 30 Ekim 1918'de imzalanan mütareke gereği, Osmanlı ordusu Doğu'da 1914 yılı sınırlarına çekilmek zorunda bırakılmıştır. Osmanlı ordusunun kuzeybatı İran ve Kafkasya'yı boşalttığı sırada, bölgede diğer Kafkas ülkeleriyle birlikte bağımsız bir Ermenistan devleti bulunmaktadır. Osmanlı ordusunun geri çekilmesinin ardından Ermeniler, Gümrü ve Eçmiyazin bölgelerini, Arpaçay'ı, Aras nehri kıyılarını ve Iğdır'ı işgal etmişlerdir.

Osmanlı Ermenileri ile Kafkasya'da kurulan Ermenistan'ı birleştirerek "Büyük Ermenistan" kurma çabasına girişen Ermeniler, Mondros Mütarekesi'nden sonra Paris Barış Konferansı'nda ortaya çıkmışlardır. Zararlı faaliyetleri nedeniyle 1916 yılında Bağdat'a gönderilen ve mütarekeden sonra İstanbul'a gelen Ermeni Patriği Zaven Efendi, bağımsız bir Ermenistan kurulması için çalışmalara başlamıştır. Aynı zamanda yoğun propagandalar ve siyasal girişimlerle Ermeniler, bağımsız bir Ermenistan kurulması yolundaki isteklerini İtilaf devletlerine sıkça hatırlatmışlardır. Bu amaçla, Osmanlı Ermenileri'nin temsilcisi sıfatıyla Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918 tarihinde İtilaf devletlerine başvurarak bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilaf devletleri ile Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına alınmasını istemiştir.

Ermeniler, Mondros Mütarekesi'nden sonra diplomatik faaliyetlerde bulunmak ve propaganda yapmak amacıyla Paris'e üç ayrı heyet göndermişlerdir. Bunlardan ilki Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki "Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu", ikincisi Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan'ın başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ve üçüncüsü Kilikya (Sis) Ermeni Katogikosu Paul Terziyan'ın başkanlığında kurulmuş bir "Din Adamları (ruhani) Delegasyonu"dur.

Bogos Nubar Paşa ve Avedis Aharonyan, 12 şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nın "Onlar Şurası"na verdikleri muhtıra ile Kafkas Ermeni Cumhuriyeti topraklarıyla birlikte Kilikya ve 7 ilden oluşan bir bağımsız Ermenistan kurulmasını, bunun büyük devletlerden birisinin mandasına verilmesini ve

katliamlara katılanların cezalandırılmasını istemişlerdir.³⁵ Kafkasya'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'den Suriye Çölü'ne kadar yayılacak bir Ermeni Devleti'nin kurulması istenen bu teklif, özellikle İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki çıkar çatışması nedeniyle gerçekleşmemiştir.

Bağımsız Ermenistan konusunda çalışmalarda bulunmak üzere Patrik Zaven Efendi, 12 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'dan Paris'e ve oradan da Londra'ya hareket etmiştir. Bogos Nubar Paşa ile de görüşen Zaven Efendi , ayrıca Lord Cecil, Lord Curzon ve yardımcısı Lord Harding ile görüşüp, Fransız Chambon ve Yunan Başkanı Venizelos ile müzakerelerde bulunmuştur.³⁶ İngiltere kralını ziyaret ederek Ermenilerin minnettarlığını ifade eden ve Londra'dan Paris'e dönüşünde Fransa Cumhurbaşkanı ve Başbakan ile görüşen Zaven Efendi, kendince tatminkar bir yanıt almıştır.

Ermeni ileri gelenlerinin Batılı devletler nezdindeki girişimleri ve istekleri karşısında Osmanlı hükümetinin İtilaf devletlerine yaptığı başvurular ve itirazlar dikkate alınmamıştır. Ermeni taleplerini değerlendiren İngiltere'nin ortaya koyduğu çözümün kabul edilmemesi üzerine, çözüm için devreye ABD Başkanı Wilson'un girmesi gündeme gelmiştir. Bu sırada, General James G. Harbord başkanlığında bir heyet, Türkiye'ye gönderilerek Eylül ve Ekim 1919'da Doğu Anadolu'da incelemeler yapmıştır. Yapılan incelemeler sonucu Amerikan Senatosu'na sunulan 16 Ekim 1919 tarihli rapordaki bilgiler doğrultusunda ABD, Ermeni mandaterliğine yanaşmamış, ancak Sevr Antlaşması'yla verilen Ermenistan sınırlarını belirleme konusunda hakemliği kabul etmiştir.

Başta Mondros Mütarekesi olmak üzere İngiltere ve ABD'nin Doğu Anadolu konusundaki çözüm önerileri, Türk nüfusun tepkisine yol açmıştır. Osmanlı ordusunun geri çekilmesinden sonra İngilizlerin Kars ve çevresini Ermenilere bırakması ve Erzurum'daki 15. Kolordu'nun silahlarını mütareke gereği toplamaya başlaması tepkiyi arttırmıştır.

³⁵ Gürün, 1983, s. 249.

³⁶ Ayrıntılar için bkz. Uras, a.g.e., ss. 678-684.

4. Sevr Antlaşması ve Ermeniler

Savaş sırasında yapılan antlaşmalarla İngilizler, Osmanlıların Ruslara bıraktığı toprakları Ermenilere vererek, Amerikan mandasında olmak kaydıyla Rusya ile Ortadoğu'da tampon bölge oluşturmayı hedeflemişlerdir. İtilaf devletleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal ettiği sırada, Doğu Anadolu'da Ermeni baskısı giderek yoğunluk kazanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'yle imzalanacak barış antlaşması olan Sevr Antlaşması, İngiltere'nin çabalarıyla 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne imzalatılmıştır. Yunanistan dışında hiçbir taraf devlet tarafından onaylanmayan bu antlaşmanın altıncı bölümünde Ermenilerle ilgili şu maddeler yer almıştır.³⁷

- Osmanlı hükümeti, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi özgür ve bağımsız devlet olarak tanıyacaktır (md. 88).
- Taraflarca Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon'da sınırı saptamak için ABD Başkanı Wilson hakem olarak tanınacaktır ve Ermenistan'ın denize çıkışının olduğu Osmanlı sınırının askerden arındırılması kabul edilmektedir (md. 89).
- Sınır tespitinden sonra Osmanlı hükümeti, Ermenistan'a ait yerlerdeki tüm hukuki ve siyasi haklarından vazgeçecektir...(md. 90).
- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan sınırını ilgili devletler tespit edecek, başaramazlarsa müttefik devletler yapacaktır...(md. 92).
- Ermenistan hükümeti Ermenistan'da yaşayan dil, din ve soy bakımından azınlıkta bulunanların çıkarlarının korunmasını, müttefik devletlerin gerekli gördüğü biçimde tespit edileceğini onaylayacaktır...(md. 93).

Sevr'i imzalatan Batılı devletler uygulamayı taşeronlara bırakmayı yeğlemişler, Ermeniler ise bu iş için gönüllü olmuşlardır. Sevr'de Ermenilere vaat

³⁷ Bkz. Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977, s.74 ve devamı nakleden Gürün, 1983, s. 252.

edilenlerin gerçekleşmesi için Ermenistan Cumhuriyeti ordusu Haziran 1920'de harekete geçmiştir. Ancak Anadolu'da egemen olmaya başlayan ve Sevr Antlaşması'nı reddeden Ankara Hükümeti, 9 Temmuz'da Ermenistan'ı protesto etmiştir. Ermeni taarruzunu 1920 Eylül'ünün sonlarında Ankara Hükümeti'ne bağlı Türk ordusu durdurmuş ve işgal edilen yerler geri alınmıştır.

Aynı dönemde İngilizler, savaş suçlusu olarak Malta Adası'na sürgün edilen Türkleri, Sevr Antlaşması'nın 230. maddesine göre özel bir mahkemede yargılamak üzere hazırlık başlatmıştır. Ermenilere yapıldığı ileri sürülen soykırımın sorumlusu olarak gösterilen tutuklular hakkında kanıtlar elde etmek için Osmanlı arşivlerinde geniş çaplı araştırma yapılmasına rağmen bir şey bulunamamıştır. Ardından İngiliz ve Amerikan arşivlerinden kanıt bulunmaya çalışılsa da buradan da bir şey elde edilememiştir. Sonuçta Malta'daki tutuklular, kendilerine hiçbir suçlamada bulunulmaksızın ve yargılanmadan Ekim 1921'de serbest bırakılmışlardır.

4. Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni Sorunu

Bolşevik Devrimi'nin ardından Ermeni sorununda yeni bir sayfa açılmıştır. Rusya Ermenileri'nin kurduğu Ermenistan Cumhuriyeti, Kafkasya'da etkinlik kurmak isteyen Bolşevik Rusya'ya karşı cephe alarak, Rusya'ya karşı tampon ülke oluşturmak isteyen Fransız ve İngilizlerin desteğiyle, Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da bir Ermenistan kurma çabası içine girmişlerdir.

Osmanlı ordusunun Mondros Mütarekesi'ne göre 1914 sınırlarına geri çekilmesi ve İngiltere'nin mütareke hükümlerine göre işgal ettikleri bölgeleri Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'daki etkinliğini sınırlamak için Ermenilere bırakması, Ermenilerin bu bölgelerdeki etkinliğini artırmıştır. İngilizlerin desteğini alan Ermeniler, Doğu Anadolu'daki Türk topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Iğdır Ermenilerce işgal edildikten sonra Kars İngilizler tarafından Ermenilere teslim edilmiştir. Sarıkamış ve Kağızman'ı da işgal eden Ermeniler, işgal ettikleri yerlerdeki Türk nüfusunu ortadan kaldırmak ve mutlak bir Ermeni çoğunluğu sağlamak için her türlü vahşete başvurmuşlardır.³⁸

³⁸ Kars, Ardahan ve Erivan'da yaşayan Ermenilerin azınlıkta olması nedeniyle, Ermeniler çoğunluğu sağlayıncaya kadar Türkleri katletmeye girişmişlerdir. Koçaş, a.g.e., s. 231.

Doğu Anadolu'da İngilizlerin desteğiyle Ermenilerin harekete geçmesi Türkleri kaygılandırmış, Doğu Anadolu'nun kaderini belirlemek amacıyla Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Erzurum'da kongre toplanmıştır. Kongre çalışmaları sonucu yayınlanan bildiride, Ermenilerin ele geçirmek istedikleri Doğu Anadolu ile birlikte Türklerin yaşadığı diğer toprakların ayrılamaz bir bütün olduğu belirtilmiş, Rum ya da Ermeniler için yabancı devletlerin işgal yahut müdahalesi söz konusu olursa milletin bütün olarak savunmaya geçeceği ve böylece gerek içeride gerekse dışarıda milletin kendi kaderini tayin edeceği belirtilmiştir. Aynı şekilde Sivas Kongresi'nde ve son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen Misak-ı Milli'de de, Doğu Anadolu'nun ve diğer Türk topraklarının ayrılamaz bir bütün olduğu vurgulanmıştır.³⁹

Kurtuluş Savaşı döneminde Sovyet Rusya ile ilişkilerin belirli bir zemine oturtulmasının ardından, Kazım Karabekir komutasındaki birlikler 28 Eylül 1920'de Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı harekete geçerek Sarıkamış, Menderek ve Kars'ı geri almış ve Arpaçay'dan Gümrü'ye kadar olan bölgeyi kontrollerine geçirmişlerdir.

6 Kasım 1920'de ateşkes için müracaat eden Ermenilere 8 Kasım'da ateşkes koşulları bildirilmiş, bu koşullar kabul edilmeyince hareket yeniden başlatılmıştır. 18 Kasım'a kadar süren hareketin ardından 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Ermenilerin antlaşmaya Batılı devletleri de katmak istemesine rağmen bu gerçekleşmemiş ve Ermeniler koşullara razı olmak zorunda kalmışlardır.⁴⁰

Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile Ermenistan Başbakanı Alexandr Hadisyan tarafından imzalanan Gümrü Antlaşması'na göre savaş durumuna son verilerek (md. 1) iki devlet arasındaki sınır belirlenmiştir (md. 2). Yeni sınırlar çerçevesinde Türklerin elde ettiği arazilere Osmanlı zamanında ayrılan Ermeniler isterlerse 3 yıl içinde dönebilme hakkı kazanmışlardır (md. 3). Erivan Cumhuriyeti isterse sınırdaki belli oranda jandarma bulundurabilme olanağı elde

³⁹ Kurtuluş Savaşı boyunca Ermenilerin eylemleri ve gelişmeler hakkında ayrıntılar için bkz. Kamuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, ss. 246-281; Gürün, 1983, ss. 253-306; Koçaş, a.g.e., ss. 244-250; Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1991; Uras, a.g.e., ss. 686-738.

⁴⁰ Türk Ermeni savaşı ve Gümrü Antlaşması hakkında fazla bilgi için bkz. Sonyel, 1991, ss. 22-37.

etmiştir (md. 4). Genel savaş sırasında hiçbir olumsuz faaliyette bulunmayan göçmenlerin (Ermeniler) eski yurtlarına dönmeleri (bir yıl içinde) ve tüm haklara sahip olmaları hukuksal güvenceye alınmıştır (md. 6). Erivan hükümeti, Sevr Antlaşması'nı tümüyle yok saydığını ilan etmiştir (md. 10). Ayrıca Erivan Cumhuriyeti, diğer devletlerle yaptığı ancak Türkiye'nin çıkarlarına ters düşen tüm antlaşmaları yok saymayı kabul etmiştir (md. 14).

Gümrü Antlaşması, Erivan hükümeti tarafından onaylanmadan önce Bolşevikler Ermenistan'a girmiştir. 18 Şubat 1921'de Taşnaklar ayaklanarak iktidara geçseler de kısa bir süre sonra Bolşevikler Ermenistan'da yeniden kontrolü elde etmişlerdir.

Ermenistan'ın Sovyet cumhuriyetlerinden birisi olmasından sonra, 16 Mart 1921'de TBMM Hükümeti ile SB arasında gerçekleşen Moskova Antlaşması'yla Gümrü Antlaşması sağlamlaştırılmış, Kars ve yöresi Türk sınırları içinde kalmıştır. Misak-ı Milli sınırlarının tanındığı ve taraflardan birine zorla kabul ettirilen Sevr gibi antlaşmaların geçersizliğinin ilan edildiği Moskova Antlaşması ile doğu sınırı çizilmiştir.

13 Ekim 1921'de SB (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan) ile Türkiye arasında yapılan Kars Antlaşması gereği, Doğu Cephesi'ndeki savaş sona ermiştir. Bu antlaşmayla Sovyet Ermenistanı, Nahçıvan, Kars, ve Ardahan'ı tamamen bırakmış ve Türkiye ile olan sınırını tanımıştır.

Fransızlar ve İngilizlerin Güney ve Güneydoğu Anadolu'yu işgali sırasında Ermeniler de işgale katkıda bulunmuşlardır. Bir yandan sevk ve iskanla bölgeden uzaklaştırılan Ermeniler, önceki yaşadıkları yerlere geri dönerek silahlı çeteler oluşturmaya başlamışlar, diğer yandan Fransızların daha önceden Mısır'da kurduğu Ermenilerden oluşan Doğu Lejyonu⁴¹ Fransız askeri üniformasıyla Adana bölgesine getirilmiştir. Fransız askeri birliklerine bağlı olan Ermeni kuvvetleri Urfa, Antep, Maraş, Haçin, Zeytun, Kozan, Osmaniye, Haruniye, Mersin ve Adana'daki muharebelere katılmışlar; işgalin ardından buralara giren Ermeni komiteleri Türklere saldırmaya mallarını yağmalamaya girişmişlerdir.

⁴¹ Bkz. Erdal İter, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 3, Ankara, Mayıs 1989, ss. 419-436.

Sivas Kongresi'nde gündeme gelen bu sorunla ilgili kararlar alınarak direniş hareketi desteklenmiş ve büyük bir örgütlenme gerçekleşmiştir. Fransız işgaline karşı şiddetli bir halk direnişi gerçekleşmiştir. Bunun asıl nedeni Ermenilerin Fransızlarla işbirliği yaparak tedhiş eylemleri gerçekleştirmeleridir. Direnişin şiddeti karşısında Urfa ve Maraş'ta yenilgiye uğratılan Fransızlar, çekilmek zorunda kalmıştır.

Antep'te ve Adana bölgesinde direnişle karşılaşan Fransızlar, Ankara hükümeti ile görüşme ve anlaşma girişimlerini başlatmış; Mayıs 1920'de 20 günlük ateşkes kabul edilmiştir. Bu boşluktan yararlanılarak bölgede Türk birlikleri tahkim edilmiştir. Mütareke gereği bazı kasaba ve şehirler boşaltılırken özellikle Haçin (Saimbeyli), Şar, Zeytun ve Urumlu bölgelerindeki Ermeniler eylemlerini sürdürmüşse de Türk birlikleri uzunca bir uğraş sonucu bu bölgeleri de Ermenilerden kurtarmışlardır.⁴² 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'nın ardından Fransızlar daha bölgeden çekilmeye başlamadan Ermeniler bölgeden kaçmışlardır.

Kurtuluş Savaşı boyunca Ermeni sorunu, Ermenilerin Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da devlet kurma girişimleri çerçevesinde cereyan etmiştir. Ermeniler bu bölgelerde İngiliz ve Fransızlarla işbirliği içinde Müslüman halka karşı vahşice muamelelerde bulunmuşlar, Türk ordusunun ve yerel direniş hareketlerinin başarısıyla bu bölgelerdeki Ermeni hareketleri ve işgal sona erdirilmiştir.

III. LOZAN ANTLAŞMASI'NDAN SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNİN SONUNA KADAR SORUNUN GELİŞİMİ

A. LOZAN ANTLAŞMASI VE ERMENİLER

1. Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu

Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinin ardından Lozan'da yapılan barış konferansı, 20 Kasım 1922'de başlayarak aralıklarla devam etmiş ve sekiz ay sonra 24 Temmuz 1923'te son bulmuştur. Lozan'da barış görüşmeleri başladığı sırada Ermeniler ve İtilaf devletleri, Ermeni yurdu konusunu gündeme getirmeye çalıştıysa

⁴² Kurtuluş Savaşı boyunca Güney ve Güney Doğu Anadolu'da Ermeni eylemleri hakkında bkz. Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999; Azmi Süslü, "Maraş'taki Fransız Ermeni İşbirliği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, 1987, ss. 29-34.

da, bu çaba Türk heyetinin çabalarıyla Azınlıklar Alt Komisyonu'nda bildiri okumak ve müzakere etmekten öteye gidememiş, Lozan Antlaşması'nda Ermeni talepleriyle ilgili bir karar kabul edilmemiştir.

Konferansın 20 Kasım 1922 ile 4 Şubat 1923 tarihleri arasındaki birinci dönem görüşmelerinde Ermeni yurdu, 23 Nisan ile 23 Temmuz 1923 tarihleri arasındaki ikinci döneminde, Türkiye'den göç eden Ermenilerin geri dönebilmeleri konusu müzakere edilmiştir. Antlaşma metnine Ermeni taleplerini içeren bir madde eklenmesi söz konusu olmayınca, Ermeni heyeti ilgili devletlere müracaat etme ve protesto girişimlerinin ardından Lozan şehrini terk etmiştir. Lozan'da görüşmeler devam ederken Ermeniler boş durmamışlar, Ermeni kuruluşları (Taşnaksütyun, Birleşik Ermeni Heyeti, Ermeni Dostları Birliği) propaganda ve diplomasi faaliyeti yürüterek devletlere mektup ve raporlar göndermişlerdir.⁴³

Kurtuluş Savaşı sırasında elde edilen Doğu Harekatı'ndaki başarının ardından, Ermenilerce Milletler Cemiyeti'ne taşınan sorununun çözüme kavuşturulması için, bir devletin görevlendirilerek rapor hazırlanması karara bağlanmıştı. 21 Şubat ile 22 Mart 1921 tarihleri arasında gerçekleşen ikinci Londra Konferansı'nda, Sevr Antlaşması'nın 88. maddesinde açıkça ifade edilen Ermeniler için "hür ve müstakil devlet" yerine, daha diplomatik ve anlaşılabilir olan "ocak" ya da "yurt" deyimini ortaya atılmıştı.⁴⁴ Londra Konferansı'nda kabul edilen bu kararı Milletler Cemiyeti'nin benimsemesi ve 22-26 Mart 1922'de toplanan Paris Konferansı'nda hazırlanan barış projesinde "Ermeni ocağı"nın görüşülerek Milletler Cemiyeti kararlarına uyulacağına kabulü; Ermenileri Lozan görüşmeleri için umutlandırmıştı. Gerçi güney ve kuzeyde yapılan antlaşmalar (Moskova, Kars ve Ankara Antlaşmaları) Ermenileri ümitsizliğe itse de, Lozan Konferansı'nda azınlıklarla ilgili konuların görüşüleceği ortaya çıkınca, Ermeniler yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir.

Lozan Konferansı'na Ermeni heyetinin kabul edilmesi için Fransız, İngiliz ve İtalyan hükümetlerine Ermeniler tarafından mektuplar gönderilmiş, bu amaçla oluşturulan Ermeni heyeti, isteklerini bir muhtıra ile Konferans'a bildirmiştir.⁴⁵ Muhtıradan sonra Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ve Milli Ermeni Heyeti'nden oluşan

⁴³ Gürün, 1983, ss. 304-305.

⁴⁴ Özgüldür vd., a.g.e., s. 266.

⁴⁵ Muhtıra metni için bkz. Uras, a.g.e., s. 712-714.

“Birleşik Ermeni Heyeti”, Lozan kentine giderek Lozan’da bir Ermeni bürosu açmıştır. Birleşik Ermeni Heyeti, konferansa katılabilmek, birleşik ve bağımsız bir Ermenistan’ın kurulması, bu mümkün olmazsa geçici bir çözüm olarak Ermeni yurdunun kabul edilmesi için tüm devletlerin temsilcileriyle sıkı temaslar kurmuştur. Ermeni heyeti dışında Ermeni ileri gelenlerden bir çoğu, Ermeni yanlısı dernekler ve Ermenilere ait kilise kuruluşları, İtilaf devletlerine ve Lozan’da bulunan temsilcilerine başvurarak çeşitli taleplerde bulunmuşlardır.

Konferans sırasında Türk heyeti üzerinde, diğer konularda olduğu gibi Ermeni istekleriyle ilgili olarak da çok yönlü bir baskı oluşturulmak istenmiştir. Türk tarafı, bir yandan resmî görüşmelerde sıkıştırılmaya çalışılırken, özel toplantı ve görüşmelerle de benzer biçimde zorlamalar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ermeni sorunu konusunda Amerikalılar, bazı İsviçreliler ve Lozan’a gelen Ermeni ileri gelenleri resmî görüşmeler dışında da istediklerini elde etmek ve Türk heyeti üzerinde baskı oluşturmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir.⁴⁶

Müttefikler Lozan’a gelirken, öncelik verdikleri konular arasında Ermeni sorunu yoktu, azınlıklarla ilgili sorunlar ikinci derecede önemli konular arasındaydı. Konferans sırasında başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerinin temsilcileri, azınlıklar konusunda sık sık açıklamalar yapmışlarsa da, bu konu hayati konular arsasında yer almıyordu. Lozan görüşmelerine gözlemci olarak katılan ABD, bazı misyoner kuruluşları ile ABD’de yaşayan Ermeni ve Rumlar nedeniyle Türkiye’deki azınlıklar konusuyla ilgilenmekteydi ancak Türkiye’de bir Ermeni yurdu kurulabileceği beklentisi içinde değildi.⁴⁷

Ermeni heyeti, Lozan’daki tüm başvuru ve görüşmelerine rağmen doğrudan görüşmelere kabul edilmemiştir.⁴⁸ Bununla birlikte Türk tarafının itirazlarına rağmen İngilizlerin desteğiyle, Azınlıklar Alt Komitesi’nde Ermeni heyetinin dinlenmesi, İtilaf devletleri temsilcileri tarafından kabul edilmiştir. 13-15 Aralık 1922 tarihleri arasındaki alt komite toplantılarında ele alınan Ermeni yurdu konusunda Türk tarafının düşüncelerini ifade eden heyet başkanı İsmet Paşa’nın

⁴⁶ Bkz. Temuçin F. Ertan, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. II, S. 2, Güz 2000, Ankara, ss. 209-225.

⁴⁷ Ömer Turan, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002, s. 200.

⁴⁸ Ayrıntılar için bkz. y.a.g.e., ss. 202-203.

uyarlarına rağmen⁴⁹ Türk delegasyonun katılmadığı 26 Aralık'taki alt komitede Ermeni heyeti dinlenmiştir.

30 Aralık'ta ABD, Azınlıklar Alt Komitesi'ne "Ulusal Yurt Muhtırası"nı sunmuş, İtalyan temsilci de bunu desteklemiştir. Gerek Ermeni heyeti gerekse Ermenileri destekleyen devletler Ermeni sorunu ile ilgili olarak doğu illerinde ve Kilikya'da Ermenilere toprak (yurt) verilmesi, genel af çıkarılması, geçiş hürriyeti sağlanması, yerlerinden göç eden Ermenilerin geriye dönüşlerinin sağlanması, azınlıklara din, dil ve diğer bazı konularda haklar tanınarak bunların Milletler Cemiyeti'nce korunması konularını dile getirmişlerdir.

Alt komitenin azınlıklarla ilgili olarak 6 Ocak 1923'te yaptığı son toplantıda İtalyan ve İngiliz temsilcilerin Ermeni yurdu lehindeki konuşmalarının ardından Fransız temsilci konuşmaya başlamadan, Türk heyeti tepki göstererek toplantıyı terk etmiştir.⁵⁰ Türk heyetinin itirazları ve kararlı tutumuna rağmen Ermeni yurdu sorunu konusunda hazırlanan bir rapor, 9 Ocak 1923'teki toplantıya getirilerek gündeme sokulmak istenmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı'nın konuyu tekrar gündeme alma girişimi de İsmet Paşa tarafından dikkate alınmayınca, Ermeni yurdu konusu Lozan Konferansı'nda bir daha görüşülmediği gibi antlaşma metnine de girmemiştir.

Ermeni sorununun konferans gündeminden kalkması üzerine Ermeni heyeti son hamlelere girişmiştir. Gerek Türk heyetiyle görüşmeler yaparak gerekse müttefik ülkelere (Fransa, İtalya) ve Rusya'ya başvurarak Lozan Antlaşması kararlarının kabul edilmemesi, antlaşmaya prensip olarak Ermeni yurdunun konulması ve Milletler Cemiyeti'ne veya kurulacak bir komisyona havale edilmesi isteklerinde bulunmuşlardır. Hiçbirinden yardım alamamaları üzerine 25 Ocak'ta Milletler Cemiyeti'ne başvurarak destek istemişlerdir. 4 Şubat 1923'te kesilen Lozan görüşmeleri, Ermeniler için yeni bir umut ışığı olmuşsa da İtilaf devletlerinden gereken ilgiyi görememişlerdir.

23 Nisan'da başlayan görüşmelerin ikinci döneminde Ermeni yurdundan söz edilmemiş, yalnızca Ermenilerin genel afa Türkiye'ye geri dönebilmeleri ve azınlık hakları konuları gündeme gelmiştir. Türk heyeti 19 Mayıs, 4 Haziran ve 17

⁴⁹ İsmet Paşa'nın konuşması hakkında bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, C. 1, Ankara, 1978, ss. 193-211.

⁵⁰ Gürün, 1983, ss. 301-302; Turan, a.g.e., ss. 212-213.

Temmuz tarihli oturumlarda gündeme getirilen Ermenilerin topluca Türkiye'ye dönebilmeleri konusunda taahhüt altına girmemiş ve konu Türkler lehine kapanmıştır.⁵¹

Türk heyetinin kararlı tutumu, Ermeni yurdu ile sevk ve iskan konularını gündeme getirerek Türkleri savunma durumuna sokmayı hedefleyen İngiliz heyetinin bunları gündemden çıkarmasına yol açmıştır. İngilizlerin Ermenilere desteğini çekmesine yol açan diğer bir neden, Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni komitelerinin Doğu Anadolu'da gerçekleştirdikleri katliamlar karşısındaki tutumlarıdır. Ermeni komitelerin yaptıkları katliamların Batı kamuoyunca bilinmesinden dolayı böyle bir topluluğu siyasi platformda desteklemenin güçlüğü ortadaydı. Bolşevik tehlikesine karşı tampon bölge yaratma hedefi güden İngilizlerin Ermenilere olan desteğini çekmesinin asıl nedeni ise, Ermeni yurdu yerine yeni Türk devletinin daha güçlü bir set ve tampon bölge oluşturacağını düşünmeye başlamasıdır.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon İsmet Paşa'ya azınlıklar konusunda Milletler Cemiyeti'nin öngördüğü hükümleri kabul etme ve Milletler Cemiyeti'ne üye olma karşılığında Ermeni sorununu daha fazla kurcalamama imasında bulunmuştur. İngilizlerin burada Bolşevik Rusya ile Türkiye'nin arasını açmayı amaçladığı ortaya çıkmıştır. Çünkü Milletler Cemiyeti'ni emperyalistlerin kolektif örgütü olarak gören Sovyet Rusya, yakın dost Türkiye'nin bu örgüte katılmasını hoş karşılamamıştır.⁵²

Lozan Konferansı'nda tüm girişimlerine rağmen istedikleri sonuca ulaşamamaları nedeniyle Ermeni heyetine iki yol kalmıştır.⁵³ İlk yol, şiddetle protesto ederek derhal Lozan'dan ayrılmak iken, diğer yol İtilaf devletlerinin Lozan'da Ermeniler lehine çalışmaları elverişli bir sonuç vermese de bu girişimin daha uygun bir zamanda tekrarı için siyasal ilişkileri sürdürmektir. Ermeni heyeti Lozan'dan sonra bu iki yolu da uygulamayı tercih etmiştir.

Ermeni heyeti 2 Şubat 1923'te taraf devletlere bildiri sunarak Lozan'dan ayrılmıştır. 9 Ağustos'ta ise Milletler Cemiyeti'ne yapılan başvuruyla Ermeni

⁵¹ Bkz. Mustafa Çufalı, "Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni Sorunu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003, ss. 548-549; Turan, a.g.e., ss. 219-222.

⁵² Öke, 1996, s. 282.

⁵³ Uras, a.g.e., s. 734.

sorununun gündeme getirilmesi için yardım talep edilmiştir. Aynı gün İtilaf devletleri temsilcilerine Lozan'daki Ermeni konusuna olan kayıtsızlıklarını protesto eden bildiri sunulmuştur.⁵⁴ Bundan sonra Ermeniler, destekçi olarak Sovyet Rusya'ya yönelmişlerdir.

Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası sistemin üyesi olarak dış ilişkilerini barışçı bir çizgiyle yürütmeye başlamıştır. Yeni dönemde Türkiye'nin savaştığı devletlerle bile normale dönen diplomatik ilişkileri, ABD ile 1927 yılı sonuna kadar kopuk kalmıştır. Bunun nedeni ABD'deki Ermeniler tarafından Lozan görüşmeleri sırasında ve antlaşmanın imzalanmasından sonra 1926 yılı sonuna kadar sürdürülen Türkiye karşıtı kampanyalar ve eylemlerdir. Lozan Antlaşması karşıtı Ermeni kampanyaları etkisini göstermiş; Amerikan Senatosu 18 Ocak 1927 tarihinde antlaşmayı reddetmiştir.

2. Lozan Antlaşması'nda Türkiye'deki Azınlıklar ve Ermeniler

Lozan Antlaşması'nda Batılı devletler azınlıklar konusunda ısrarla durmalarına rağmen Türk tarafı geçmişteki acı deneyimler yüzünden daha hassas davranmıştır. Bu hassasiyetin sonucu olarak Lozan Antlaşması'nda, Ermeniler hakkında doğrudan herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Sadece Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna, antlaşmanın uyruklukla ilgili bölümünde yer alan maddelerde genel ifadelerle değinilmekle yetinilmiştir. Antlaşmanın 31. maddesinde, 18 yaşını geçmiş olup da antlaşmanın 30. maddesindeki hüküm uyarınca⁵⁵ Türk uyrukluluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluk kazanan kişilerin, bu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak iki yıllık süre içinde Türk uyrukluluğunu seçmek hakkına sahip olacakları belirtilmiştir.

Antlaşmanın 31. maddesi dolaylı olarak Türkiye dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendirmektedir. Aynı şekilde dolaylı olarak Ermenileri de ilgilendiren antlaşmanın 32. maddesinde ise şu hüküm yer almıştır: *"İşbu antlaşma gereğince Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık süre*

⁵⁴ Ermeni heyetinin sunduğu bildiriler için bkz. Uras, a.g.e., ss.734-738.

⁵⁵ 30. maddeye göre Türkiye'den kopan topraklara yerleşmiş Türk uyruklular, kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları çerçevesinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır.

içinde, halkın çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu, o devletin izni koşuluyla seçebileceklerdir”.

Lozan Antlaşması ile birlikte imzalanan “Af Beyannamesi” ile Ermeniler de dahil olmak üzere, Türklere karşı savaşan azınlıkların, o zamana kadar yaptıkları hareketlerinden dolayı cezalandırılmayacakları ve faaliyet özgürlükleri garanti altına alınmıştır.⁵⁶

Rum ve Musevi azınlıklarla birlikte Ermeniler, Lozan Antlaşması’nda azınlıklarla ilgili maddeler (III. Kesim 37.-45. md.) sayesinde Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi kendi kültürel kimliklerini, dillerini ve cemaat yapılarını koruma güvencesini elde etmişlerdir.

Lozan Antlaşması’nda azınlıklar için şu haklar ve güvenceler getirilmiştir:⁵⁷ Azınlıkların korunmasının kanunlarla güvence altına alınması (md. 37); herhangi bir ayırım yapılmaksızın yaşam ve özgürlük, ikamet, göç ve seyahat hakları (md. 38); yurttaşlık ve siyasal haklar, kanun önünde eşitlik, serbest çalışma hakkı, kendi dilini kullanabilme serbestliği (md. 39); hukuksal bakımdan eşitlik, dini ve sosyal kuruluşlarla eğitim ve yardım kuruluşları kurup işletme hakkı (md. 40); genel eğitim konusunda belli koşullarda azınlıklara sağlanacak kolaylıklar (md. 41); azınlık cemaatlerinin sorunlarının çözümünde gelenek ve göreneklerinin dikkate alınacağı, azınlıkların dini kurumlarının korumaya alınarak dini kurumlar ve hayır kurumlarına kolaylıklar sağlanması (md. 42); dini inanç ve ayinlerine aykırı davranışta bulunmaya zorlanamama güvencesi (md. 43); sayılan hakların Milletler Cemiyeti güvencesi altına alınması (md. 44); sayılan hakları Yunanistan’ın da ülkesinde bulunan Müslüman azınlıklara tanınması (md. 45).

Lozan Konferansı sırasında Ermenilerin tüm gayretlerine rağmen antlaşmada açıkça Ermenilerle ilgili bir hüküm yer almamıştır. Ermeniler, sadece Hristiyan ve Musevi azınlıklar içinde yer almaları dolayısıyla yukarıda özetle sıralanan azınlık haklarından yararlanma hakkını elde etmişlerdir. Lozan Antlaşması’nın kabulüyle Ermeni sorununun Batılı devletler tarafından baskı aracı

⁵⁶ Şahin, a.g.e., s. 227.

⁵⁷ Bkz Soysal, a.g.e., ss. 95-98.

olarak kullanılması yönündeki eğilim uluslararası hukuk düzeyinde ortadan kalkmıştır.

B. CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN SOĞUK SAVAŞ'IN SONA ERMESİNE KADAR ERMENİ SORUNUNUN GELİŞİMİ

Cumhuriyetin kuruluşundan Soğuk Savaş'ın sona ermesine kadar Ermeni sorununa ilişkin süreci; İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönemdeki gelişmeler ve Soğuk Savaş dönemindeki gelişmeler olmak üzere iki evrede ele almak mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar olan dönem, Ermenilerin sesinin fazla duyulmadığı, daha çok cemaat sorunlarına ağırlık verilen dönem olmuştur. Bu dönemde Ermeniler, Lozan Antlaşması'nın şaşkınlığından hatta hayal kırıklığından kurtulmak, yaşanan ülkelere uyum sağlamak uğraşında olduklarından, siyasal faaliyetlerden oldukça uzak kalmışlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında SB'nin Türkiye'den toprak ve üs talepleri, Ermenistan ve diasporada hareketliliğin başlamasına, Ermeni toprak taleplerinin yeniden gündeme taşınmasına yol açmıştır.

Soğuk Savaş dönemi, cemaat sorunlarını büyük ölçüde aşan Ermenilerin toparlandığı, yaşadıkları ülkelerde örgütlenerek siyasal taleplerle ortaya çıktıkları dönem olmuştur. Bu dönemde, siyasal taleplerin gerekçesini oluşturmak için 1915 sevk ve iskanı kullanılmış, terör eylemleriyle "Ermeni davası" uluslararası niteliğe kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, soykırım iddialarının ülkeler ve uluslararası örgütler düzeyinde resmen tanınması çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.⁵⁸

1. İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Sorunun Gelişimi

Lozan Konferansı'nda Ermeni sorununun Avrupa devletlerinin müdahalesiyle bile Ermeniler lehine çözülememesi, aksine ortadan kalkması Ermeni kuruluşlarını uzun süre yeni stratejiler aramaya yöneltmiştir. Bu dönemde Ermeni kuruluşları arasındaki çıkar çatışmaları ve görüş ayrılıkları sıkça gündeme gelmiştir. Bu kuruluşlar zaman zaman Ermeni toplumunun çoğunluğunun uygun bulmadığı

⁵⁸ Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermeni sorununun gelişimi için bkz. Üçüncü Bölüm, "Ermeni Sorununa İlişkin Dış Politika Gelişmeleri", s. 106-110.

hareketlere girişmişlerse bile bu kuruluşların Ermeni sorununu canlı tutma gayretleri sürmüştür.⁵⁹

Ermeniler Lozan Konferansı'ndan sonra, aşağıda belirtilen stratejileri izlemeyi benimsemişlerdir.⁶⁰

- Ermenistan Cumhuriyeti'nin içerideki bağımsızlığını, ekonomik ve kültürel altyapısını güçlendirmek.
- Dünyanın dört bir yanındaki Ermeni toplumunun milli ruhunu, dilini, kültürünü, milli ve siyasal idealini korumak ve yaşatmak.
- Avrupa devletleri karşısında, siyasi cemiyetler içinde ve Milletler Cemiyeti'nde, Ermenilerin iddialarını devam ettirmek ve onların gerçekleşmesi için ortam hazırlamak.
- Ermenistan halkı ve göçmenleri hakkında her türlü yardımı sağlamak, muhtaç Ermenilerin her türlü sorunlarını çözmek, yetimleri okutmak ve yetiştirmek.

Benimsenen bu stratejilerin uygulanabilmesi ve diasporada yaşayan Ermenilerin katkısının sağlanabilmesi için örgüt kurulması fikri ortaya atılmışsa da komitelerin işe karışmalarından çekinildiği için bu fikirden vazgeçilmiştir. Ermeni komitelerinin bağımsız ve birleşik Ermenistan hayalleri sürmekteyse de diasporada yaşayan Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun gündeminde böyle bir şey yer almamıştı. Bu dönemde Ermeni komitelerinin bağımsızlık ve birleşik Ermenistan hayalleri uğruna bazı girişimlerde bulunmalarına rağmen, bu tür girişimler komiteler arasındaki ayrılıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

Diasporada yaşayan Ermeniler 1920'den başlayıp 1940'lı yıllara kadar göçle ilgili sorunlarla uğraşmışlardır. Göç edilen ülkelerde yurttaşlık edinme, barınma, yerleşme, uyum vb. sorunların üstesinden gelmeye çalışan Ermeniler aynı zamanda dini ve toplumsal örgütlenmelerini de tamamlamaya çalışmışlardır.

⁵⁹ Uras, a.g.e., s. LV

⁶⁰ y.a.g.e., s. 739.

Ermenistan'ın Kasım 1922'den itibaren SB'nin bir cumhuriyeti olmasıyla, Çarlık döneminden beri izlenen yayılma politikası için Ermenilerin bir araç olarak kullanılma girişimleri de yeniden başlamıştır. SB bu amaçla 1930-1936 yılları arasında ilk girişimleri başlatmış; Sovyet Ermenistanı'nın Ermenilerin anavatanı olduğu ve dünyadaki bütün Ermenilerin buraya göç etmeleri gerektiği propagandasını yaymıştır. Diğer taraftan SB, "Ermeni davasına" sahip çıktığı izlenimi yaratmak için hiçbir girişimden kaçınmamıştır. Kampanyalar işe yaramış, Türkiye dahil pek çok ülkeden Ermeniler Sovyet Rusya'ya göç etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı başladığında SB ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 17 Aralık 1925 tarihinde gerçekleşen ve 20 yıla yakın süre yürürlükte kalan saldırmazlık paktı, Sovyet Dışişleri Bakanı'nın nota vermesiyle geçerliğini yitirmiştir. Türk hükümetinin Sovyet tarafının "gelişen yeni koşullara göre değişiklik yapma" teklifine olumlu yanıt vermesiyle başlayan süreç, savaş sonlarına doğru Sovyetlerin "Kars ve Ardahan'ın ve Boğazlarda üs verilmesi" isteğiyle devam etmiştir. SB ile Türkiye arasında bu gelişmeler yaşandığı sırada, ABD'deki Ermeni diasporasına mensup bazı kişiler Başkan Truman'a bir dilekçe vermişlerdir. Taşnak komiteciler tarafından verilen bu dilekçede Truman'dan 1920'de sınırları Wilson tarafından çizilen Ermenistan haritasının yeniden kabul edilmesi için ABD'nin Birleşmiş Milletler'e (BM) öneri götürmesi istenmiştir.⁶¹

Türkiye, SB'nin toprak ve üs talepleri karşısında, o döneme kadar izlemekte olduğu bloklar dışında kalma ya da bir çeşit tarafsızlık politikasını terk ederek Batılı devletlerle işbirliği yapmaya başlamıştır.⁶² 1952 yılında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi oluncaya kadar Batılı devletlerle işbirliği olanağı arayarak SB tehdidini dengelemek istemiştir.

SB, toprak ve üs talebiyle açıkça ortaya koyduğu Doğu Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmek için Ermenileri de kapsayan yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Bu amaçla gerek gizli gerekse açık faaliyetlere girişen ve Ermeni sorununu gündeme taşımaya çalışan SB, Soğuk Savaş dönemine girilirken

⁶¹ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1984, s. 442.

⁶² 1953'te Stalin'in ölümüyle SB'nin üs ve toprak taleplerinden vazgeçtiklerini notayla bildirmesine rağmen Türkiye'nin Batıyla olan ilişkilerinde değişiklik olmamıştır.

Ermenilerle ilgili birçok girişime doğrudan ya da dolaylı olarak katkılarda bulunmuştur.⁶³

Haziran 1945'te dünya Ermeni kuruluşlarının ileri gelenleri Erivan'da toplanarak siyasal kararlar almışlar ve bunları dünya kamuoyuna açıklamışlardır. Eçmiyazin Katogikosu VI. Kevork Çörekçiyen, Doğu Anadolu vilayetlerinin Sovyet Ermenistanı'na verilmesini isteyen bir muhtırayı Temmuz 1945'te toplanan Potsdam Konferansı'nda, Sovyet Devlet Başkanı Stalin, ABD Başkanı Truman ve İngiltere Başbakanı Atlee'ye vermiştir.

Aralık 1945'te ABD'nin başkenti Washington'da, komünist eğilimli Ermeniler tarafından "Adalet" isimli bir Amerikan komitesi kurulmuştur. Bu komite bir bildiri yayınlarak Anadolu'nun Doğu bölgelerinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne geri verilmesini ve Wilson tarafından çizilen Türk-Ermeni sınırının uygulanmasını istemiştir.

SB, Suriye ve Lübnan'ın zayıf yönetiminden yararlanarak bu ülkelerdeki Ermeni faaliyetlerinin yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Rus diplomatlarınca yönetilen bu girişimler için Halep, Şam, Beyrut ve daha birçok yerde merkezler ve okullar açılmıştır. Ayrıca komünist partiler ve çeşitli dernekler kurularak Suriye ve Lübnan'daki Ermenilere Sovyet Rusya'nın ideolojisi benimsetilmiştir. Bu bölgedeki örgütler *"bağımsız bir Ermenistan kurmak vaadiyle Anadolu'nun doğusunu SB'ye bağlamak"* amacını taşımışlardır. Bu bağlamda Lübnan Ermeni Komitesi, Mayıs 1946'da BM Güvenlik Konseyi'ne çektiği telgrafta *"Bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında Türkler tarafından istila edilen topraklarımıza ve zorla alınan mallarımıza karşılık, adı geçen topraklarımızın Sovyet Ermenistanı'na katılmasını istiyoruz"* talebini iletmıştır.

Paris'te faaliyet gösteren Ermenistan Savunma Komitesi adlı örgüt, Haziran 1946'da Fransız Dışişleri Bakanlığı ile birlikte dört büyük devletin dışişleri bakanlarına verdiği muhtırada Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na katılmasını istemiştir.

⁶³ Bkz. Necla Başgün, **Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar**, San Matbaası, Ankara, 1970, ss. 112-130; Sakarya, a.g.e., ss. 442-446.

SB, Ermeni sorununu gündeme getirmek için uluslararası düzeydeki girişimleri kadar ulusal düzeydeki girişimleriyle de Ermenileri etkilemiştir. Ermenistan sınırının Doğu Anadolu'yu kapsadığı, bu bölgenin Türkler tarafından işgal edildiği, Ermenilerin topluca öldürüldükleri ve Batılı devletlerin kayıtsızlığı gibi konular, SB tarafından Sovyet Ermenileri'ne benimsetilmeye çalışılmıştır.

Ermeni Ulusal Konseyi, Haziran 1946'da "Ermeni Haklarını Savunma Derneği"yle New York'ta bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda Doğu Anadolu illerinin Sovyet Ermenistanı'yla birleştirilmesi amacıyla dünyaya dağılmış bulunan 1.5 milyon Ermeni'nin BM'ye başvurması kararı alınmıştır.

Amerika'daki Ermeni Konseyi, Eylül 1946'da, "Ermeniler ne istiyor?" başlığıyla yayınladığı broşürde, Ermenilerin nüfusunun arttığı ve Türkler tarafından ele geçirilen toprakların boş olduğu iddia edilerek *"Ermeniler topraklarının kendilerine geri verilmesi için yalnız adaletin yerine getirilmesini istiyorlar"* denilmiştir.

Türk-Ermeni Sorunu Savunma Komitesi, Ağustos 1946'da BM'deki 21 devletin delegelerine bir mesajla başvurarak, Ermeni iddialarını BM gündemine getirmeye çalışmıştır. Ermeni iddialarının tamamının yer aldığı bu başvuruda, Doğu Anadolu illerinin Sovyet Ermenistanı'na bırakılması dile getirilmiş, binlerce Ermeni'nin kendi memleketlerinde yaşamak için Ermeni Cumhuriyeti'ne döndükleri söylenerek sorununun BM gündemine alınması istenmiştir.

1947 yılında SB'nin desteğiyle, New York'ta Dünya Ermeniler Birliği Kongresi'nin toplanması sağlanmıştır. Bu toplantıda bütün Ermeniler adına Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesi gerektiği kararı alınarak BM'ye bu yönde bir muhtıra verilmiştir. Kars ve Ardahan'ın Sovyet Azerbaycan'ı için istendiği açıklanınca Ermeniler SB'nin oyununu anlayarak sadece Sovyet boyutuyla değil Doğu ve Batı bloklarının ikisiyle de işbirliği içinde olma stratejisini izlemeye başlamışlardır.

1945-1947 yılları arasında Ermeni sorunuyla ilgili yukarıda sıralanan gelişmeler, SB'nin yayılmacı politikasının ürünüdür. SB'nin Ermeni sorununu gündeme getirme girişimleri, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesine olan ilgisinden

kaynaklanmıştır. Bu yıllarda Türkiye'ye karşı izlediği irredentist politikanın⁶⁴ başarısız olması, SB'yi yeni arayışlara yöneltmiştir. Bundan sonra benimsenen "Barış içerisinde birlikte yaşama" stratejisi⁶⁵ gereğince sıcak savaştan kaçınılması, Ermeni sorunu konusunda Türkiye'den doğrudan talepleri de ortadan kaldırmıştır.

2. Soğuk Savaş Döneminde Ermeni Sorunu

Sovyetlerin öncülüğünde başlatılan Ermeni sorununu yeniden gündeme getirme çabaları Soğuk Savaş döneminde çığ gibi büyüyerek devam etmiştir. Bu süreçte SB'nin Ermenilerin özellikle de Ermeni milliyetçisi Taşnakların eylemlerine serbestlik tanınması ve Sovyet üst yönetimindeki bazı Ermenilerin desteğinin sağlanması sonucu, Ermeni milliyetçiliği yeniden canlandırılmıştır.⁶⁶

Dünyanın dört bir yanında gerçekleşen dini, sosyal ve kültürel toplantılarda, Ermeni sorunuyla ilgili konularda planlı eylem kararları benimsenmiştir. Lübnan'da, ABD'de, Fransa'da ve Güney Amerika ülkelerinde, 1964 yılından itibaren başlayan Ermeni eylemleri birbirini izlemiştir. "1915 Tehciri", "katliamı anma toplantıları", "Ermeni Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 50. yıldönümü", "Ermeni Cumhuriyeti'nin

⁶⁴ Irredentizm, bir ülkenin bir başka ülkede yaşayan, dil ve de etnik köken itibarıyla kendisinden saydığı topluluklar üzerinde hak iddia etmesi, bu topluluğun yaşadığı toprakları kendi sınırlarına katmak istemesi olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Haz. Ülke Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, Der Yayınları:184, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s.237.

Türk topraklarında yaşayan kendi ırkından topluluklar olmamasına rağmen, SB'nin sınırlar konusundaki taleplerinin Ermeniler adına Rus yayılcılığından kaynaklandığı söylenebilir. Uras, a.g.e., s. LXXV.

⁶⁵ "Barış içinde bir arada yaşama"(peaceful coexistence) stratejisi, SB tarafından Stalin'in ölümünden sonra benimsenmiştir. Bundan sonra, kapitalist ve sosyalist sistemler arasındaki ilişkilerin savaşa yol açmadan sürdürülemeyeceği ve topyekün bir savaşın kaçınılmazlığı reddedilmiştir. Bu stratejiyi benimsendikten sonra SB, Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu'dan Ermenistan adına toprak taleplerinden vazgeçtiğini Türkiye'ye notayla bildirmiştir.

⁶⁶ Ömer E. Lütem, "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, TEİMK-ASAM Yayını, 2. Baskı, Ankara, 2003, s. 50.

parçalanmasının 50. yıldönümü" gibi nedenlerle bir araya gelen Ermeni örgütleri eylem birliği yapmışlar ve Ermeni sorununu gündeme taşımaya çalışmışlardır.⁶⁷

Lübnan, Fransa, ABD ve diğer bazı ülkelerdeki Ermenilerin 50. yıl girişimleri, Türkiye'de dış tahriklerin etkisiyle yürütülen eylemler olarak algılanmıştır. Bu dönemde Türkiye'de, tarihsel Türk-Ermeni dostluğu ve kardeşliğine vurgu yapılmış; Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bu gelişmeler karşısındaki düşüncelerine basında yer verilerek, bu girişimlere olan tepkileri dile getirilmiştir.⁶⁸ Gösterilerin Ermenilerin komitacı olanları tarafından hazırlandığı, Ermenilerin büyük kısmının bu gösterilere itibar etmediği düşünülerek, bunlara tepki gösterenlerin görüş ve düşüncelerine çok önem verilmiştir.⁶⁹

1960'lı yıllardan itibaren 50. yıl anma törenleriyle gündeme getirilmek istenen Ermeni sorunu ile Kıbrıs sorununun tırmanışa geçmesi koşut gitmiştir. Türkiye'nin başta Kıbrıs olmak üzere ulusal davalarında uluslararası platformlarda yürüttüğü çabalar, Ermeni sorunu gibi nedenlerle kesintiye uğratılmak ya da engellenmek istenmiştir.

Ermeni sorununu gündeme getirerek, Kıbrıs'la ilgili Türkiye'nin uluslararası platformlarda hareket alanını daraltıcı girişimlerin ilki, Beyrut'taki Antilyas Kilisesi'nde Kilikya Kategikosu olarak ikamet eden Patrik I. Horen ile Kıbrıs Kilisesi'nden Başpiskopos Afakaryos tarafından başlatılmıştır. 24 Aralık 1964'te Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kipriyanu, BM Güvenlik Konseyi'nde Kıbrıs konusunda Türkiye ve ada Türklerini suçlarken, Ermenilerle yapılan işbirliği sonucu 50. yıldönümünde anma törenleri yapılacağını açıklamıştır. Rum Ermeni işbirliği ve ortak mücadele kararı, Habeşistan'ın başkenti Adisebaba'da 17-25 Ocak 1965'te İmparator Haile Selase'nin koruyuculuğunda Patrik I. Horen, Başpiskopos Makarios ve diğer ruhani ve siyasi liderlerin katılımıyla gerçekleşen toplantıyla ilan edilmiştir.⁷⁰

⁶⁷ Uras, a.g.e., s.CXXIX.

⁶⁸ Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşların tepkileri hakkında bkz. Başgün, a.g.e., ss.138-143.

⁶⁹ ABD'de yaşayan bir Ermeni tarafından dönemin cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e gönderilen; 17 Kasım 1965 tarihli Türkiye'ye olan sevgi ve yaşanan gelişmelere olan tepkilerin dile getirildiği mektup, Türkiye'de büyük yankı uyandırmıştı. Mektup için bkz. Koçaş, a.g.e., ss. 282-286.

⁷⁰ Başgün, a.g.e., s. 132.

Lübnan'da Antilyas Katogikosluğu'nca hazırlanan Sevr Antlaşması metni, ABD Başkanı Wilson'ın önerileriyle çizdiği Türk-Ermeni sınırını gösteren harita ve 1915 sevk ve iskan konularında Ermeni görüşünü belirten propaganda malzemeleri dünyanın her tarafına gönderilmeye başlanmıştır. Lübnan'daki Ermeni okullarında Ermeni sorunu, tarih derslerinin ilk ve en önemli konusu haline getirilirken, Türkiye'nin doğusunu kapsayan Ermenistan haritaları basılarak dağıtılmıştır. Nisan 1965'te Lübnan Ermenileri sokak yürüyüşleri, tiyatrolar, toplu anma törenleri, basın-yayın haberleri, bildiriler, dini merasimler vb eylemlerle Ermeni 'soykırımının' 50. yılını anımsamışlardır.

Fransa'da yaşayan Ermeniler 24 Nisan 1965'te Ermeni Kilisesi'nde Mon Senyör Manukyan'ın yönetiminde bir dini tören yaparak anmayı gerçekleştirmişlerdir. Aynı günün akşamında bir yürüyüş düzenleyen Eski Muharıpler Derneği, Fransa'daki Meçhul Asker Anıtı'na bir çelenk koyarak ertesi gün de Notia Dome Kilisesi'nde bir başka ayin düzenlemiştir.

Aynı dönemde ABD'deki üniversitelerde Ermenileri konu alan kürsüler oluşturulmaya başlanmıştır. Agop Kevorkyan isimindeki bir Ermeni zenginin yüklü miktardaki bağışı sonucu, New York Üniversitesi'nin "Doğu Enstitüsü" kapatılarak yerine "Ermeni Dili ve Tarihi Enstitüsü" kurulmuştur. New York Times'ın 24 Nisan 1965 tarihli sayısındaki 82 Amerikan yurttaşı Ermeni'nin imzasını taşıyan "bir milletin ölüme mahkum edildiği gün (24 Nisan 1915)" başlıklı ilanda, Ermenilerin topluca öldürülmelerinden söz edilmiş ve adalet istenmiştir.

Latin Amerika'da yaşayan Ermeniler, 24 Nisan 1965'te Brezilya'da, 1915 sevk ve iskanının 50. yıldönümü dolayısıyla bir gösteri düzenlemişlerdir. Aynı gün, Brezilyalı Ermeniler tarafından kaleme alınan "1915 Ermenilerin Macerası" isimli piyes sahnelenmiş, ertesi gün ise ölen Ermeniler için kiliselerde dini törenler yapılmıştır.

Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın ABD'yi ziyaret ettiği 2 Nisan 1967'de The New Times Gazetesi'nde Ermeni iddialarını savunan bir ilan yayınlanmıştır. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi tarafından verilen ilanda, Ermeni sorununun BM gündemine alınması istenmiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Paris gezisi sırasında ise Fransa'daki Ermeniler gazete ilanı yoluyla propaganda yapmışlardır. Hrant Samuel imzasıyla yayınlanan yazıda; "*Paris Ermenileri, General Sunay'ı misafir ederek vatanına karşı hürmet ve saygılarını açıklamışlar; Türk*

*Cumhurbaşkanı'na karşı tezahüratta bulunmuşlardır. Yalnız şurasını belirtmek isteriz ki, bu, Ermenilerin Türkiye'den bir istekleri yok demek değildir. Durmadan haklı davamıza, sükunet içinde ve siyasi yollardan yürüyerek mücadele edecek ve bir çözüm yolu bulmaya çalışacağız" açıklaması yapılmıştır.*⁷¹

Fransa'nın bütün kentlerinde Türk karşıtı eylemleri yoğunlaştıran Ermeniler, bilinen iddialarını tekrar ederek sorunun dünyada daha iyi tanıtılması için dini faaliyetlerin artırılması amacıyla girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun için Avrupa gezisine çıkan Patrik I. Horen, Kıbrıs'ta Makarios ile görüşmüş, bu görüşmenin hemen ardından Kıbrıs basınında kışkırtıcı yayınlar başlamıştır. Bu sırada merkezi Lübnan'da bulunan Ermeni Ramgavar Partisi, kuruluşunun 45. yıldönümü dolayısıyla yayınladığı bir bildiride, ulaşmak istedikleri amacın "*Ermenilere ait olup da Türkler tarafından ele geçirilen toprakları saptamak; Ermenilerin bağımsızlık ve hürriyet çabalarını yine hür ve demokratik bir anlayış içinde gerçekleştirmek*" olduğunu açıklamıştır.⁷²

1965'te Lübnan'da kurulmuş olan Ermeni Cismani Meclisi'nin gizli toplantılarında aldığı kararlarda Ermenilerin Türkçe konuşmaları yasaklanırken, her Ermeni'nin ailesi ve çevresine, geçmişte Türklerin yaptıklarını anlatması ve Türk düşmanlığını aşılması istenmiştir. Lübnanlı Müslüman ve Hristiyan Araplar, 1969 yılında Ermeni 'katliamının' 54. yıldönümünü Ermenilerle birlikte anmışlar, Lübnan hükümeti yas tutmaları için 24 Nisan'da Ermeni memurlarına izin vermiştir.

1965 yılından itibaren Ermeniler, yaşadıkları ülkelerde Ermenileri ve "Ermeni davasını" daha iyi tanıtabilmek maksadıyla anıtlar yapmaya başlamışlardır. İlk anıt Beyrut'ta 24 Nisan 1968'de törenle açılmış, bunu değişik yerlerde yapılan anıtlar izlemiştir.⁷³ Lübnan Antilyas Katogikosluğu'ndaki Ölüler Anıt-Katedrali, Sovyet Ermenistanı'nda 1915 Ölüler Anıtı, Sovyet Ermenistanı'nda Serdarabat Anıtı, Sovyet Ermenistanı'nda Sasunlu Devlet Heykeli, Sovyet Ermenistanı Eçmiyazin'deki Şehitler Dikilitaşı, ABD New Jersey'de Katliam Dikilitaşı (Obeliski), ABD Montebello'da Katliam Anıtı, Fresno Şehri'nde Sagomon Teyleryan (Talat Paşa'nın katili) Anıtı, Şam'da Katliam Anıtı, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Iskenderiye

⁷¹ y.a.g.e., ss. 150-152.

⁷² y.a.g.e., s. 153.

⁷³ y.a.g.e., s.158-159.

şehrindeki Katliam Anıtı, Brezilya Sao Paulo'daki Katliam Anıtı, Bulgaristan Filibe'deki Ölüler Anıtı, İtalya Venedik'te Katliam Dikilitaşı.

24 Nisan 1969 tarihi "Ermeni Ölülerini Anma Günü" olarak ilan edilirken, İngiltere'de yaşayan genç Ermenilerden oluşan bir grup, o gün Türk elçiliğinin önünden geçerek Türkiye'yi protesto etmiştir.

Ermenilere yapıldığı iddia edilen katliamın 60. yıldönümü dolayısıyla Fransa, Amerika, Almanya ve Yunanistan'da büyük gösteriler yapılmıştır. Bu gösteriler öncesinde söz konusu ülkelerin hükümetleri, Türklerin korunmasına yönelik önlemler almak zorunda kalmışlardır.

1965 yılından itibaren, çeşitli ülkelerdeki Ermenilerin Türkiye aleyhine başlattıkları karalama kampanyasıyla dünya ve Türkiye kamuoyunda varlığını hissettiren Ermeni sorunu, 1970'li yıllardan itibaren yurt dışındaki Türk temsilciliklerine yönelik terör eylemlerine dönüşmüştür. Geourgen (Karekin) Yanikian adlı yaşlı bir Ermeni'nin 27 Ocak 1973'de Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ile Konsolos Bahadır Demir'i katletmesiyle Ermeni terörü başlamış, 1975'den itibaren ise örgütlü hale dönüşmüştür. Türkiye'nin dış temsilciliklerine yönelik Ermeni saldırıları, 1980'den sonra yoğunluk kazanırken Ermeni teröristler, 21 ülkenin 38 kentinde, 39'u silahlı, 70'i bombalı, biri de işgal şeklinde olmak üzere toplam 110 terör olayı gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırılarda 42 Türk diplomatı ile birlikte 4 yabancı hayatını kaybetmiş, 15 Türk ve 66 yabancı uyruklu kişi de yaralanmıştır.

Ermeni terörünün etkin olduğu yıllarda "Dünya Ermeni Kongreleri" ya da "Dünya Ermeni Örgütleri Kongreleri" adlarıyla toplantılar yapılmıştır. 1979'da Paris'te, 1983'te Lozan'da ve 1985'te Sevr'de yapılan toplantılarda, dünya kamuoyuna, Ermeni topluluklarına ve Ermeni terör örgütlerine çeşitli çağrılar yapılmıştır.⁷⁴ Kongrelerin amaçları arasında, Ermeniler arasında birlik ve beraberliğin sağlanması, siyasal isteklerin bir merkez tarafından yapılması ve Ermeni terör güçlerinin bir çatı altında toplanması yer almıştır. Böylece kongreler sayesinde Ermeniler, davalarını propaganda yoluyla ve psikolojik hareket uygulayarak dünya kamuoyuna duyurmayı başarmışlardır. Ayrıca Ermeni terör

⁷⁴ Kongrelerle ilgili ayrıntılar için bkz. Uras, a.g.e., s. CCV-CCX.

örgütlerinin stratejilerinde uyum sağlanarak terörün dünya Ermeni camiasının ortak istekleri biçimine sokulması sağlanmaya çalışılmıştır.⁷⁵

13-16 Nisan 1984 tarihleri arasında Paris'te gerçekleşen "Daimi Halklar Mahkemesi"nin özel oturumunda Ermeni 'soykırımı' konusu tartışılmış ve soykırımı kınayan bir karar kabul edilmiştir. Bu toplantıda alınan kararlarda Ermeni toplumunun uluslararası hukukta bireysel ve kolektif haklara sahip olduğu, Ermeni toplumunun göç ve katliamla yok edilmesinin 1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ne göre suç olduğu, 1915-1917 yıllarında gerçekleşen eylemlerin sorumlusu olarak "Jön Türk" hükümetinin suçlu bulunduğu Ermeni 'soykırımının' "uluslararası suç" olduğu ve Türk devletinin bahaneler ileri sürmeksizin sorumluluğu üstlenmesi gerektiği bu sorumluluk gereği soykırım gerçeğinin resmen tanınması gerektiği ve Ermeni ulusunun tazminat hakkının olduğu, BM'nin ve her üye devletin soykırımı tanıma hakkına sahip olduğu ve Ermeni ulusuna bu amaçla yardım edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

1985 yılı Ermenilerin Türkiye karşıtı propagandalarını daha sistemli ve eşgüdümlü biçimde yürütmeye başladıkları yıl olmuştur. Ermeniler bir yandan tüm dünyada birçok ülkenin parlamentolarında kabul edilmek üzere tasarılar gündeme getirirken, diğer yandan pek çok ülkede propagandaya yönelik girişimlerini yoğunlaştırmışlardır.⁷⁶ Aynı yılın 7-13 Temmuz günlerinde Sevr'de "III. Dünya Ermeni Örgütleri Kongresi" (Sevr Kongresi) toplanmış ve bu kongrede "Ermeni Anayasası" başlıklı bir metin kabul edilmiştir.⁷⁷ Bu metinde Sevr'de düzenlenen kongrenin amaçları arasında, dağınık haldeki Ermenileri birleştirmek ve bir yapı oluşturmak, kongreyi dünyanın tanınmasını sağlamak, Türk işgali altındaki Ermeni topraklarını kurtarmak için tüm siyasi ve diplomatik yolları kullanmak ve Ermenilerin vatanlarına dönüşlerini örgütlemek ve bunun için hazırlıklar yapmak yer almıştır. Ayrıca Kongre'de, bu amaçların gerçekleştirilmesi için tüm Ermeni örgütlerin katılımını sağlamanın yollarının aranacağı da dile getirilmiştir. Kongrede ileri sürülen görüşler ve alınan kararlar şunlardır:

⁷⁵ y.a.g.e., s.CCV.

⁷⁶ 1985 yılında Ermenilerin yürüttüğü Türkiye karşıtı eylemler hakkında bkz. Şevket Avşar ve Şenol Kantarcı, "Türkiye'ye Yönelik 1985 Yılı Ermeni Propaganda Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 7, Sonbahar 2002, Ankara, ss. 125-139.

⁷⁷ Uras, a.g.e., CCVIII-CCX.

- Tek Ermenilik, tek amaç, tek mücadele, tek ses.
- Sevr antlaşması geçerli, Lozan antlaşması ise geçersizdir.
- ASALA kınanmalı ve desteklenmemelidir.
- Türkiye ile sürekli savaş devam edecektir.
- Yunan ve Kıbrıs milletlerinin Türkiye'nin yayılmacı politikasına karşı sürdürdükleri mücadele desteklenecektir.
- Türkiye 'soykırımı' tanınmalı ve Ermenilerin toprak ve tazminat talepleri karşılanmalıdır.
- Mücadeleyi yürütecek tek bir örgüt oluşturulmalıdır.
- ABD 192 sayılı karar tasarısı ve Fransa ise ORLY duruşmasındaki tavırları nedeniyle kınanacaktır, SB ise tanıdığı kültürel haklar nedeniyle övgüye layık görülmüştür.
- Kongrede alınan kararların Avrupa Topluluğu ve BM'ye yansıtılması için yoğun çaba gösterilecektir.

Taşnaklar bu kongre ile ASALA'nın yarattığı olumsuz etkiden yararlanarak Ermeni diasporasının siyasal liderliğini ele geçirmişlerdir. Diğer yandan SB'nin dağılmasının ardından Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Taşnaklar için çok önemli bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Ermenistan'daki siyasal etkinliklerini hızla artıran Taşnaklar, dünyadaki Ermenilerin liderliği rolünü de üstlenmişlerdir.

Ermeni terörü 1980'li yılların ortalarına doğru sahneden çekilirken, yerini işbirliği içerisinde oldukları bölücü terör örgütü PKK'ya bırakmaya başlamıştı. Ermeni terör örgütleri yeni dönemde ilk olarak PKK terör örgütüyle işbirliğine giderek, lojistik destek ve militan desteği sağlamıştır.⁷⁸ 8 Nisan 1980'de Lübnan'da PKK terör örgütü ile ASALA terör örgütü ortak basın toplantısı düzenleyerek, 24 Nisan tarihini Ermenilerin 'katledilme' günü olarak birlikte anmışlardır. PKK-ASALA ilişkisi önceleri açıkça yürütülürken, bunun tepkiyle karşılanması üzerine ilişkiler, illegal ve gizli

⁷⁸ Ermeni terör örgütleriyle PKK ilişkisi hakkında bilgi için bkz. Özgüldür vd., a.g.e., ss. 321-323.

olarak yürütülmüştür. İki örgütün işbirliği 9 Kasım 1980'de Türkiye'nin Strazbourg Başkonsolosluğu ve 19 Kasım 1980'de Türk Hava Yolları'nın Roma bürosuna yönelik saldırılarla bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Ermeni terör eylemlerinin büyük boyutlara ulaşması, uluslararası kamuoyunda tepkilere neden olunca Ermeniler güç durumda kalmışlardır. Ermeni terörünün yalnızca Türk diplomatlarına ya da hedeflerine yönelik olması değil, toplu katliam biçimine bürünmesi, Ermenilere stratejik ve moral destek sağlayan devletleri dahi tedirgin etmeye başlamıştır. Aynı zamanda Ermeni siyasal partileri ve terör örgütleri, 1980'li yıllarda yapılan değişik toplantılarla anlaşmazlıkları günyüzüne çıkmaya başlamıştır. Yaşanan gelişmeler Ermeni terör örgütlerini aktif eylemlere son vermeye ve strateji değişikliğine yöneltmiştir.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞİŞEN DIŞ POLİTİKA ORTAMINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN ERMENİ SORUNU

I. DIŞ POLİTİKADA DEĞİŞEN ORTAM VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

A. GENEL OLARAK SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI SİSTEM

1945 yılından 1970'lere kadar uluslararası ilişkilerin tarihini Sander "iki karşıt ideolojiye bağlanmış ABD ile SB'nin yeryüzünde etki kurmak için gösterdikleri çabaların öyküsü" olarak nitelirmektedir.¹ İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda Almanya'nın yenilgisiyle Orta ve Doğu Avrupa'da kısmen de Balkanlar'da ortaya çıkan boşluk, SB tarafından doldurulmuştur. Bu coğrafyadaki ülkelerde komünist partiler iktidara gelirken Batı Avrupa'daki pek çok ülke ile ABD, bu durumdan rahatsızlık duymuşlardır. Avrupa ülkelerinin ABD ve SB çevresinde kümelenmeleri sonucu ortaya "Soğuk Savaş" olarak ifade edilen "iki kutuplu" bir denge sistemi çıkmıştır.

ABD ile SB arasındaki kutuplaşma, 12 Mart 1947'de ABD'nin Truman Doktrini'ni ilan etmesiyle açığa çıkıp 1948-1953 yılları arasında doruğa ulaşmıştır. Bu doktrin çerçevesinde ABD, Batı Avrupa'da SB'ye karşı askeri ve ekonomik blok oluşturma çabalarını sürdürmüştür. ABD ile Batı Avrupa ülkelerinin askeri işbirliği kanadını NATO, işbirliğinin ekonomik temelini ise Marshall yardımı oluşturmuştur. Aynı biçimde SB tarafından Doğu Avrupa ülkelerine ekonomik destek sağlamak amacıyla 1949 yılında Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (COMECON), askeri destek sağlamak için ise 1955 yılında Varşova Paktı oluşturulmuştur. Yaşanan bu gelişmeler, iki kutuplu sistemin Batı ve Doğu bloğunun kurum ve birimleriyle belirginleşmesini sağlamıştır.

İki blok arasında yaşanan çatışmalardan, Soğuk Savaş döneminin ana konularının neler olduğu konusunda bazı somut sonuçlara ulaşılabilir. Soğuk Savaş döneminde yaşanan çatışmalar arasında, gerilimi en çok tırmandıran gelişmeler şunlardır: Kore ve Vietnam Savaşları, Berlin Sorunu, 1956-1959 yılları arasında

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1990)*, İkinci Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 1991, s. 155.

Ortadoğu'da yaşanan gerginlikler, 1953 Balkan Paktı ve 1955 Bağdat Paktı gibi kuruluşlar ile ABD'nin SB'yi çevreleme politikası uygulaması, 1960 U-2 casus uçağı krizi ve 1962 Küba krizi.

1960'lardan itibaren gerek bloklardaki çözümler, gerekse nükleer silah teknolojisindeki gelişmeler sonucu ortaya çıkan "dehşet (yılığ) dengesi", yumuşama (detant) dönemine girilmesini sağlamıştır. Avrupalı devletlerin, başat devletlerin (ABD ve SB) çekişmelerinden kurtulmak istemeleri, Batı ve Doğu Avrupa arasındaki ticaret ve işbirliği olanaklarının artması gibi pek çok iç ve dış etken, iki kutupluluğun yerini çok kutupluluğa bırakmasını hızlandırmıştır.

Soğuk Savaş döneminde uluslararası sistemin yapısal değişimleri ve genel karakteristikleri;² 1948-1963 yılları arasında süren "sert iki kutuplu sistem", 1963-1975 yılları arasında süren "gevşek iki kutuplu sistem", 1975-1989 yılları arasında süren ABD, SB, Çin, Batı Avrupa ve Japonya'nın oluşturduğu "Beş Kutuplu Sistem", olarak sıralanmaktadır.

1980'li yıllardan başlayarak dünyada meydana gelen gelişmeler yeni bir uluslararası düzenin oluşumunun belirtilerini ortaya çıkarmıştır. SB'nin Afganistan'dan ve Ortadoğu'dan çekilmesi, İran-Irak Savaşı'nın bitişi ve 1991'de SB'nin dağılması ile sona eren Soğuk Savaş dönemi, yerini "Yeni Dünya Düzeni" olarak nitelenen ancak belirsizliğini koruyan yeni uluslararası sisteme bırakmıştır. İki kutuplu eski sistemin yerini belirsizliklerin yoğun olarak yaşandığı bir geçiş dönemine bırakmasının ardından ABD'nin önderliğinde yeni bir dünya düzeni kurulacağı fikri ortaya atılmıştır. Ancak yeni dönemin ilk yıllarında yaşanan gelişmelere bakıldığında geçiş döneminde güçler dengesi yapılanmasına doğru kayma göze çarpmaktadır.

1990'ların başında başladığı kabul edilen bu yeni süreçte, uluslararası sistemde, iç ve dış politikanın yapısında, güç dağılımında ve ülkelerarası ilişkilerde değişiklikler meydana gelmiştir.³ Uluslararası sistemdeki iç ve dış politikanın

² Mehmet Genç, "II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Sistemdeki Gelişmeler ve Güncel Belirsizlikler", *Dış Politika*, C. 4, S. 2, Dış Politika Enstitüsü Yayını, Temmuz 1993, ss. 53-72.

³ M. A. Mert Gökırmak, "Yeni Dünya Düzeni Kavramı ve Uluslararası Sistem", *Değişen Dünya ve Türkiye*, Der. Faruk Sönmezoğlu, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss. 7-12.

yapısına ilişkin değişiklikler arasında şunlar yer almaktadır: Ulus-devlet gúcünün azalmasının yanında etnik kimliklerin giderek gúc kazanması; demokratik siyasal sistemlerin ve pazar ekonomisinin hedef alınması; uluslararası örgütlerin amaç ve ilkeler bakımından sorgulanmaya başlanması; askeri gúcün yerini ekonomik gúcün bir ölçüde ikame etmeye çalışması; güvenlik kavramının sınırlarının genişlemesi böylece çevre, göç ve mülteci sorunları, terörizm, insan hakları, azınlık sorunları, uluslararası örgütlü suçlar gibi konuların da güvenlik kapsamında değerlendirilmeye başlanması.

Uluslararası sistemde gúc dağılımında meydana gelen değişiklikler ise, ABD'nin giderek ekonomik üstünlüğünü yitirirken Avrupa Birliği (AB) ve Japonya'nın ekonomik gúc olarak yükselişi, Almanya'nın birleşerek gelişen AB içinde yerini sağlamlaştırması, pek çok "üçüncü dünya" bölgesinde başat güçlerin ortaya çıkması, gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik, teknolojik ve siyasal uçurumun derinleşmesi ve nükleer tehdit olarak sıralanmaktadır.

Uluslararası sistemde ülkelerarası ilişkilerdeki değişiklikler gelince; Soğuk Savaş döneminde statükonun korunması nedeniyle diplomatik sürprizler daha az görülürken, istikrar ve öngörülebilir düzen hakimdi. Oysa yeni uluslararası sistemde ülkelerarası ilişkiler Soğuk Savaş dönemine göre daha kolay değişebilir duruma gelmiştir. Öte yandan Soğuk Savaş ortamının getirdiği kalıcı ittifaklar yerini geçici dostluk ya da düşmanlıklara bırakmaktadır. Devletler artık tek yanlı çıkarları için mücadele yolunu tercih etmektedirler. Büyük güçlerse karşıtlık yerine işbirliği ve yakınlaşmaya doğru yönelmektedirler. Bu, AB ya da Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA) gibi entegrasyon amacına yönelik uluslarüstü ve uluslararası örgütlenmelere önem verilmesini getirmiştir. Soğuk Savaş döneminde bile var olan makro milliyetçiliğın yanında eski düşmanlıkları ortaya çıkaran mikro milliyetçiliğın hızlanması, uluslararası sisteme doğrudan etki yapacaktır.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle gerçekleşen uluslararası sistemdeki değişimin, güvenlik konuları açısından bazı değişikliklere yol açtığı kabul edilmektedir.⁴ İlk değişiklik küresel sorunların arka plana kayarken bölgesel sorunların ön plana çıkmasıdır. Bu konuda akla ilk olarak NATO'nun 1991'den

⁴ Gencer Özkan, "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", **En Uzun On Yıl**, Der. Gencer Özkan-Şule Kut, Büke Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul, 2000, ss.14-16.

itibaren dikkatini belirsizlikten kaynaklanan bölgesel risklere kaydırması gelmektedir. ABD, yeni güvenlik stratejisini değişen ortama uygun olmak üzere gözden geçirirken pek çok faktörün yanında küresel odaklı ancak bölgesel yanıtı bir strateji olarak benimsemiştir. İkinci değişiklik kitle imha silahlarının gerek biçimi (kimyasal, biyolojik) gerekse etki alanının değişmesiyle güvensizlik ortamının ortaya çıkmasıdır. Uzun menzilli füzeler çok geniş bir coğrafyayı savaş alanına çevirerek askeri ya da sivil hedef ayrımını ortadan kaldırmıştır.

Diğer bir değişiklik geleneksel olmayan tehditlerin ortaya çıkışıdır. Etnik çatışmaların yarattığı tehdit en belirgin örnektir. Geleneksel orduların bu tür çatışmalardaki yetersizliği, yeni görevler için yeni yapılanmaları gerekli kılmaktadır. Artık ordular savaş dışında, barışın korunması ve kollanması operasyonları, silahsızlanma anlaşmalarının denetim ve gözetimi, sınır ve sahil koruma işlevleri, arama ve kurtarma operasyonları, yasadışı malların kaçakçılığı ile mücadele, savaşın yol açtığı yıkımın onarımı gibi görevler de üstlenmektedir. Kuşkusuz ordunun misyonundaki bu değişim ülkelerde askeri bürokrasinin dış politika yapım sürecindeki rolünü daha da önemli hale getirmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönem içinde stratejik ve ekonomik bakımdan önemli bölgelerde yaşanan çatışma ve gerginlikleri, yeni uluslararası sistemin oluşmaya başladığının ilk belirtileri olarak kabul etmek mümkündür. İki kutuplu uluslararası sistemden güçler dengesi sistemine dönüşüm gözlenirken, ABD'nin bu denge sisteminde başatlığı belirginleşmiştir. Diğer yandan yeni düzende bölgesel ekonomik ve siyasal bütünleşme hareketlerinin de hızlanması kıtalararası ve bölgelerarası rekabetin giderek artacağına belirtisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni düzende uluslararası güvenliğin kolektif düzeyde sağlanması için çabalar sürerken, 11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleşen terör saldırıları, uluslararası güvenlik anlayışında köklü değişikliklere neden olmuştur. ABD'nin savaş açtığı uluslararası terörizm, yeni düzenin en büyük tehdidi ve düşmanı haline gelmiştir. ABD'nin önderliğinde küresel terörle savaşımın ilk adresleri Afganistan ve Irak olurken, Kafkasya ve Ortadoğu'da tüm dengeler değişmiştir.

Uluslararası sistemde meydana gelen köklü değişiklikler özellikle dış politika oluşumları bakımından kendileri dışındaki aktörlere bağımlı devletler için bazı güçlükler doğurmuştur. Özellikle yeni koşullara uyum bakımından yaşanan bu

güçlükler, kuşkusuz Türkiye gibi dış politika oluşumunda çok değişik iç ve dış parametrelerin ön planda olduğu ülkelerde daha etkili olmaktadır.

B. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRK DİŞ POLİTİKASI

1. Türk Dış Politikasını Belirleyen Temel Öğeler Ekseninde Soğuk Savaş Sonrası Dönem

Doksanlı yılların başından itibaren değişen uluslararası konjonktür, dış politikada çeşitliliği ve değişimi zorunlu kılmıştır. Türkiye'nin dış politika tercihlerindeki ve dış politika yapım sürecindeki değişime olan gereksinim, temel dış politika öğelerine nasıl etkide bulunabilecektir? Bu sorunun yanıtı, Türkiye'nin temel dış politika öğelerine değindikten sonra, uluslararası sistemdeki değişikliklerin Türkiye'nin dış politikasındaki yansımaları, Türk dış politikasının yeni sorunları ve yeni açılımlarının analiz edilmesiyle daha kolay bulunabilir.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle başlayan süreçte Türkiye'nin karşılaştığı dış politik gelişmeleri daha iyi takip edebilmenin yolu, Türk dış politikasının dayandığı temel öğeleri irdelemekten geçer. Türk dış politikasının oluşumunda ve uygulanmasında önemli role sahip olan temel öğeleri; güvenlik, ulusal egemenlik ve bağımsızlık; barışı ve istikrarı koruma; duygusallık ve süreklilik; tarihsel ve kültürel alt yapı ve iç dinamikler; jeostratejik altyapı alt başlıkları altında sıralamak mümkündür.

Devletlerin tümü gibi Türk dış politikasında da en temel amaçlardan birisi devletin toprak bütünlüğü, egemenliği ve bağımsızlığını korumaktır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Batılı devletlerin iç işlere karışarak ya da ekonomik, siyasal ve sosyal ayrıcalıklar elde ederek ulusal egemenliği sınırlandırıcı girişimler nedeniyle; Türk dış politikasında güvenlikle ilgili olarak daha duyarlı politika izlenmektedir.

Batılı devletlerin Birinci Dünya Savaşı ertesinde Osmanlı Devleti'ni paylaşmalarının ardından yaşanan Ulusal Kurtuluş Savaşı da ulusal egemenlik ve bağımsızlık için gerçekleştirilmiştir. Aynı biçimde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan Soğuk Savaş yıllarına kadarki dönemde, ulusal egemenlik ve bağımsızlık kaygısının sonucu olarak başka devletlere ekonomik ayrıcalıklar tanıma

konusunda ve başka devletlerle ittifak ilişkilerinde ihtiyatlı davranılmıştır.⁵ Dış politika oluşturma sürecinde Türkiye'nin güvenlik, ulusal egemenlik ve bağımsızlık hassasiyeti Soğuk Savaş dönemi boyunca da sürmüş, bu dönemde ittifaklara katılmanın arkasında da aynı hassasiyet yer almıştır.

Türkiye'nin coğrafi ve stratejik konumu ise güvenlik konusundaki duyarlılığının en önemli nedenidir. Asya ve Avrupa arasında stratejik bir yere sahip bir ülke olan Türkiye'nin bölgesel bir güç merkezi olmasının temelinde, kriz bölgelerine yakınlığından dolayı güvenlik konusundaki aşırı duyarlılığı yatmaktadır. Gerek Soğuk Savaş öncesi gerekse Soğuk Savaş sonrasında güvenlik konusu Türkiye'nin en önemli dış politika ögesi olarak varlığını sürdürmüştür.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle güvenlik anlayışında meydana gelen değişikliklerden Türkiye de etkilenmiştir. Türkiye için ilk sıralarda yer alan Sovyet ve Yunan tehdidinin yerini Körfez Krizi'nden sonra güney doğusunda yaratılmak istenen bölücü tehdit almıştır. Körfez Krizi'nden sonra Ortadoğu'da oluşan yeni ortam, Türkiye'yi bölgeyle yakından ilgilenmeye yöneltmiştir. Körfez Savaşının ardından Irak'ın durumu Türkiye'yi derinden etkilemiştir. Gerek Irak'a uygulanan ambargodan olumsuz yönden etkilenmesi gerekse Kuzey Irak'ta yaratılan yeni oluşumlarla PKK'nın bölgede etkisini artırma olanağı bulması Türkiye için ciddi güvensizlik ortamı yaratmıştır. Suriye ile ilişkilerin teröre destek ve su sorunu nedeniyle kötüleşmesi; İran ile ilişkilerin teröre destek ve irticayla olan dolaylı bağı nedeniyle bozulması; Türkiye'yi İsrail'le askeri eğitim ve savunma sanayi alanında ilişkiler kurmaya yöneltmiştir.

11 Eylül terör saldırılarından sonra terörizme karşı savaş için oluşan koalisyonda, bölgesel terörden en çok etkilenen ülke olarak Türkiye de yer almıştır. ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Afganistan ve Irak müdahalesiyle başlayan yeni süreçte Türkiye, ülke ve bölge çıkarları açısından gelişmeleri yakından izlemiştir. Bölgedeki ülkelerin toprak bütünlüğünün ve bölgesel dengelerin korunması için tüm olanakları kullanmaya çalışmıştır. Bunun için bir yandan ABD'yle

⁵ İttifaklara girmekten kaçınılmasına rağmen Atatürk döneminde Balkan devletleriyle yapılan İttifak Antlaşması, Balkanlarda statükoyu koruma amaçlı bir girişimken, İran, Irak ve Afganistan ile yapılan Saadabat Antlaşması ise istişare amaçlı bir pakt olmuştur.

ittifak ilişkileri çerçevesinde hareket ederken bir yandan da komşu devletlerle iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme uğraşına girmiştir.

Atatürk ilkeleri iç politik süreçte etkili olduğu kadar dış politikada da önemli bir ağırlığa sahiptir.⁶ Atatürk'ten sonra gelen hemen hemen bütün Türk devlet adamları Atatürk'ün izinden gittiklerini, onun ilkelerinin yaşatılması için her türlü çabayı gösterdiklerini vurgulamışlardır. Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi, Türk dış politikasının belirleyici ve vazgeçilmez ilkelerinden birisi olarak varlığını sürdürmektedir. Her ne pahasına olursa olsun barış anlamına gelmeyen bu ilke, aynı zamanda olası dış saldırılara karşı hazırlıklı olmayı, ulusal, bölgesel ve uluslararası istikrarın korunmasını da içermektedir. Türk dış politikasının belirlenmesinde; dünyadaki bütün devletlerle dostane ilişkiler yürütmek, evrensel barışın egemen olması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, uluslararası hukuka saygılı olma ve uluslararası antlaşmalara bağlı kalma kriterleri dikkate alınmaktadır.

Ülkelerin dış politikalarında duygusallık değişik düzeylerde belirleyici olabilmektedir. Yalnız dış politika konularında değil sosyal bilimlerin pek çok dalında bireyleri taraf tutmaya ya da değerlendirme hatalarına itebilen duygusallık, dış politikada özellikle çatışma konularında kendini gösterebilmektedir. Çatışmanın bir biçimi olan "savaş"a ilkesel olarak herkes karşı olabilir. Ancak söz konusu savaş kendi ülkesinin taraf olduğu bir çatışma ise burada duygusallık devreye girebilmekte ve savaşın haklılığı savunulabilmektedir.⁷

Türk dış politikası, zaman zaman duygusal ve tepkisel davranışların odağı olmuştur. Çoğunlukla orta ve uzun vadeli stratejilerle üzerinde yoğun olarak durulmamış konularda, konjonktürel gelişmelere koşut olarak duygusal ve tepkisel dış politika davranışları geliştirilebilmektedir. Özellikle ulusal kamuoyunun dış politika konularında derinlemesine bilgi sahibi olmamalarına rağmen, duygusal

⁶ Atatürk dönemi dış politikası ve dış politikası hakkında bkz. Abdülhâk Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991; **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-**, Yayına Hazırlayan Berna Türkdoğan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

⁷ Mehmet Gönübol, "Türkiye'nin 1980'li Yıllardaki Dış Politikasının Bir Değerlendirmesi" **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I (1919-1973) Cilt II(1973-1983)**, AÜ SBF Yayınları: 558 6. Baskı, Ankara, 1987, s. 612.

davranışlarda bulunabilmeleri her zaman olasıdır.⁸ Buna, Ermeni 'soykırımı' tasarıları konusunda yaşanan gelişmelere koşut olarak ulusal kamuoyunda ve Türk dış politikasında tepkiselliğin daha ağır basmasını örnek vermek mümkündür. Türkiye'de dış politika karar alıcılarının Soğuk Savaş dönemindeki komünizm karşıtlığı, İslam ülkeleriyle ilişkilerde Türkiye'nin Müslüman kimliğine vurgu yapılması da benzer örneklerdendir.

Türk dış politikasının tarihsel sürecine bakıldığında; dış politika yapıcı kurumların ya da kişilerin dış politikadaki ağırlıkları değişse bile, dış politikadaki çizginin doğrusallığının değişmediğini görebilmek mümkündür. Bürokrasi, parlamento, hükümet, siyasal partilerin çoğu, silahlı kuvvetler, bilim çevreleri, basın ve baskı grupları çoğunlukla Türkiye'nin temel dış politika konularında birbiriyle fazlaca çatışmayan bakış tarzına sahiptirler. Dış politikanın oluşumuna katkıda bulunan kesimlerdeki zımni oydaşmanın yanında, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana izlenen dış politika stratejisi de sürekliliğin bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından yepyeni bir ulus-devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti, siyasal rejimi ve kurumlarını reddetmekle birlikte birçok özelliğini de Osmanlı İmparatorluğu'ndan almaktaydı. Dış politika alanında da Osmanlı İmparatorluğu ile benzeşen ve farklılaşan pek çok özelliğe sahip yeni Türk devletinin güç dengesi konusunda izlediği stratejinin Osmanlı ile aynı olması dikkat çekmektedir.⁹

1700'lerin başından itibaren Avrupa'da gerileyen Osmanlı Devleti, savunma ve güç dengelerini gözetme stratejisi ile zayıflamasına rağmen uzun yıllar ayakta durabilmiştir. Osmanlı Devleti, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan başlayarak büyük devletlerin stratejik çıkarlarını dengeleyen politikalar sonucu 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürebildi. Yakın/etkin düşmanın uzak/potansiyel düşmanlarla dengelenmesi olarak özetlenen bu politika,¹⁰ aynı zamanda Soğuk

⁸ M. Naci Bostancı, "Dış Politika/İktidar/Gizlilik", **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, Yıl 1, S. 3, Mart-Nisan 1995, Ankara, s. 549

⁹ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, C. I 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2001, s. 19.

¹⁰ Ahmet Davudoğlu, **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 67.

Savaş yıllarında dış politika geleneği olarak sürmüştür. Statükocu ve dengeci niteliği Osmanlı'dan miras kalan Türk dış politikası, Kurtuluş Savaşı, Lozan ve Cumhuriyet'in ilk onbeş yılı boyunca Osmanlı'nın yıkılışını hızlandıran reel olmayan strateji yerine, savunma yönlü ve reel güçle orantılı bir stratejiyle yürütülmüştü. Ulusal Mücadele döneminde devletin ve sınırların savunulması stratejisi merkezinde yürütülmüş olan dış politika, Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" özdeyişinden de çıkarılabileceği gibi barış idealini taşıyan gerçekçi bir biçim almıştı.

Türkiye Avrupa, Asya ve Ortadoğu coğrafyalarında yer alan Doğu, Batı ve İslam kültürü olarak ifade edilebilecek çok yönlü ve çok merkezli kültürel altyapıya sahiptir. Böyle bir kültürel altyapıya sahip olmanın arkasında; bu coğrafyalarda yüzyıllar boyunca varlığını ve egemenliğini sürdürmesi, kültürler arası etkileşim ve iletişim gibi nedenler yatmaktadır. Türkiye'nin çok yönlü ve çok merkezli kültürel altyapıya sahip bir ülke olması, dış politika stratejisinin karmaşıklığını da beraberinde getirmektedir.

Türk dış politikasında Batı uygarlığının eşit ve saygın bir üyesi olarak tanınmak, diğer bir ifadeyle çağdaşlaşmak önemli bir amaç olarak yerini almıştır. Bu amaç gelişmiş batılı devletlerin ekonomik, teknolojik ve uygarlık düzeyinin yakalanması şeklinde pekiştirilmiştir. Bu yüzden yeni Türk devletinin kuruluşundan beri Türk yöneticiler, Batı ile siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yakın ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir.¹¹ Bu ilişkiler çerçevesinde, Batılı ittifaklara katılmak, Batıda oluşturulan uluslararası örgütlere üye olmak ve uluslararası arenada Batının temel girişimlerini desteklemek, Türk dış politikası açısından önem atfedilen konular arasında yer almıştır.

Osmanlı'nın dış politikasını belirleyen önemli etkenlerden kabul edilen etnik ve dinsel yapı, kuşkusuz Türkiye için de aynı öneme sahiptir. Özellikle gerileme döneminde Osmanlı bünyesindeki etnik ve dinsel unsurlar yüzünden Batılı devletlerce değişik biçimlerde dış baskılar söz konusu olmuştu. Kuşkusuz bu durum Osmanlı'yı daha fazla Batı'ya yöneltilmiş, diplomasi ve güç dengesine daha fazla önem vermesine yol açmıştır.¹² Bu yüzden Osmanlı coğrafyasının bir kısmı üzerinde

¹¹ Reha Oğuz Türkan, "21. Yüzyıl Kimin Asrı Olacak?", **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, Yıl 1, S. 3, Mart-Nisan 1995, Ankara, s. 511.

¹² Oran, a.g.e., s. 28.

kurulan Türkiye'nin dış politika stratejisinin belirlenmesinde iç dinamiklerin dikkate alınması söz konusudur.

Türkiye'nin coğrafi ve stratejik konumunun, dış politikası üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu konusunda yaygın bir kanı mevcuttur. Türkiye'nin Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği kavşakta olması, Boğazlar'a sahip olması ve çatışma bölgelerine yakın olması, uluslararası rekabetin odağında yer almaktan kurtulmasını olanaksız hale getirmektedir. Konjonktürel olarak jeostratejik konumu gündeme gelen Türkiye için bu durum, zaman zaman avantajlar getirirken bazen de dezavantajlara yol açmaktadır. Soğuk Savaş döneminde jeopolitik ve jeostratejik pazarlık gücünü iç politik çekişmeler nedeniyle yeterince değerlendiremeyen Türkiye, Sovyetler'in dağılmasıyla bir önemini kaybetme kaygısı yaşadıktan sonra Körfez Savaşı'yla yeniden bu güce ulaşmıştır.

Türkiye hem Ortadoğu ülkeleri, Avrupa, Balkanlar ve Kafkasya ile sınır çizgisindeyken hem de enerji kaynaklarının geçiş yolu üzerindedir. Soğuk Savaş öncesi 7 komşu devlete (Yunanistan, Bulgaristan, SSCB, İran, Irak, Suriye ve Kıbrıs) sahipken, Soğuk Savaş sonrası bu sayı 9'a çıkmıştır. Komşu sayısının fazlalığı, komşularla olan tarihsel anlaşmazlıklar gibi nedenler Türkiye'nin güvenlik kaygılarına neden olmuş, bu durum ise Türkiye'yi ittifaklar aramaya zorlamıştır.

Türkiye'nin jeostratejik altyapısı, stratejik bakımdan iki önemli boğaza sahip olması nedeniyle de önem taşımaktadır. Gerek Boğazlar'ın uluslararası su yolunda olması dolayısıyla evrensel niteliği, gerekse Boğazlar'ın kontrolü ve savunması; sağladığı stratejik avantajlar kadar güvenlik kaygılarına da yol açmıştır. Bu nedenle Türkiye Soğuk Savaş boyunca Batı Bloğu'nun güvenlik şemsiyesi altında bulunmak için ve daha çok statükoyu koruma stratejisinin gereği olarak jeopolitik konumunu gündemde tutmaya gayret etmiştir.

Soğuk Savaş koşullarının sona ermesiyle ortaya çıkan yeni uluslararası sistemde Türkiye'nin jeopolitiği, Batılı müttefikler açısından sorgulanır bir hal alırken; Türkiye açısından bakıldığında jeopolitiğin Batı nezdindeki öneminin ve statükoyu korumadaki etkinliğinin azalması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında Türk dış politikasının temel öğelerinin, Soğuk Savaş sonrasında da önem atfedilen ve hareket noktası olma konumunu koruduğu söylenebilir. Özellikle yeni dış politika ortamında diğer öğeler yanında güvenlik,

tarihsel, kültürel ve jeostaretik altyapı öğelerine yapılan vurgunun daha da arttığı gözden kaçmamaktadır.

2. Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası'nın Genel Analizi: Dış Politikada Yeni Açılımlar ve Yeni Sorunlar

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan uluslararası sistemdeki köklü ve büyük değişiklikler, pek çok devlet gibi Türkiye'nin de dış politika süreçlerinde hem güçlükler doğurmuş hem de fırsatlar yaratmıştır. Uluslararası sistemdeki belirsizlikler, bir yandan Türkiye'yi Soğuk Savaş dönemindeki stratejik önemini koruma refleksi içine sokmuşsa öte yandan daha etkin yeni roller üstlenmeye itmiştir.

Yeni uluslararası düzende Türkiye'yi yeni rollere iten nedenlerden¹³ ilki jeopolitik konumunun buna kendisini zorlamasıdır. Avrupa'nın doğusu, Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgelerinin kesiştiği noktada bulunması, Türkiye'yi bu bölgelerdeki gelişmeler karşısında dış politika stratejileri geliştirmeye yöneltmiştir. İkinci neden Türkiye'nin iki kutuplu sistemin sıkı müttefiki olma rolü yerine, bölgesel işbirliği ve güvenlik konularındaki çıkarlarını önemsemeye başlamasıdır. Yeni dönemde bölgesel istikrarsızlıkların artması ve ortaya çıkan güvensizlik ortamı, Türkiye'ye blok çıkarları yerine bölgesel çıkarlar üzerinde yoğunlaşma olanağı sağlamıştır. Son neden ise, Türkiye'nin yeni dış politika ortamının yarattığı yeni devletler için "model" olma misyonu üstlenmek zorunda kalmasıdır. Orta Asya'da, Kafkasya'da ve Balkanlar'da ortaya çıkan devletler için Türkiye, müttefik ve model olarak görülmekteydi.¹⁴

Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin geleneksel, statüko yanlısı dış politika çizgisinde çok büyük bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Ancak bu dönemde çevresindeki bölgelerdeki istikrarsızlık yaratıcı çatışma ve sorunlar, Türkiye'nin dış politikasını Soğuk Savaş dönemi ile karşılaştırılamayacak biçimde aktif bir biçime

¹³ Oral Sander, "Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politika Hedefleri", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 607.

¹⁴ Türkiye'nin yeni bağımsızlıklarını kazanmış devletler için model olması konusunda değerlendirme için bkz. Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002, ss. 393-396.

sokmuştur. Bu dönemde Türk dış politikası, genel hatlarıyla "ilk kez gerçekten çok yönlüleşmiş, doğrudan taraf olmadığı uluslararası sorunlar karşısında uluslararası toplumla birlikte hareketi ve müdahaleciliği benimseyen, uluslararası platformları hiç yapmadığı kadar çok kullanan, aktif diplomasi ancak temelde hala mutedil ve temkinli, gerçekçi bir dış politika"¹⁵ olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye'nin yeni dönemde izlediği aktif ve bölgesel dış politikaya ilişkin gelişmeler, bazı ipuçları vermektedir: Türkiye'nin 1992 Haziranı'nda gerçekleşen bölgesel işbirliğini sağlamaya yönelik ilk aktif dış politika girişimi niteliği taşıyan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (KEİÖ) önyak olması; bölgesel çıkarlarının bir gereği olarak SB'nin ve Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'daki yeni bağımsız devletleri tanınması; eski komünist ülkelerle ikili ve çok taraflı diplomatik ve siyasal ilişkilerini geliştirmesi; bu bölgedeki pek çok ülkeye ekonomik ve insani yardım yapması; bu bölgedeki sorunlara uluslararası toplumla birlikte hareket ederek çözüm araması. Sayılan gelişmelerde de görülebileceği gibi Türkiye, bölgesel olarak "aktif bir dış politika"¹⁶ izlemiştir.

"Aktif dış politika" izlemekte olan Türkiye'nin özellikle Orta Asya'daki girişimlerini aynı bölgenin etkin iki gücü olan gerek Rusya Federasyonu (RF) gerekse İran dikkatle takip etmişlerdir. Türkiye'den üst düzey yetkililerin açıklamaları¹⁷, 1995'ten itibaren Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması'nın (AKKA) yeni koşullarının Türkiye'yi rahatsız etmesi, RF'nin Ermenistan ile askeri işbirliğine girmesi, Gürcistan'daki çatışmalarda RF'nin rol oynamasının belirginleşmesi, Azerbaycan'da askeri üs açma talebi, Çeçenistan'da sert önlemlere başvurulması, RF ile Türkiye arasındaki ilişkilerde temkinliliği arttırmıştır. Ayrıca

¹⁵ Bkz. Şule Kut, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahatları", **En Uzun On Yıl**, Der. Gencer Özkan-Şule Kut, Buke Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul, 2000, s. 56.

¹⁶ Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası izlediği "Aktif dış politika" hakkında bkz.

Alan Makovsky, "A New Activism in Turkish Foreign Policy" **SAIS Review** Vol.19 No. 1 Winter/Spring 1999, ss. 92-113; Kut, a.g.e., ss. 44-47; Murat Yetkin, **Ateş Hattında Aktif Politika Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Üzerinde Türkiye**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992; Ramazan Gözen, **Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Liberte Yayınları No:40, Ankara, 2000, ss.243-271.

¹⁷ 'Bir ucu Adriyatik Denizinde bir ucu Çin Seddi'nde olan Türkiye' ifadesi Şubat 1992'de Türkiye'nin cumhurbaşkanı tarafından yapılan bir konuşma sırasında söylenmiştir. Bu konuşma metni hakkında bkz. "Adriyatik'ten Çin'e Türkiye", Cumhuriyet, 24 Şubat 1992.

Kafkas petrollerinin taşınması ve PKK terör örgütünün RF'de örtülü faaliyetlerine izin verilmesi de Soğuk Savaş öncesi var olan geleneksel kaygıların yeniden gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. 1998 yılının ilk aylarında ise iki ülke arasındaki rekabetin yerini yakınlaşmaya bıraktığı gözlenmiştir. Bunun nedenleri arasında ise Türkiye'nin AB tarafından alınan Lüksemburg kararlarının sonucu olarak AB dışı güçlerle (Rusya, ABD, Japonya) ilişkileri ve diyalogu sürdürme iradesi yer almıştır. Bundan başka gerginliğin olumsuz sonuçlara yol açacağı anlayışının taraf başkentlerinde egemen olması da önemli bir neden olmuştur.

Türkiye bölgesel düzeyde aktif dış politika izlemesine rağmen yeni dönemde stratejik, güvenlik, ittifak ve benzeri birçok konuda kaygı veren gelişmelerle yüz yüze kalmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından stratejik bakımdan önemini yitirme olasılığı taşıyan Türkiye, ekonomik ve askeri destekten yoksun kalma olasılığına da sahip olabilecekti. Diğer taraftan Batının sahip olduğu ekonomik, siyasal, güvenlik ve kültürel yapılanmalarının da dışında kalması sonucu, Batıyla olan işbirliğinin zayıflama olasılığı söz konusuydu. Ancak Körfez Savaşı'yla birlikte Türkiye'nin stratejik öneminin gündeme gelmesi, Türkiye'nin kaygılarını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen bu dönemde, Türkiye'yi kaygılandıran gelişmeler de yok değildir. Örneğin Türkiye'nin en istikrarsız ve çatışma yoğunluklu bölgelere komşu olması, tehdit ve tehlikelere maruz kalma riskini arttırmaktadır. Aynı zamanda Türkiye, bölgesel rakipler ve düşmanlar arasında yapılabilecek ittifak anlaşmalarından da çekinmiştir.

Türkiye'yi kaygılandıran yukarıda sayılan gelişmeler, Soğuk Savaş öncesi ve sonrasında gerçekleştirdiği ve geliştirdiği işbirliği ve ittifakların çeşitlenmesine yol açmıştır. Türkiye'nin üyesi olduğu NATO, AB ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) yanında, Soğuk Savaş sonrası dönemde oluşturulan KEİÖ, Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Türk Dünyası zirveleri ve D-8 gibi yapılanmalar bu çeşitliliğin göstergeleri olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik koşullarına uyum sağlamak için çok alternatifli bir dış politika arayışına yönelen Türkiye, ne yazık ki bu döneme, uygun diplomatik, ekonomik ve siyasal altyapıya sahip olamadan girmiştir.

Soğuk Savaş sonrasında, Kafkasya'ya (ve Orta Asya'ya) stratejik ve ekonomik önemi nedeniyle ABD, İngiltere, Almanya ve Japonya gibi büyük güçlerin ve Pakistan, İran, İsrail, Çin ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin ilgisi artmış ve bu güçlerin bölgede etkinlik kurma çabası yoğunluk kazanmıştır. Türkiye açısından

bölgeye bakıldığında önemli fırsatlar olduğu gibi bazı riskler de söz konusuydu. İlk aşamada Türkiye, bölgede siyasal, ekonomik, askeri, kültürel ve insani alanlarda etkili olma çabası yürütmüştür. Ancak bölgede ortaya çıkan gelişmeler karşısında yeterli ekonomik ve siyasal birikime sahip olamaması nedeniyle istediği rolü yeterince gerçekleştirme olanağına sahip olamamıştır.¹⁸

Türkiye'nin gelecekteki dış politika yönelimi iki temel hedefe odaklanmıştır.¹⁹ İlk olarak Türkiye'nin Avrupa bütünleşme sürecinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesidir. Tarihsel, coğrafi ve ekonomik açılarından Avrupa ülkesi olan Türkiye'nin AB üyesi olması, AB ilke ve standartlarının Avrasya ve Ortadoğu'ya sınırdaş olmasını sağlayacaktır. İkinci olarak Avrupa, Kafkasya, Karadeniz, Akdeniz, Ortadoğu ve Orta Asya'nın kavşak noktasındaki Türkiye, çevresinde güvenlik, istikrar, refah, dostluk ve işbirliği ortamı yaratma çabası göstermeyi hedeflemektedir. Türkiye, bu hedefleri demokratik ve çağdaş tüm değerlerinden yararlanarak gerçekleştirme gücüne sahiptir.

II. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ERMENİ SORUNU

A. ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ

Korkunç bilançolu eylemlerin ardından 1986 yılında bitme noktasına gelen Ermeni terörü dönemi, yerini siyasallaşma dönemine bırakmıştır. Bu dönemde Batılı ülkelerin de siyasal desteğiyle sorun, terör boyutunu terk edip siyasal içeriği yoğun hale gelmiştir. Bu yöndeki ilk adımlar, 1915 olaylarının 70. yıldönümü olan 1985 yılında atılmaya başlanmıştır.

Terör nedeniyle dünya kamuoyundaki sempatilerini kaybetmeye başlayan Ermeni örgütleri, terör sonrası stratejilerini belirlemek için Temmuz 1985'te Sevr'de gerçekleştirilen Üçüncü Dünya Ermeni Örgütleri Konferansı'nı düzenlemişlerdir.²⁰ Konferansta belirlenen yeni strateji, tüm dünyadaki Ermenilerin birleştirilmesi ve

¹⁸ Faruk Sönmezoğlu, "Uluslararası Sistemdeki Değişiklikler ve Türk Dış Politikası", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Der. İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss. 639-640.

¹⁹ Dışişleri Bakanlığı, "Dış Politika - Genel Görünüm", Erişim: 10.08.2003, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/genelgorunum.htm>.

²⁰ Sevr Kongresi'nde ileri sürülen görüşler ve alınan kararlar hakkında bkz. İkinci Bölüm, "Soğuk Savaş Döneminde Ermeni Sorunu", s. 85-89.

Türkiye'den istenenleri gerçekleşmesi için tüm siyasal ve diplomatik yolların kullanılması olmuştur.

Benimsenen yeni stratejiler arasında 6-9 Ocak 1993 tarihlerinde Beyrut'taki iki ayrı kilisede düzenlenen toplantılarda alınan kararları da görmek mümkündür.²¹ Bu karararlarda; şimdilik Türkiye'ye karşı sakin tutum gösterilmesi, propaganda faaliyetlerinin soykırımı tanıtmadaki başarısı, Ermeni toplumunun giderek büyüdüğü ve Ermenistan devletinin kurulmasının önemi, Karabağ savaşında Batı'nın Ermenileri haklı bulduğu, Türkiye'nin bölünerek Kürt devletinin kurulacağı, Kürtlerle iyi ilişkiler yürütmenin ve Kürtlerin mücadelelerinin desteklenmesinin gerekli olduğu, Türklerin elindeki toprakların gelecekte Ermenilerin eline geçeceği konuları üzerinde durulmuştur.

1990'dan itibaren diasporada, Ermenilere soykırım yapıldığının değişik platformlarda tanıtılmasına yönelik olarak girişimlerin hız kazandığını görmek mümkündür. 1990'ların sonlarına kadar Levon Ter Petrosyan yönetimindeki Ermenistan, Türkiye ile ilişkiler nedeniyle diasporada soykırımın tanınması girişimlerini doğrudan destekleyen bir politika izlememiştir. Buna rağmen 1990'lardan itibaren Ermeni sorununa ilişkin olarak tüm dünyada Ermeniler tarafından gerçekleştirilen konferans, kongre ve sempozyumlar, anma toplantıları, gösteriler, yayınlanan bildiriler, tanıma ve yasalaştırma girişimleri hız kazanmıştır.²²

Soğuk Savaş sonrası dönemde, diasporada ve Ermenistan'da soykırım tezlerinin yerleşmesi ve güçlendirilmesi için birçok konferans, kongre ve sempozyum gerçekleşmiştir. Ermenilerin gelenekselleşen soykırım yıldönümü anma toplantıları, Soğuk Savaş sonrasında sadece Ermeni toplumu içerisinde gerçekleşen dinsel içerikli bir eylem olmakla kalmayıp, aynı zamanda diasporada ve Ermenistan'da, soykırım olgusunun Ermeni olmayanlara da benimsetilme platformuna dönüştürülmektedir. Anma toplantılarına Ermeni olmayanlar çağrılarak davetlilerin soykırım konusundaki duygu ve düşüncelerine yer verilmekte, böylece Ermeni 'soykırımının' tanınması için taraftar sayısı artırılmaktadır.

²¹ Özgüldür vd., a.g.e., ss. 324-325.

²² 1990-2000 yılları arasında Ermenilerin yürüttüğü girişimler için bkz. Armenian Genocide Institute-Museum, Erişim :11.10.2003, <http://www.armenocide.am/>.

Soykırım olgusunu güçlendirmek ve kalıcı kılmak için soykırım kurbanları anısına anıt dikme girişimleri tüm hızıyla sürmektedir.²³ Başta Ermenistan'daki soykırım anıtı ve soykırım müzesi²⁴ olmak üzere, dünyanın birçok bölgesinde yapılan anıtlar ve açılan müzelerle beraber parlamento binaları, anma toplantılarının yapıldığı yerler olmaya başlamıştır. Ermenistan'da, yazdıkları eserlerle Ermenilerin sempatisini kazanmış bazı kişilerin²⁵ isimleri okullara ve sokaklara verilerek, bu kişilerin mezarlarından alınmış toprakların bulunduğu vazolar, Erivan'daki soykırım anıtının onur duvarına yerleştirilmiştir.

Ermenistan'a resmi ziyarette bulunan birçok devlet yetkilisi, heyet ya da dini liderin ziyaret programına Erivan'daki soykırım anıtı ve soykırım müzesine uğramak eklenerek çelenk koyma, açıklama yapma, anı defterine yazı yazma ya da ağaç dikme gibi etkinliklerle soykırım propagandası yapılmaktadır.

Diasporada ve Ermenistan'da, soykırım olgusunun propagandasına ve Türkiye'nin suçlanarak soykırımı kabul etmesine yönelik gösteriler yoğunluk kazanmaktadır. Bu bağlamda soykırımın tanıtılmasına engel olarak görülen girişimler protesto edilmektedir.²⁶ Yurtdışındaki Türk temsilciliklerinin önünde, Türk heyetinin ilgili ülkeye resmi ziyarette bulunduğu sırada ya da Türkiye ile ilgili uluslararası toplantılar gerçekleştiği sırada o ülkede yaşayan Ermeniler, Türkiye

²³ Buna örnek olarak 21 Temmuz 1997'de San Fransisco'da kentin sembolü olan Haç Anıtı'nın satın alınarak Ermeni soykırımına adanması verilebilir. Ayrıca 14 Aralık 1997'de Marsilya-La Clotat kentinde, 4 Ekim 1998'de Kanada'nın Montreal kentindeki Marcelen Wilson Parkı'nda, '9 Ekim 1998'de Avusturya'nın başkenti Viyana'da ve 23 Ekim 1998'de Brüksel'de Exelles Belediyesi tarafından bir meydanda soykırım anıtları dikilmiştir.

²⁴ 21 Eylül 1995'te, Erivan'da yapımı tamamlanan Ermeni Soykırım Müzesi, Bilimsel Araştırma Enstitüsü ve Ermeni Ulusal Bilim Akademisi bünyesinde işlev yürütmeye başlamıştır.

²⁵ Johannes Lepsius, James Bryce, Franz Werfel ve Henry Morgenthau.

²⁶ Örneğin, 14 Nisan 1997'de ünlü tarihçi Bernard Lewis'e, İsrail'de Tel Aviv onursal yurttaşlığı verilmesini tavsiye eden karar, İsrail'deki Ermeni toplumu tarafından Lewis'in Ermeni 'soykırımını' inkar ettiği ve Türkiye'ye bağlı bir kişi olduğu iddiasıyla protesto edilmiştir.

karşıtı gösteri girişimlerinde bulunmaktadır.²⁷ Her yıl soykırımı anma yıldönümü dolayısıyla gösteriler düzenlenmeye devam edilmektedir.²⁸

Önceki dönemlerde sıkça başvurulanan propagandaya yönelik ve tamamen sembolik gösterilere başvurulmaya devam edilmektedir.²⁹ Öte yandan yasalaştırma sürecinin kolaylaşmasına katkıda bulunmak için gösteri düzenlemek, Ermeniler tarafından yoğun olarak başvurulanan yöntemlerden birisidir.³⁰ Ermeniler yeni başvurulanan bir yöntem olarak; Türkiye’den soykırımı tanıyan ve kınayan bir tutum takınması için, imza toplayarak mektupla istekte bulunmayı seçmişlerdir.³¹

²⁷ Bu tür gösterilere örnek olarak, 4 Ekim 1997’de 18. Türk-Amerikan İşbirliği konferansı yapıldığı sırada, Ermeni Federasyonu’na bağlı “Ermeni Davası” grubu tarafından gerçekleştirilen protesto gösterisi ile 30 Ocak 1999’da İran Parlamentosu’ndaki iki Ermeni milletvekilinin Türk parlamento heyetinin ziyaretini ‘soykırımı’ gerçekleştiren Jön Türkler’in mirasçısı oldukları gerekçesiyle protesto ederek parlamentoyu terk etmeleri gösterilebilir.

²⁸ Düzenlenen gösterilerden bazıları şunlardır: 24 Nisan 1998’de Los Angeles Türkiye Konsoloslugu’nun önünde Amerikalı Ermenilerin düzenlediği gösteri, 24 Nisan 1998’de binlerce Kanadalı Ermeni Türk Büyükelçiliği önünde düzenlediği gösteri, 24 Nisan 2000’de Uruguay (Montevideo), Arjantin (Buenos Aires), Bulgaristan (Sofya), Çek Cumhuriyeti (Prag), Yunanistan (Selanik), Güney Kıbrıs (Nicosia), Rusya (Moskova) ve Suriye’de düzenlenen gösteri ve anma törenleri.

²⁹ Bu konuda tipik bir örnek; 18 Nisan 1998’de ABD’nin Los Angeles kentinde Zaven Mıgırdıçyan isimli Ermeni sanatçının, içinde kırmızı sıvıda yüzen insan kemikleri olan büyük bir cam kabın bulunduğu sembolik bir arabayı çekerek bazı mahallelerde yürümesidir. Dört bir tarafı “Ermeni kemikleriyle Türk çorbası” yazılı araba; 1915 kurbanlarının kanlarıyla pişirilmiş Türk çorbasını sembolize etmektedir.

³⁰ Fransa’da 11 Mart, 24 Nisan ve 18 Haziran 2000 tarihlerinde Paris’te Senato Meydanı’nda her birine 10 binin üzerinde Ermeni göstericinin katıldığı gösterilerde, Senato’nun Ulusal Meclis’te kabul edilen ‘soykırımı’ tanıyan kararı gündeme alarak kabul etmesini istemişlerdir.

³¹ 11 Nisan 1999’da Almanya’nın Frankfurt kentinde “Soykırım Karşıtı Birlik” adlı örgüt, TBMM’ye Almanya’da yaşayan 11,247 Türk yurttaşın imzalarını içerdığı ifade edilen özel bir mektup göndermiştir. Mektupta, Osmanlı yönetimi tarafından gerçekleştirilen Ermeni ‘soykırımı’ Türkiye’nin kınaması ve tanınması istenmiştir. Benzer bir mektup, 11,247 imzanın kopyaları da eklenerek ABD Kongresi’ne, AB üye ülkelerinin parlamentolarına ve diğer uluslararası kuruluşlara gönderilmiş ve böylece ‘soykırımın’ kınanması ve tanınması sorulmuştur. İmzaların orijinaleri ve birliğin çağrısının fotokopileri Erivan’daki soykırım müzesinde saklanmaktadır.

Soğuk Savaş sonrasında Ermeni sorununa ilişkin gelişmelerin en önemlisi, birçok ülke parlamentosunda 1915 olaylarının soykırım olarak tanınmasına ilişkin yayınlanan bildiriler ve bu konudaki yasalaştırma girişimleri olmuştur. Birçok ülke parlamentosunda, Ermeni 'soykırımının' yıldönümü dolayısıyla soykırımı kınayan ve resmen tanıyan kararların çıkarılması için girişimlerde bulunulmuş, bazıları ise yasalaşmıştır.³²

Ermenistan, 1998 yılından itibaren soykırımı yasalaştırma girişimlerinin açıkça destekçisi olmuştur. Soykırımın uluslararası düzeyde tanınması için yürüttüğü çabaların yanında Ermenistan, içerde de soykırım olgusunu ağırlıklı olarak işlemektedir. 6 Mart 1995'te 80. yıl dolayısıyla, Ermenistan Cumhurbaşkanı, Ermenistan'da yaşamakta olan, soykırımda hayatta kalabilenleri tanıyan ve onlara sosyal güvenlik hakları vadeden yasayı onaylamıştır. 7 Mart 1995'te Ermeni hükümeti, soykırım müzesi kurulması kararı almıştır. 21 Nisan 1995'te Ermenistan Parlamentosu'nda, olağanüstü oturumla soykırımı tanıyan ve kınayan bir bildiri kabul edilmiştir.

Ermenistan tarafından 3 Nisan 1998'de BM İnsan Hakları Komisyonu'nun İsviçre Cenova'daki 54. oturumuna, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin kabulünün 50. yılı nedeniyle özel bir karar sunulmuş ve bu karar 40 katılımcı devletin oylarıyla kabul edilmiştir. 16 Nisan'da ise, Ermenistan temsilcisi, her yıl 31 Mart gününün Azerbaycan soykırımı günü olarak belirlenmesi üzerine, Ermeni 'soykırımının' uluslararası yasal kriterlerle kararlaştırılarak resmen tanınmasını istemiştir. 25 Eylül 1998'de BM'nin 53. oturumunda Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan, yaptığı konuşmada Ermeni 'soykırımının' böyle bir trajedinin bir daha yaşanmaması için uluslararası toplum tarafından tanınması gerektiğini savunmuştur.

B. TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE ERMENİ SORUNU

Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistemde meydana gelen baş döndürücü değişikliklerden etkilenen Türk dış politikasında, bir yandan yeni konular ve sorunlar ortaya çıkarken, diğer yandan tek boyutluktan çok boyutluluğa doğru dönüşüm, ikili ittifakların yerini bölgesel işbirliğine ve çok taraflı ittifak ilişkilerine bırakması gibi gelişmeler yaşanmıştır.

³² Bkz. Üçüncü Bölüm, "Ermeni Sorununa İlişkin Yasalaştırma Girişimleri", ss. 113-132.

Yeni dönemde farklı boyutlarıyla ortaya çıkan dış politikaya ilişkin konular arasında; Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkması, insan hakları ve terör nedeniyle yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlara ek olarak bu konuda yapılan dış baskılar ve terör boyutunu terk ederek bazı ulusal parlamentolar ve uluslararası kuruluşlara soykırım tasarıları sunulmasına dönüşen Ermeni sorunu gündemi oluşturmuştur.

Ermeni sorunu, Türk dış politikasının ana konularının yanında, Soğuk Savaş sonrasında yeni boyutlarıyla ortaya çıkan konular arasında, çok boyutlu ve sürekli artan ivmeli bir sorun olarak, dış politika gündemindeki yerini almıştır. Sorun, yalnızca diasporanın ya da Ermenistan'ın soykırımın tanınması için verdiği uğraşları içermeyip, aynı zamanda başta Türkiye'nin Kafkasya politikası olmak üzere bölgesel ilişkileri ve politikaları, AB üyeliği, uluslararası kuruluşlarla ilişkileri, devletlerle ikili ekonomik ve diplomatik ilişkileri ve Türkiye'nin uluslararası imajı gibi dış politikayı ilgilendiren pek çok konuyla yakından ilişkilidir.

Soğuk Savaş döneminde Ermeni sorunu, ağırlıklı olarak bloklar arasındaki rekabetin bir yansıması ve Ermenilerin terör eylemleri biçiminde gün yüzüne çıkmış, 1980'li yılların ortalarından itibaren soykırım tasarılarıyla gündeme gelmiştir. Soğuk Savaş ortamında Ermeni sorununa; SB'nin Ermeni sorununun gündemde kalmasına olan katkısı, Doğu Bloğu'nda yer alan bazı ülkelerin ve Türkiye'yle olan ikili sorunlar nedeniyle bazı ülkelerin Ermeni sorununu terörden soykırımın tanınması/tanıtılması girişimlerine tüm boyutlarıyla desteklemeleri ve Batılı ülkelerin terör karşısındaki duyarsız tutumları gibi gelişmeler damgasını vurmuştur. Bu dönemde Ermeni sorunu, özellikle dış politikaya ilişkin bazı konularda Türkiye'nin köşeye sıkıştırılması için kullanılan bir araç halini almıştır.

Soğuk Savaş sonrasında Ermeni sorununun, yeni boyutlarla gündeme gelmesine yol açan etkenler çeşitlidir. İlk etken, Ermenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesi ve bundan sonra sorunla ilgili olarak Ermenistan'ın izlediği politika ve yürüttüğü çabalaradır. İkinci olarak diasporada yaşayan Ermenilerin, yaşadıkları ülkelerde soykırım iddialarının tanıtılmasına ve parlamentolarda kabul edilmesine yönelik girişimlerini yoğunlaştırmalarıdır. Birçok ülkede ve bazı uluslararası kuruluşlarda süren bu girişimlerin ortak yönü; tek bir merkezden yönlendirilmişçesine aynı biçim ve içeriğe sahip olmalarıdır. Bunun nedeni, girişimlerin ortak stratejiler benimsenerek gerçekleştirilmeye başlanmasıdır.

Soykırımın tanınması konusu kimliğinin en önemli parçası olan Ermeni diasporası, ülkelerin yasama organlarında ve uluslararası kuruluşlarda yürüttüğü çalışmalarla, Ermeni sorununun uluslararası düzeyde ele alınmasına çalışmaktadır. Diasporanın yürüttüğü çalışmalar Türkiye'nin başta Ermenistan olmak üzere, ABD ve diğer bazı ülkelerle ilişkilerinde çeşitli sorunlara yol açmaktadır.

Türkiye, Soğuk Savaş döneminde Kafkasya bölgesinde Sovyet tehdidi ve bloklar arasındaki çatışma nedeniyle güvenlik boyutlu politikanın dışına çıkamamıştı. Soğuk Savaş sona erdikten sonra ise Kafkasya'da yaşanan gelişmelerin ve bölgedeki barış ve istikrarın Türkiye için önemi, bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmasını gerektirmiştir. Türkiye, bölge ülkeleriyle zaman kaybetmeksizin ilişkiler kurmaya başlamış, işe bağımsızlıklarını tanıyarak koyulmuştur.

Geçen zaman içerisinde Güney Kafkasya'daki Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkiler olumlu yönde gelişirken, Ermenistan ile başta soykırım iddiaları olmak üzere, diasporanın etkisi, Dağlık Karabağ çatışması ve güvenlik gibi nedenlerle olumsuz olarak gelişmiştir. Kafkasya'da etkili bir bölgesel politika izlemesi bölge devletleriyle iyi ilişkiler kurmasına bağlı olan Türkiye'nin Ermenistan'la bozulan ilişkileri, bu politika önündeki en büyük engellerden birisi olmuştur.

Türkiye, Orta Asya'ya doğrudan bağlanabileceği bir ülke olan yeni komşusu Ermenistan'la diyalog kurmayı ve dost olmayı, tarihte yaşanan olayları unutmayı ve unutulmasını sağlamayı, karşılıklı işbirliğini geliştirerek Diaspora Ermenileri'nin Türkiye karşıtı eylemlerine son vermeyi ümit etmiştir. Ancak, Ermenistan'ın soykırımın uluslararası düzeyde tanınmasını dış politika hedefleri arasına koyması sonucu Ermeni sorunu, Türkiye'nin dış politika gündemini meşgul etmeye devam etmiştir.

Yeni dönemde soykırımın tanınması boyutundan başka Ermeni sorunu, Ermenistan'la ve parlamentolarında kararlar kabul edilen diğer devletlerle ikili diplomatik ve ekonomik ilişkilerde ve uluslararası kuruluşlar nezdinde Türkiye'nin önüne çıkan engellerden biri halini alma eğilimindedir. Artık Ermenistan ve Diaspora Ermenileri'nin yanında, parlamentolarında kararlar alınan devletler de sorunun siyasal tarafı gibi hareket edebilmektedirler. Bu bağlamda soykırım kararı kabul eden devletlerle diplomatik ve ekonomik ilişkilerin gözden geçirilmesine yönelik tutumlar söz konusu olabilmektedir.

Türkiye'nin ve Türklerin, soykırımı tanıyan devletlerin kamuoyunda ve uluslararası kamuoyunda soykırımcı bir devlet ve ulus olarak tanıtılması, Türkiye'nin imajının zedelenmesine yol açabilecektir.

Yeni dönemdeki Ermeni sorununa ilişkin önemli gelişmelerden birisi de, Türkiye'nin AB üyeliği konusunu soykırımı endeksleme çabalarıdır. Avrupa'da örgütlenen Ermeni lobi kuruluşlarının Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinden önce soykırımı resmen tanıması için AB kurumları nezdinde girişimlerde bulunmaktadır. Bu uğraşa zaman zaman bazı AB üyesi ülkelerdeki siyasal parti temsilcileri de katılmaktadırlar. AB kurumlarında Türkiye ya da Kafkasya ile ilgili olarak görüşülen raporlara soykırım konusunun da eklenmesi için uğraş veren lobi kuruluşları ve Türkiye karşıtı çevreler, aynı zamanda, Türkiye'nin 1993'ten bu yana uyguladığı Ermenistan politikasını değiştirme uğraşı içindedirler.

III. ERMENİ SORUNUNUN SİYASALLAŞMASI VE TÜRKİYE

A. ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN YASALAŞTIRMA GİRİŞİMLERİ

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermeni sorunu, soykırımın uluslararası düzeyde tanınması boyutuyla önem kazanmıştır. Ermenilere soykırım yapıldığına ilişkin kararlar alınmasına Soğuk Savaş döneminde başlanmış, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bu yöndeki girişimler yoğunluk kazanmıştır.³³

Uluslararası düzeyde tanınmanın kapsamına en başta, ülkelerin ulusal parlamentolarında Ermeni 'soykırımını' kabul eden kararlar girmektedir. Bu kapsamda, bazı eyalet parlamentolarında ve kent meclislerinde kabul edilen kararlar, uluslararası kuruluşların ve hükümetler dışı kuruluşların soykırımı tanıyan kararlar almasına yönelik girişimler yer almaktadır.

Ulusal parlamentolarda kabul edilen kararlar, büyük bir çoğunlukla siyasal nedenlerle kabul edilmektedir. Parlamentoların yabancı ülkelerle ilişkilerde icra makamı olan hükümetler gibi doğrudan ilişki içinde olmamaları, böyle kararlar

³³ Soğuk Savaş dönemi boyunca Uruguay (1965), ABD (1975, 1984), Güney Kıbrıs (1982) ve Arjantin (1985) parlamentolarında kararlar kabul edilmiştir. Güney Kıbrıs Parlamentosu'nun 29 Nisan 1982'de aldığı kararda, 1915'te Ermeni halkına karşı işlenmiş 'soykırım boyutlarına varan suç' kınanarak Ermenilerin haklarının tümünün geri verilmesi istenmekte ve 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi kınanmaktadır.

almalarını kolaylaştıran etkenler arasındadır. Diğer kolaylaştırıcı etkense, kararı talep edenlerin oy potansiyellerinin yüksek olmasıdır. Hükümetler, genellikle kararların kabul edilmesine Türkiye ile ilişkilerin bozulması kaygısıyla karşı çıkmakta ya da sürecin dışında yer almaya çalışmaktadırlar.

Kararlar, ülkede yaşayan Ermeni seçmenler üzerinde sempati yaratmak, Ermenilerin 'acılarının' dinmesine yardımcı olmak ya da Türkiye'ye soykırımın tanınması için siyasal baskıda bulunmak gibi nedenlere dayanmaktadır. Görünür nedenlerin yanında ülkeden ülkeye değişen faktörler de kararların çıkarılmasında önem taşımaktadır. Bazı ülkelerde yaşayan Diaspora Ermenileri'nin etkili lobi faaliyetleri ile yasa tasarıları parlamentolardan geçerken, bazılarında Türkiye ile ilişkilerden kaynaklanan sorunlar nedeniyle bu tür kararlar alındığı görülmektedir.

1. Ulusal Parlamentolar ve Eyalet Parlamentoları

1990'lı yılların başından günümüze kadar soykırımın tanınmasına yönelik girişimlerde bulunan ülkelerden; ABD, Arjantin, Belçika, Fransa, İsveç, İsviçre, İtalya, Kanada, Lübnan, Rusya, Uruguay, Vatikan ve Yunanistan'ın ulusal parlamentolarında bu yönde kararlar kabul edilmiştir.³⁴ Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve etkili lobiye sahip olduğu eyalet ve kentlerin meclislerinde, soykırımı anma ve tanıma girişimleri yoğunluk kazanmıştır.

a. Amerika Birleşik Devletleri

ABD'de tüm dünyada olduğu gibi, 1965 yılından itibaren artmaya başlayan Ermenilerin faaliyetleri arasında; Kongre'de ve bazı eyalet parlamentolarında Ermeniler için yas/anma günü ilan edilmesi; Türkiye'nin Ermeni 'soykırımını' tanınması için tasarılar sunulması ve 1994 yılından itibaren her yıl olmak üzere, ABD Başkanları tarafından 24 Nisan dolayısıyla bildiri yayınlanması yer almaktadır.

Ermeni terörünün başladığı yıllarda, ABD'deki Ermeniler Kongre'den soykırımın tanınması için karar çıkarma uğraşına girmişlerdir. 9 Nisan 1975'teki ilk

³⁴ Parlamentolarda kabul edilen kararlarla ilgili olarak bkz. Pulat Tacar, "Ermenilerin Soykırımı Savının Oluşturduğu Gerginliğin Çözümü İle İlgili Hukuki ve Siyasal Öneriler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003, ss. 242-255; Lütem, 2003, ss. 59-67; Armenian National Institute, Erişim: 20.05.2004, <http://www.armenian-genocide.org/affirmation.html>.

girişimde, 24 Nisan 1975 tarihini, "insanın insana zulmetmesini anma ulusal günü" ve özellikle 1915 yılında gerçekleşen 'soykırımda' hayatını kaybeden Ermenilerin dedeleri olmak üzere, tüm soykırım kurbanları için anma günü olarak düzenleyen karar Kongre'de kabul edilmiştir.

1975 yılındaki karardan sonra, 1980'li yıllarının başından itibaren Amerikan Ermeni toplumunun ve lobisinin soykırımın ABD'de tanınması için çabalarını yoğunlaştırdığı görülmektedir. 1982 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni terörüyle ilgili olarak yayınladığı raporda yer alan *"Dışişleri Bakanlığı, Türk hükümetinin Ermenilere soykırım uyguladığı yolundaki iddiaları kabul etmez"* ifadesi, Ermenilerin tepkisine yol açmış, bu ifadenin çıkarılması için büyük çaba harcamışlardır.

1975 kararına benzeyen bir karar tasarısı, 10 Eylül 1984'te TM'de oylanmış, ancak üçte iki çoğunluk sağlanamadığı için kabul edilmemiştir. Bu karar da 24 Nisan 1985 tarihini "İnsanın İnsana Zulmetmesini Anma Ulusal Günü" olarak kabul etmeyi ve bu günün Amerikan halkı tarafından tüm soykırım kurbanlarını, özellikle 1915-1923 yılları arasında Türkiye'de yapılan 'soykırımın' kurbanı olan Ermenilerin dedeleri olan bir buçuk milyon kişiyi anma günü olarak kabul edilmesini öngörmekteydi. Aynı dönemde Senato Dış İlişkiler Komitesi'nde "ABD dış politikasının belirlenmesi ve yürütülmesinde Ermeni 'soykırımı' ve benzeri uygulamaların önlenmesi hususunun da göz önüne alınması"nı öngören tasarı sunulmuş, kabul edilmiştir. Eylül 1984'te sunulan tasarı, 4 Haziran 1985'te TM'de genel oya sunulmuş ancak kabul edilmemiştir.

23 Nisan 1987'de TM Posta ve Sivil Hizmetler Alt Komitesi'nden geçerek gündeme gelen tasarı, Türk hükümetinin baskıları sonucu, 8 Ağustos'ta yapılan oylamada usul yönünden reddedilmiştir.

29 Eylül 1989'da 57 senatörün imzasıyla Senato'ya sunulan 212 sayılı tasarı, önce Genel Kurul'da itirazla karşılaşarak Adalet Komisyonu'na gönderilmiştir. Komisyonda 6'ya karşı 8 olumlu oyla Genel Kurul'a gelen tasarı, Türkiye'den gelen sert tepkiler ve Türkiye tarafından ABD'ye uygulanan geçici tedbirlerin de etkisiyle bir süre ertelendikten sonra tekrar gündeme alınması için Genel Kurul'a getirilmiştir. Şubat 1990'da, Genel Kurul'daki lehinde ve aleyhinde yapılan konuşmalardan sonra tasarının gündeme alınması reddedilmiştir.

TM'de 11 Haziran 1996'da, 1997 yılında yapılacak dış mali yardımlara ilişkin kabul edilen bir kararda Türkiye'ye yapılacak yardımın 22 milyon dolarlık kısmı, Ermeni lobisinin girişimleriyle verilen bir önergeyle koşula bağlanmıştır. Kararda Türkiye'nin "1915-1923 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Ermeni halkına karşı uyguladığı acımasız eylemleri tanınması ve Ermeni 'soykırımı' kurbanlarının anısını onurlandırmak için uygun önlemler alması" istenmektedir. TM'de 268 olumlu, 150 olumsuz oyla kabul edilen bu önerge, Senato'da görüşülürken metinden çıkarılmıştır.

Kasım 1999'da TM'ye sunulan "Ermeni Soykırımı Konusunda Eğitim ve Anma Kararı" başlıklı 398 sayılı yasa tasarısının, Eylül 2000'de TM'nin alt komitesinde görüşülmesi uygun bulunmuştur. Tasarıda, 2 milyon Ermeni'nin tehcir edildiği ve 1.5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Ayrıca ABD Başkanı'na Amerikan diplomatlarının eğitim programlarına insan haklarıyla yakından ilgili olan Ermeni 'soykırımının' konulması, ABD okullarında Ermeni 'soykırımını' konu alan derslerin yer alması ve her yıl 24 Nisan'da yapılan açıklamada soykırım sözcüğünü kullanması için çağrıda bulunulmuştur. TM'nin Uluslararası İlişkiler Komitesi'nin Uluslararası Operasyonlar ve İnsan Hakları Alt Komitesi'nde 14 Eylül 2000'de görüşülen tasarı kabul edilerek, 28 Eylül'de Uluslararası İlişkiler Komitesi'ne gelmiş ve tasarıya bazı değişiklik önerileri eklenmiştir. Değişikliklerden sonra tasarı, 596 sayılı yeni bir tasarı haline getirilmiştir. 3 Ekim'de Uluslararası İlişkiler Komitesi'nden geçen tasarı, Genel Kurul'da oylanma aşamasına gelmiştir. 20 Ekim'de TM gündemine alınan tasarının kabul edilmesi beklenirken, ABD Başkanı'nın TM Başkanı'na bir mektup göndererek tasarının gündemden kaldırılmasını istemesi üzerine tasarı gündemden kaldırılmıştır.

ABD'nin Irak'a müdahalesi ve Türkiye'nin Irak'a asker gönderme kararını parlamentodan geçirememesinin ardından, Temmuz 2003'te Ermeni lobisi yeni bir tasarı için harekete geçmiştir. Lobi, Senato'da 2004 Amerikan bütçe yasasının görüşüldüğü sırada, yasaya soykırım iddialarının dolaylı olarak tanınmasını sağlayacak ek madde konularak geçirilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Ancak ABD Hükümet yetkilileriyle sağlanan üst düzey temaslar sonucu, tasarının Senato'ya sunulmaması sağlanmıştır.³⁵

³⁵ Bkz. Sabah, 11 Temmuz 2003.

ABD başkanları, Amerikalı Ermeni yurttaşlarını memnun etmek için 24 Nisan dolayısıyla mesaj yayınlamaktadırlar.³⁶ 1981 yılında Başkan Ronald Reagan (1980-1988) tarafından yayınlanan ilk mesajda, asıl konu Holokost (Yahudilere yönelik soykırım) kurbanlarıyla ilgili olmakla birlikte Ermeniler de anılmıştır. 1990 yılında "Ermeni Anma Günü" dolayısıyla Başkan George Bush tarafından bir mesaj yayınlamıştır.³⁷ Mesajda, ABD'de önemli bir yere sahip olan Ermeni toplumunun tarihindeki trajedilerden en önemlisinin, Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri tarafından 1915-1923 yılları arasında gerçekleştirilen katliamlar olduğu ve bir milyondan fazla Ermeninin hayatını kaybettiği günün anısının paylaşıldığı belirtilmiştir.

Başkan Bill Clinton ise sekiz yıllık görev süresinde 1994 yılından itibaren her yıl (toplam altı kez) mesaj yayınlamıştır. Clinton tarafından yayınlanan mesajlarda özetle; 1915 olaylarından söz edilerek dünyada, Ermenistan'da ve ABD'de yapılan Ermeni kurbanları anma yıldönümlerinin hatırlandığı ve acıların paylaşıldığı belirtilmektedir.³⁸ Bazı mesajlarda Ermenilerin Amerikan toplumundaki konumlarına ve başarılarına vurgu yapılarak, bağımsız Ermenistan'a olan desteğin süreceği dile getirilmektedir.

Başkan George W. Bush da geleneği bozmamış ve 2001 yılından bu yana her yıl mesaj yayınlamayı sürdürmüştür. Bu mesajlarda da önceki mesajlardaki hususlara yer verilmekle birlikte, 2002-2004 yılları arasındaki mesajlarda Türkiye ile Ermenistan arasında barış ve uzlaşmanın desteklenmesine vurgu yapılmakta; iki ülke ekonomik, siyasal ve kültürel bağlarını onarmaya davet edilmektedir.

ABD başkanlarının 24 Nisan dolayısıyla yayınladığı bildirilerde Ermeni lobisinin etkisi açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, soykırım sözcüğünün bu mesajların hiçbirinde kullanılmaması, her yıl Ermeniler tarafından protestoyla karşılanmaktadır.

³⁶ ABD başkanları tarafından yayınlanan mesajların metinleri için bkz. Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.4/affirmation_list.html.

³⁷ Bush bu mesajı 212 sayılı Ermeni tasarısının Senato'dan geçmeyeceği anlaşıncı, Ermeni yurttaşları memnun etmek için yayınlamıştır.

³⁸ Mesajlarda 1915-1923 yılları arasında meydana gelen katliamlar (massacres) ve sürgünlerden (deportations) dolayı 1.5 milyon Ermeni'nin hayatını kaybettiği belirtilerek, yaşananların 20. yüzyılın en büyük trajedisi olduğu ileri sürülmektedir.

ABD’de birçok eyalette, soykırımı tanıyan, 24 Nisanı anma günü olarak kabul eden ve Ermeni ‘soykırımının’ eyaletlerdeki okullarda öğretilmesini isteyen kararlar kabul edilmektedir.³⁹ ABD eyaletlerinde valiler ve belediye başkanları seçmenlerin oyunu kazanmak için, seçmenlerinin önem verdikleri konularda açıklamalar yapmakta ya da mesajlar yayınlamaktadırlar. Eyalet meclislerinde ve belediye meclislerinde de aynı amaçla ve soykırımın okullarda eğitilmesi amacıyla çeşitli kararlar kabul edilmektedir. Nüfus ve dağılım bakımından etkileri nedeniyle Ermeniler, pek çok eyalette ve kentte bu tür kararları kabul ettirebilmişlerdir.⁴⁰ Ermeniler ABD’deki bütün eyaletlerde soykırımı tanıyan, anımsayan ya da kınayan kararları kabul ettirebilmenin Kongre’de böyle bir karar alınabilmesi için baskı yaratacağını bildikleri için bu yöndeki girişimlerini tüm hızıyla sürdürmektedirler.

b. Arjantin

Arjantin Senatosu’nun 1993 yılında aldığı kararda, “Türk Hükümeti’nin 1915 ve 1917 yılları arasında 1.5 milyon kişinin hayatına mal olan insanlığa karşı işlenmiş bir suç karşısında, 20. yüzyılın ilk soykırımının kurbanı olan Ermeni toplumu ile tam bir dayanışma içinde olunduğu” belirtilmiştir.⁴¹

21 Eylül 1995’te Parlamento, 24 Nisan’ı insanın insana karşı ayrımcılığı ile mücadele ve bunun kınanması günü ilan eden bir kararı kabul etmiştir. Bu karar taslağındaki Ermenileri ilgilendiren hususlar, Türk Cumhurbaşkanı’nın Arjantin

³⁹ ABD eyaletleri 1975 yılından itibaren Ermeni ‘soykırımını’ tanıyan kararlar almaya başlamışlardır. 1980’li yılların sonunda kadar yalnız altı eyalette bu tür kararlar alınmışken, 1990’lı yıllarda ise bu sayı çığ gibi büyümüş ve birçok eyalette birden fazla karar kabul edilmiştir. 21 Ağustos 2004 tarihi itibarıyla bu kararların kabul edildiği 37 eyalet şunlardır: Alaska, Arizona, Arkansas, Kaliforniya, Colorado, Connecticut, Delaware, Florida, Georgia, Idaho, Illinois, Louisiana, Maine, Maryland, Massachusetts, Michigan, Minnesota, Missouri, Montana, Nebraska, Nevada, New Hampshire, New Jersey, New Mexico, New York, Kuzey ve Güney Carolina, Oklahoma, Oregon, Pennsylvania, Rhode Island, Tennessee, Utah, Vermont, Virginia, Washington ve Wisconsin.

⁴⁰ ABD eyaletlerinde kabul edilen kararlar hakkında bkz. Erişim: 21.08.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.11/affirmation_list.html.

ABD eyaletlerindeki belediye yönetimlerinin aldığı kararlar hakkında bkz. Erişim: 20.05.2004 http://www.armenian-genocide.org/current_category.99/affirmation_list.html.

⁴¹ Arjantin Parlamentosu ilk kez 1985’te, Arjantin hükümetini BM’de Ermeni savlarını desteklemeye davet eden bir karar almıştır.

Devlet Başkanı nezdindeki girişimleri sonucu çıkarılmış ve 24 Nisan tarihi de 10 Aralık olarak değiştirilmiştir.

22 Nisan 1998'de Senato tarafından alınan kararda "soykırımın her türlü sınırlanarak, Ermeni 'soykırımının' 83. yıldönümünde Ermeni halkıyla olan dayanışma" dile getirilmiştir.

Senato 20 Ağustos 2003'te, "1915-1923 yılları arasında Türk Devleti tarafından soykırıma maruz bırakılan 1.5 milyon Ermeni'nin 88. anma yıldönümü nedeniyle derin üzüntü içinde olduğunu" ilan eden bir kararı kabul etmiştir. 31 Mart 2004'te ise Senato tarafından "20. yüzyılın ilk soykırımının kurbanları olan Ermeni toplumuyla dayanışma içinde olduğunu" deklare edilmiştir.

c. Belçika

Belçika Senatosu'nun 26 Mart 1998'de aldığı karar, en radikal kararlardan birisidir. Kararın gerekçelerinde, 20. yüzyıl başlarında Türkiye'de yaşayan Ermeni toplumunun durumu hakkında çeşitli çalışmalar yapıldığı; BM Soykırım Sözleşmesi'nin soykırım konseptine bir tanım getirdiği; Paris Asliye Ceza Mahkemesi'nin 21 Haziran 1995'te aldığı karar⁴² başta olmak üzere, 1915'te Türkiye'deki Ermenilere soykırım yapıldığını belirten yargı kararlarının göz önünde tutulduğu; AP'nin 18 Haziran 1987 tarihinde aldığı kararda Osmanlı Hükümeti tarafından Ermenilere soykırım uygulandığının belirtildiği; Ermenilerin sistemli bir şekilde katledildiğinin tarihsel kanıtları konusunda en ufak bir şüphe bulunmadığı; eski zamanlarda işlenmiş suçların kabul edilmesinin halklar arasındaki barışın koşulu olduğu ve Ermenistan'da ya da başka yerde adalet olmadan barış olamayacağı; AP kararının Türk hükümetine soykırımı kabul ettiremediği; AB ülkelerinin parlamentolarının Ermeni ve Türk halkları arasındaki diyalogu teşvik konusundaki girişimleri desteklemeye davet edildiği; Türk hükümetinin 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun son hükümeti tarafından işlenen 'soykırım' tarihsel gerçeğini kabule davet edildiği belirtilmektedir. Kararda Belçika Senatosu, Belçika hükümetinden bu karar metnini Türk Hükümeti'ne, AP Başkanı'na, Avrupa Komisyonu Başkanı'na ve Ermenistan Cumhurbaşkanı'na iletmesini istemektedir.

⁴² Bernard Lewis'in Le Monde gazetesinde yayınlanan röportajı nedeniyle tazminata mahkum edildiği karar metni için bkz. Erişim : 20.05.2004.

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.240/current_category.76/affirmation_detail.html .

d. Fransa

Koçaryan'ın Ermenistan Cumhurbaşkanı seçilmesinden (19 Nisan 1998) çok kısa bir süre sonra Fransa'da Millet Meclisi, 29 Mayıs 1998'de Ermenilere soykırım yapıldığını tanıyan bir yasayı kabul etmiştir.⁴³ Türkiye'nin tepkileri üzerine, yasanın 2 yıl boyunca Senato gündemine alınması ertelenmiştir. Yasa 2001 seçimleri yaklaştığı için, 8 Kasım 2000'de "acil görüşme" yöntemiyle yeniden gündeme gelmiştir. "*Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır*" cümlesinden ibaret olan yasa, 40 red oyuna karşı 164 olumlu oyla kabul edilmiştir.

Yasa, Senato Başkanlık Divanı ve hükümetin gündeme almayı reddetmesi üzerine, bireysel girişimle genel kurul gündeminde oylanarak kabul edilmiş olduğu için, anayasa gereği Millet Meclisi'ne geri gönderilmiştir. 10 Ocak 2001'de Millet Meclisi'nin Dışişleri Komisyonu'ndan geçerek 18 Ocak 2001'de 52 parlamenterin katıldığı Genel Kurul'da oybirliğiyle kabul edilmiştir. 29 Ocak 2001 tarihinde cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak resmi gazetede yayınlanmıştır.

e. İsveç

29 Mart 2000 tarihinde İsveç Parlamentosu'nun aldığı kararda, "Ermeni 'soykırımının' kabul edilmesinin önemli ve gerekli olduğu" belirtilmiş, "1985 yılında BM ve AP tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başında Ermeni halkına soykırım yapıldığının saptandığı" vurgulanmıştır. Kararda ayrıca "Ermeni halkına uygulanan soykırım konusunda önyargısız ve bağımsız uluslararası araştırma yapılmasının önemine değinilerek, 1915 olaylarının tarihsel yönünün açıkça anlaşılması" istenmiştir.

İsveç Parlamentosu 29 Mart 2000'de aldığı karar konusunda yanıldığını, 20 Mart 2002 tarihinde ele aldığı insan hakları raporuyla kabul etmiştir. İnsan hakları raporunda, İsveç Parlamentosu'nun yargı organı olmadığından bir soykırımla ilgili olarak hukuki anlamda bir karar alma yetkisine sahip olmadığı; 2000 yılında parlamentonun aldığı kararda belirtilen 1985 tarihli BM kararında veya başka herhangi bir BM kararında Ermenilerin durumuna değinilmediğinin anlaşıldığı; bu

⁴³ Fransa'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları kentlerin belediye yönetimleri tarafından birçok anma ve tanıma kararı kabul edilmiştir. Bunlar hakkında bkz. Erişim: 20.05.2004 http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.49/current_category.98/affirmation_detail.html.

nedenle Dışışleri Komisyonu'nun kullandığı Ermeni 'soykırımıyla' ilgili ifadelerin hiçbir zaman bu şekilde formüle edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.

f. İsviçre

İsviçre'de federal parlamentoda yasa çıkarma girişimleri Mart 1995'te başlamıştır.⁴⁴ O tarihte bir parlamenter tarafından verilen önergede, hükümetin Ermeni iddialarını kabul ederek resmen tanımaya hazır olup olmadığı sorulmuştur. Eylül 1995'te Ermeniler, federal parlamentoya 5 bin imzalı bir dilekçe verirmişler, bundan yaklaşık beş ay sonra İsviçre'deki Türk dernekleri Ermenilere karşı hazırlanmış 4200 imzalı bir dilekçeyi parlamentoya sunmuşlardır.⁴⁵

2000 yılında tekrar harekete geçen Ermeniler, soykırımı tanıyan yasanın çıkarılmasında başarılı olamamışlardır. 13 Mart 2001'de yeni bir girişimde bulunmuşlar, bu kez çok az farkla (73'e karşı 70 oy) yasa kabul edilmemiştir. Son olarak 16 Aralık 2003'te İsviçre Parlamentosu'nda, Ermeni 'soykırımını' tanımayı öngören yasa (67'ye karşı 107 oy) kabul edilmiştir.

g. İtalya

İtalya'da birçok kez parlamentoya getirilen ve ertelenen soykırımın tanınması, 17 Kasım 2000'de alınan bir kararla gerçekleşmiştir.⁴⁶ Kararda,

⁴⁴ İsviçre'de Cenevre Kantonu'nda 25 Temmuz 1998 ve 10 Aralık 2001 tarihlerinde, Vaud Kantonu'nda 23 Eylül 2003 tarihinde Ermenilerin 'soykırımına' ilişkin kararlar kabul edilmiştir.

⁴⁵ Türklerin verdiği dilekçede; Yahudilere karşı gerçekleştirilmiş olan Holokost ile Ermeni sevk ve iskân kararı arasında bir benzerliğin olmadığı, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri yok etme kastının olmadığı bu nedenle de soykırım gibi bir fiilden bahsetmenin söz konusu olamayacağı belirtilmiştir. İsviçre Ermeni Birliği'nin, soykırımı inkar eden, önemini azaltan veya haklı görenleri hapis yada para cezasına çarptıran İsviçre Ceza Yasası'nın 261. maddesini gerekçe göstererek İsviçre-Türk Dernekleri tarafından yazılan bu dilekçeyi kaleme alan 17 Türk hakkında açmış olduğu dava, 17 Eylül 2001'de Türklerin lehinde sonuçlanmıştır.

⁴⁶ Roma Kent Meclisi, soykırımı tanıyan ve İtalyan Parlamentosu'na soykırımı tanıma yönünde istekte bulunan bir kararı, 16 Haziran 2000'de kabul etmiştir. Türkiye ile yaşanan PKK liderinin İtalya'da saklanmasıyla ilgili kriz sırasında, pek çok İtalyan kentinde belediye meclislerinin Ermenilere soykırım yapıldığını belirten kararlar almaları dikkat çekmiştir.

Türkiye'nin AB'ye katılma konusundaki 1999 Yılı İlerleme Raporu'nda yer alan Ermenilerle ilgili paragraflara atıfta bulunularak dolaylı bir tanıma söz konusudur. Kararda şu hususlara yer verilmiştir: "İtalya Parlamentosu, 15 Kasım 2000'de AP'nin kabul ettiği, Türkiye'nin AB'ye katılması konusundaki İlerleme Raporu'nda yer alan üç paragrafın Ermeni konusunu ilgilendirdiğini, bunlardan 10. paragrafta Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Ermeni azınlığa uygulanan soykırımın tanınmasının istendiği; 20. paragrafta Türkiye'nin Kafkas komşularıyla ilişkilerini düzeltmesinin istendiği; 21. paragrafta AB-Türkiye Karma Parlamento Komisyonu'nun Avrupa kanadı eş başkanının Türkiye Cumhuriyeti'ni Ermenistan ile diplomatik bağ kurmaya ve ticari ilişkileri geliştirmeye davet ettiği ve mevcut ambargoyu kaldırmasını istediği gözlenmektedir. İtalya Parlamentosu, İtalyan Hükümeti'ni Kafkasya bölgesindeki halklar ve azınlıklar arasındaki gerginliğin azaltılmasını, iki devletin toprak bütünlüğüne saygı gösterilerek, barış içinde birlikte yaşama ve insan haklarına saygı gösterilmesinin Türkiye'nin AB ile entegrasyonunu hızlandıracak düşüncesiyle enerjik biçimde izlemeye davet eder".

h. Kanada

Kanada Parlamentosu'nun Avam Kamarası'nda 23 Nisan 1996 tarihinde Ermenilerle ilgili kabul edilen kararda şunlara yer verilmiştir: "24 Nisan 1915'te 1.5 milyon insanın hayatına mal olan Ermeni trajedisinin 81. yıldönümü dolayısıyla -insanlığa karşı işlenen diğer cürümleri de tanıyarak- her yılın 20-27 Nisan haftasını bir halkın diğerine uyguladığı insanlık dışı davranışı anma haftası olarak kabul eder".

Nisan 2001'de Parlamento'nun iki kanadına ayrı ayrı sunulan tasarılar kabul edilmemiştir. 1 Haziran 2001'de Senato'ya sunulan tasarının, parlamento usulüne göre oylamaya başvurmaksızın mutabakat ile kabul edilmesi yolu tercih edilmiş, bir üyenin itirazı üzerine tasarı reddedilmiştir.

13 Haziran 2002 tarihinde Senato'da kabul edilen kararda, Kanada Hükümeti, "Ermeni 'soykırımını' tanımaya ve en az soykırım kadar insanlığa karşı suç olan tarihsel gerçeği çarpıtma veya inkara yeltenmeyi de kınamaya" davet edilmektedir. Ayrıca bu tarihten sonra "her yılın 24 Nisan'ı, 20. yüzyılın ilk soykırımının kurbanı olan 1.5 milyon Ermeni'yi anma günü" olarak düzenlenmektedir.

21 Nisan 2004 tarihinde Avam Kamarası'nda "1915 Ermeni 'soykırımını' tanıyan ve bu eylemi insanlığa karşı suç olarak kınayan" karar, Kanada Hükümeti'nin Türkiye'nin tepkisine yol açacağı nedeniyle karşı çıkmasına rağmen, 68 olumsuz 153 olumlu oyla kabul edilmiştir.⁴⁷

Kanada'nın Québec Eyalet Parlamentosu'nda 28 Kasım 2003'te kabul edilen kararla, her yılın 24 Nisan tarihi, "Ermeni soykırımı anma günü" olarak ilan edilirken, 20 Nisan 2004'te parlamento 89. yıl anma yıldönümü dolayısıyla sunulan önerge kabul edilmiştir.⁴⁸

i. Lübnan

Lübnan Parlamentosu'nda 3 Nisan 1997'de alınan kararda şunlara yer verilmiştir: " Parlamento, Lübnanlı Ermeni halkının 1915-1923 yılları arasında çektiği acıları hissetmekte, bu sıkıntılar Lübnan ve bölge halkının, yüzyılın başında sömürgecinin elinden çektiklerine benzemektedir ve her yılın 24 Nisan günü Ermeni halkına karşı işlenen katliamların simgelediği felaketi anmak için bir vesile oluşturmaktadır. Parlamento bu günde Lübnan halkını Ermeni yurttaşlarla dayanışmaya davet etmektedir".

11 Mayıs 2000'de alınan kararda, "Osmanlı makamlarının 1915'te Ermenilere uyguladıkları soykırımın tanındığı ve kınandığı" belirtilmekte ve "bu gibi suçların tekrarlanmaması için bu soykırımın uluslararası alanda tanınması gerektiği" vurgulanmaktadır.

Lübnan Parlamentosunun aldığı iki karara bakıldığında, ilk kararda soykırım sözcüğü kullanılmazken, ikinci kararda hem soykırım sözcüğüne hem de ulusal ve uluslararası düzeyde tanımaya yer verildiği görülmektedir.

⁴⁷ Hürriyet, 22 Nisan 2004.

⁴⁸ İlk kez 1980 yılında Québec ve Ontario eyalet parlamentoları Ermenilere soykırım yapıldığını kabul eden kararlar almışlardır. Québec eyaletinde kabul edilen kararlar için bkz. Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.18/affirmation_list.html.

j. Rusya

Etkili bir lobiye sahip olan Rusya Ermenileri'nin de çabalarıyla, ilk olarak 22 Nisan 1994'te, Rusya Meclisi'nde (Duma), iki gün süren tartışmalar sonucu "Tradejinin 75. yıldönümü arifesinde Ermeni ulusuna taziyede bulunan ve Rusya Federasyonu'nda ve tüm dünyada yaşayan Ermenilerin, Ermeni 'soykırımı' kurbanlarının ve hayatta kalanların acısını paylaştığını dile getiren" bir bildiri kabul edilmiştir.⁴⁹

Duma, 14 Nisan 1995'te, 24 Nisan'ı soykırım kurbanlarını anma günü olarak ilan eden bir bildiri daha kabul etmiştir. Bildiride, BM'nin 1948 Soykırım Sözleşmesi ve 1968 Savaş ve İnsanlık Suçları Sözleşmesi'ne atıfta bulunularak, "Batı Ermenistan topraklarında Ermenilerin yok edilmesinin reddedilemeyecek tarihi verilerle kanıtlanmış olduğu" ileri sürülmüştür. Ayrıca, Rusya'nın 1915'lerde de Türk İmparatorluğu'nun Ermenilere karşı eylemlerini Büyük Avrupa Devletleri'yle birlikte insanlığa karşı suç olarak nitelediği; Ermenilerin tarihi anayurtlarında fiilen ortadan kaldırılmalarının Rusya'nın yok edilmesi anlamına geldiği ve 1915-1922 yılları arasında Ermenilerin yok edilmesinin kınandığı vurgulanmıştır.

k. Uruguay

Uruguay Senatosu'nun 18 Ekim 2000'de 24 Nisan'ı Ermeni Şehitlerini Anma Günü olarak kabul ettiği kararı, Temsilciler Meclisi'nde 26 Mart 2004'te kabul edilerek yasalaşmıştır.⁵⁰

⁴⁹ Rusya'nın Ermeni sorunu ile ilgili yaklaşımı, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ile ikili ilişkilerin boyutuyla yakından ilişkili olmuştur. Türkiye ile ilişkilerde sorun yaratan konuların etkisiyle, Rus Parlamentosu'nda soykırımı anma günleriyle ilgili bildiriler kabul etme girişimlerine ağırlık verilmiştir. Özellikle Çeçenistan ve Hazar petrolünün taşınması konusundaki ayrılıkların, Ermeni 'soykırımı' konusunun Rusya'da daha çok işlenmesi sonucunu doğurduğu bir gerçektir.

⁵⁰ Uruguay Parlamentosu'nda ilk karar 20 Nisan 1965'te kabul edilmiştir. Kararda, 24 Nisan anma günü olarak kabul edilmekte, o tarihte Ermeni kökenli memurların tatil yapmaları ve Ermeniler için radyoda yayın yapılması istenmektedir.

I. Vatikan

Ermeni Kategikosu Başpiskopos II. Karekin Vatikan'ı ziyaret ettiğinde, 10 Kasım 2000'de ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride *"Yüzyılın başındaki Ermeni soykırımının, daha sonra vuku bulan korkunç olayların öncüsü olduğu"* ifade edilmiştir.⁵¹

m. Yunanistan

Yunanistan Parlamentosu'nda 25 Nisan 1996 tarihinde kabul edilen yasayla, 24 Nisan tarihi Türkiye'nin Ermenilere uyguladığı 'soykırımı' anma günü olarak kabul edilmiştir.

n. Diğer Ülkeler

Ulusal ve yerel parlamentolarında Ermenilere soykırım yapıldığını ileri süren kararlar alan ülkelerden başka, yasalaşma girişimleri olan ancak bir karar kabul edilmemiş ülkeler mevcuttur. Bu ülkelerden birisi olan İngiltere'de yaşayan Ermeniler, yoğun propaganda yürütmelerine ve parlamento düzeyinde girişmelerde bulunarak soykırım yasası çıkarmaya çalışmalarına rağmen, İngiltere'nin soykırımı resmen tanınması konusunda somut bir ilerleme sağlayamamışlardır. Mart 1999'da Avam Kamarası'na sunulan dilekçede, Temmuz 2000'de parlamentonun her iki kanadından temsilcilerin başbakana verdikleri dilekçede 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması istenmiştir ancak kabul edilmemiştir. Ermeni lobisinin ülke çapında yürüttüğü propaganda çalışmaları etkisini göstermiş; Nisan 2001'de Galler Meclis Başkanı Ermeni 'soykırımını' tanıdıklarını ilan etmiş ve 25 Nisan 2002'de Galler Meclisi'nde anma günü gerçekleştirilmiştir.⁵²

18 Temmuz 2001'de İngiltere'nin Ermenistan'daki büyükelçisinin yaptığı bir konuşmada Ermeni 'soykırımının' İngiltere'de tanındığını ifade eden haberlerin Ermeni basınında yer alması üzerine, aynı büyükelçilikten yapılan açıklamada soykırım sözcüğünün kullanılmadığı belirtilmiştir. İngiltere'nin Ankara

⁵¹ Papa II. Johannes Paul, 2001 yılında Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında, gerek 26 Eylül'de Erivan'daki soykırım anıtında yaptığı duada, gerekse 27 Eylül'de Kategikos Karekin II ile yaptığı görüşme sonrası yayınlanan ortak bildiride soykırımla ilgili ifadeler kullanmıştır.

⁵² Ayrıntılar için bkz. Sedat Laçiner, İhsan Bal, "İngiltere Ermenileri, Lobicilik ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 7, Ankara, Sonbahar 2002, ss. 104-118.

Büyükelçiliği'nin 23 Temmuz 2001 tarihli basın bildirisinde,⁵³ İngiltere'nin 1915-1916 olayları hakkındaki tutumunda değişiklik olmadığı, Ermenilerin başına gelenlerin korkunç olaylar olduğunu kabul ettikleri, bu olaylarının 1948 BM Soykırım Sözleşmesine göre soykırım olarak nitelendirilemeyeceği belirtilmiştir.

Almanya'da Ermeniler sayıca az olmalarına rağmen son yıllarda Türkiye karşıtı çevrelerle işbirliği içinde ve örgütlü olarak soykırım propagandası yapmaktadırlar. Bu maksatla Ermeni 'soykırımının' resmen tanınması talebini içeren bir dilekçeyi Federal Parlamento'ya sunmuşlarsa da Eylül 2001'de dilekçeye verilen cevapta konunun parlamentonun işi olmadığı belirtilmiştir.

1915 olaylarını Holokost'la özdeşleştirme çabaları, Ermenileri İsrail'in desteğini kazanma arayışlarına yöneltmiştir. İsrail, Ermenilerin bu çabalarına karşın Holokost'un tek olduğunu, 1915 olaylarıyla benzerliğinin olmadığını ve bu iddiaların asılsız olduğunu kabul etmektedir. 2001 yılında dönemin İsrail Dışişleri Bakanı, Ermenilerin Yahudilere yönelik soykırım ile 1915 olaylarını özdeşleştirmelerinin "Anlamsız" olduğunu ve "Yahudi Soykırımı" anlamında Nazilerin yaptığı Yahudi katliamı olan "The Holocaust" ile Ermeni iddiaları arasında benzerlik kurulmasını İsrail'in reddettiğini beyan etmiştir.⁵⁴

2. Uluslararası Kuruluşlar

Uluslararası kuruluşlardan AB'nin organı AP ile AK'nin organı Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nde (AKPM), Ermeni sorunuyla ilişkin kararlar alınma girişimlerinde bulunulmuştur. Ancak AP'de 18 Haziran 1987 tarihinde kabul edilen karar dışında hiçbir uluslararası kuruluş soykırımı tanıma konusunda bir karar kabul etmemiştir. AKPM'de, sadece imzalayan parlamenterleri bağlayacağı bildiri metinlerinde öngörülen 1998 ve 2001 yıllarında iki bildiri kabul edilmiştir.

BM İnsan Hakları Komisyonu'nun Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nda görüşülen 1973 ve 1985 tarihli iki raporda soykırım

⁵³ Metin için bkz. EREN, *Ermeni Araştırmaları*, C. 1, S. 2, Ankara, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, ss. 268-269.

⁵⁴ Bkz. "Peres, Armenian Allegations Are Meaningless", Turkish Daily News, 10 Nisan 2001.

iddialarına yer verilmiştir.⁵⁵ 25 Haziran 1973 tarihli raporun 30. paragrafında bazı yazarlara atıfla Ermeni olaylarının, “20 yüzyılın ilk soykırım olayı olarak tanımlanabileceği” ifade edilmiştir. 2 Temmuz 1985 tarihinde hazırlanan raporun 24. paragrafında, tarihte yer almış soykırım örnekleri sıralanırken “1915-1916 yıllarında Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen Ermeni kıyımı”ndan da söz edilmiştir. Bu ifadeye ilişkin notta ise Amerikan, İngiliz ve Alman arşivleriyle, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunan diplomatlara dayanarak en az 1 milyon Ermeninin katledildiğinden söz edilmektedir.⁵⁶

Bazı ülke parlamentolarına sunulan tasarılar, BM tarafından Ermeni ‘soykırımını’ tanıyan kararlar alındığı yönünde iddialar yer almaktadır. Ancak, bu raporlarda yer alan ifadelerin BM kararı ya da görüşü olarak kabul edilemeyeceği açıktır. Çünkü bu raporlar, sadece alt Komisyon tarafından not edilmekten öteye gidememiş, hükümet temsilcilerinin oluşturduğu bir forumda kabul edilen bir kararla desteklenmemiştir. Öte yandan BM Sözcü Vekili’nin 5 Ekim 2000’de yaptığı açıklamada⁵⁷ “BM’nin Ermeni deneyiminin soykırım olarak nitelendirilmesine olanak sağlayacak hiçbir raporu kabul etmediğini ve onaylamadığını” ifade ettiği bilinmektedir.

a. Avrupa Birliği

AB organlarından AP’ye Ermeni sorunu ile ilgili olarak bazı önergeler sunulmuş, 18 Haziran 1987’de bu konuda AP’de kapsamlı bir karar kabul edilmiştir.⁵⁸ Türkiye’nin 17 Nisan 1987’de AB’ye tam üyelik başvurusu yapmasından iki ay sonra AP’de Ermeni sorunu ile ilgili bir kararın kabul edilmesi, akla bunun bir tesadüften çok Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğine engel olmak ya da ‘soykırımın’

⁵⁵ Rapor metinleri için bkz. BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi, E/CN.4/Sub.2/L.583, 25 Haziran 1973; E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 Temmuz 1985.

⁵⁶ Dipnotta, objektif, bilimsel ya da tarihsel bir yaklaşım benimsenmediği; tarafsız olmayan bazı yazarların çalışmalarına atıflar yapılmasından anlaşılmaktadır. Ayrıntılar için bkz. Türkkaya Ataöv, **What Really Happened in Geneva: The Truth About the ‘Whitaker Report’**, Sistem Ofset, Ankara, 1986.

⁵⁷ BM Sözcü Vekili Farhan Haq açıklamasını, AND Kongresi’nde 1999 sonunda hazırlanan 398 sayılı karar tasarısında BM’ye yapılan atıflardaki iddialara cevaben yapmıştır.

⁵⁸ AB’nin Ermeni sorununa yaklaşımı hakkında bkz. Soner Karagül, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu”, **Ermeni Araştırmaları**, C.2, S. 8, Kış 2003a, ss. 177-196.

Türkiye tarafından kabul edilmesini sağlamak isteyen çevrelerin katkısı olduğu sorusunu getirmektedir.⁵⁹ Öte yandan 1987 Kararı, parlamentolara sunulan tasarımlarda ve kabul edilen kararlarda sıkça atıf yapılan bir karar haline gelmiştir.

AP, 18 Haziran 1987 tarihinde kabul ettiği “Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar”da,⁶⁰ Ermeni ‘soykırımını’ tanımakta ve Türkiye’den de tanınmasını istemektedir. Kararda özetle; Türkiye’nin Ermeni ‘soykırımını’ tanımaktan kaçındığı, bunun ise tam üyeliğe engel teşkil ettiği, tanınmanın Türk hükûmetine saygınlık kazandıracığı, günümüz Türkiye’sinin Ermeni trajedilerinden sorumlu tutulamayacağı, Türkiye’nin ‘soykırımı’ tanınmasının siyasal, hukuksal ve maddi talepler doğurmayacağı ve Ermeni terörizminin kınandığı belirtilmektedir. Ayrıca kararda, Türkiye’deki Ermeni azınlıkla ilgili talepler Türkiye’ye iletilmiş ve Avrupa Topluluğu üyesi devletler, soykırım ve insanlığa karşı suçları anma günleri düzenlemeye davet edilmiştir.

AP tarafından 15 Kasım 2000 ve 28 Şubat 2002 tarihlerinde kabul edilen kararlarda, Ermeni ‘soykırımının’ tanınmasına ilişkin paragraflara yer verilmiştir. 15 Kasım 2000 tarihinde kabul edilen “Komisyon’un Türkiye’nin Katılım Yolunda Kaydettiği İlerlemeye İlişkin 1999 Düzenli Raporu” hakkındaki kararında;⁶¹ *“Türk Hükûmeti ve TBMM’ye, Türk toplumunun önemli bir parçası olan Ermeni azınlığa, özellikle bu azınlığın modern Türkiye devletinin kurulmasından önce maruz kaldığı soykırımı resmen kabul ederek yeni bir destek sağlamaları için çağrıda bulunmaktadır”* paragrafı yer almıştır.

⁵⁹ 1987 Kararı’nın AP’de gündeme geldiği sırada gerek usul açısından yapılan haksızlıklar gerekse Ermeni lobisinin baskı ve tehditleri hakkında bkz. Tacar, 2001, ss. 98-99.

⁶⁰ Avrupa Parlamentosu, Resolution on a political solution to the Armenian Question, Doc. A2-33/87, 18.6.1987.

⁶¹ Bkz. Avrupa Parlamentosu, Resolution on the 1999 Regular Report from the Commission on Turkey’s Progress Towards Accession (COM(1999) 513-C5- 0036/2000-2000/2014 (COS)), 19.11.2000, s. 8.

AP'nin 28 Şubat 2002 tarihinde kabul edilen "AB'nin Güney Kafkasya ile ilişkileri" başlıklı kararında⁶² yer alan "...bu noktada 1915 Ermeni 'soykırımını' tanıyan 18 Haziran 1987 kararındaki tutumunu yineler ve Türkiye'yi uzlaşma için bir temel oluşturmaya çağırır" ifadesiyle soykırıma atıfta bulunulmuştur. Ayrıca kararda "soykırımın AP ve bazı AB ülkeleri tarafından tanınması, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türk rejiminin, bazı sorumluları soykırım nedeniyle ağır cezalara mahkum etmiş olması, bu sorunun Türkiye tarafından sonuçlandırılması için AB'nin getireceği bir öneriye temel oluşturabilir. Örneğin, Ermeni 'soykırımını' inceleyecek bir uluslararası tarihçiler komisyonu oluşturulabilir" ifadeleri yer almaktadır. Son olarak kararın açıklama bölümündeki dipnotta⁶³ Atatürk'ün 10 Nisan 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmada, Genç Türk Rejimi'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni halkına karşı soykırım işlediğini vurguladığı iddia edilmektedir.

b. Avrupa Konseyi

AK'nin karar organı olan AKPM'de, Ermeni 'soykırımını' anma konusunda 1998 ve 2001 yılında bildiriler yayınlanmıştır. 51 parlamenter tarafından imzalanan 24 Nisan 1998'deki "1915 Ermeni Soykırımını Anma" başlıklı bildirinin⁶⁴ yalnızca imzalayanları bağlayacağı ilk maddede belirtilmektedir. Bildiride, "24 Nisan 1915'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenileri yok etme planının gerçekleştirilmesinin başlangıç tarihi olduğu, bugün 20. yüzyılın ilk soykırımı olarak bilinen Ermeni 'soykırımının' yıldönümünün anıldığı ve insanlığa karşı bu suçun Ermeni kurbanlarına saygıda bulunulduğu" vurgulanmaktadır.

AKPM'nin 24 Nisan 2001'deki, "Ermeni Soykırımını Tanıma" başlıklı bildirisinde,⁶⁵ "bu bildiriye imzalayanların bu günü 20. yüzyılın ilk soykırımının yıldönümü olarak andıkları ve kurbanların anılarına saygı gösterdikleri" dile

⁶² Bkz. Avrupa Parlamentosu, Report on the Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Union's Relations with the South Caucasus, under the Partnership and Cooperation Agreements, (COM(1999) 272 – C5-0116/1999 – 1999/2119(COS)), 28.01.2002, s. 9 ve s. 18.

⁶³ y.a.g.e. s.18

⁶⁴ Avrupa Konseyi, Commemoration of the Armenian Genocide of 1915" Doc. 8091, 24. 4. 1998.

⁶⁵ Avrupa Konseyi, Recognition of the Armenian Genocide, Doc. 9056 Second Edition, 14.5.2002.

getirilmiştir. Bildiride, “soykırım suçunun insanlığa karşı işlenen suçların en kötüsü olarak kınandığı, soykırım yasalarının açıkça reddedilmesinin bu yasaların yenilenmesini önlemeye yardım edeceği belirtilmekte, çeşitli Avrupa kuruluşlarında, AK üyesi pek çok ülke parlamentosunca kabul edilen kararlar ve bildirilerle Fransız Ulusal Meclisi’nin bir yasası örneğinde olduğu gibi tanınan Ermeni ‘soykırımı’ gerçeğine” dikkat çekilmektedir. Bildiride, “Ermeni ‘soykırımının’ uluslararası toplum tarafından tanınması sonucunda, Türk yetkililerin de buna benzer bir kabul olanağı elde edeceği; bunun Türkiye Ermenistan ilişkilerinin gelişme kaydetmesine, bölgesel barış, güvenlik ve istikrara katkıda bulunacağı” üzerinde de durulmaktadır. Ayrıca bildiriye imza atan AKPM üyelerinin 20. yüzyılın başında Ermenilere karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen soykırımın tanınması için gerekli adımları atacakları bildirilmektedir.

c. Sivil Toplum Kuruluşları

Soykırımın tanınması stratejisi, yalnızca ulusal parlamentolarda ve eyalet parlamentolarında izlenmemekte türlü sivil platformlarda da yürütülmeye devam etmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının kongrelerinde aldıkları kararlarda ya da yayınladıkları bildirilerde Ermenilerin soykırımı uğramasına atıflar yapılmıştır.⁶⁶

Amerikalı Yahudiler Cemaati Birliği tarafından 7 Kasım 1989’da alınan “Bir Milyondan Fazla Ermeni’ye Uygulanan Soykırım” başlıklı kararda, “Hitler’e atfedilen *“Ermenileri kim hatırlar?”* sözlerine değinilerek, Yahudi Soykırımı Hatırası Müzesi’nde Ermeniler ve başkalarına uygulanan soykırımlara gönderme yapılması” tavsiye edilmiştir.

Soykırım Bilim Adamları Derneği’nin 11-13 Haziran 1997’de Kanada’nın Montreal kentinde gerçekleştirdiği konferansta şu kararlar alınmıştır: “1915 yılında Türkiye’de Ermenilere uygulanan toplu öldürmelerin, BM Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi’ne göre soykırım olayına uyduğu teyid edilmektedir.

⁶⁶ Bu konudaki ilk girişim, Dünya Kiliseler Birliği’nin Kanada’da 24 Temmuz-10 Ağustos 1983 tarihleri arasında yapılan kongresindeki kararlar arasında “...yüzyılın başında Türkiye’de 1.5 milyon Ermeni’nin trajik biçimde katledildiği, yarım milyonunun da tarihi yurtlarından atıldığı hatırlatılmıştır...” ifadelerine yer verilmesidir. Bkz. Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.66/current_category.5/affirmation_detail.html.

Ermeni 'soykırımının' Türk Hükümeti ve onun resmi ya da gayri resmi ajanları tarafından inkarı kınanmaktadır".

Ermeni ve Musevi kökenli Amerikalı yazar ve bilim adamlarının BM Soykırım Sözleşmesi'nin 50. yıldönümü dolayısıyla 24 Nisan 1998'de yayınladığı bildiride, 1915 'soykırımının' anıldığı ve bunu inkar eden Türk Hükümeti'nin kınandığı belirtilmektedir. Çoğunluğu Musevi bilim adamlarından oluşan 126 kişi, tarafından The Jerusalem Post, The New York Times, Roll Call ve The Hill gibi yayın organlarında da yayımlanan 7 Mart 2000 tarihli bildiride, Türk Parlamentosu ve Hükümeti'nden Osmanlı-Türk tarihinin gerçeklerini kabul etmesi ve Ermeni 'soykırımını' tanıması istenmekte; bu tanımının Türkiye'nin demokratikleşme sürecine katkıda bulunacağı ifade edilmektedir.⁶⁷

İnsan Hakları Ligi'nin 1998 yılının 8-10 Mayıs tarihlerinde yapılan 78. Kongresi'nde aldığı "Ermeni soykırımı" başlığındaki kararda, "Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915-1917 yıllarında Ermeni halkına uyguladığı katliamın gerçek bir soykırım olduğu" belirtilerek tüm parlamenterler Ermeni 'soykırımını' tanımaya davet edilmektedir.

Genç Hristiyan Erkekler Demeği tarafından 14-20 Temmuz 2002 tarihlerinde gerçekleştirilen 15. Dünya Konseyi'nde, Ermeni 'soykırımını' tanıma ve kınama kararı alınmıştır.

Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi [International Center for Transitional Justice(ICTJ)] tarafından 10 Şubat 2003'te açıklanan "Soykırım Sözleşmesi'nin 20. Yüzyılın Başında Meydana Gelen Olaylara Uygulanabilirliği" konulu raporda;⁶⁸ "hukuken geriye işlemesine olanak olmayan Soykırım Sözleşmesi'nin geriye işletildiği varsayıldığında, Ermeni olaylarının soykırım suçunun sözleşmede tanımlanan şekildeki unsurlarının tümünü içerdiği ve tüm hukuk akademisyenleri ile

⁶⁷ Bildiriler ve imzalayanların listesi için bkz. Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.3/affirmation_list.html.

⁶⁸ Rapor için bkz. Groong The Armenian News Network, Erişim:28.08.2004, <http://groong.usc.edu/ICTJ-analysis.pdf>.

tarihçiler, siyasetçiler, gazeteciler ve diğer kişilerin bu şekilde tanımlamalarının haklı olduğu" ileri sürülmektedir.⁶⁹

D. YASALAŞTIRMA GİRİŞİMLERİ KARŞISINDA TÜRKİYE

Ermenilere soykırım yapıldığını iddia eden ve bunun tanınmasını isteyen tüm kararların kapsam ve içeriğine bakıldığında; uluslararası düzeyde Ermeni tezlerinin sürekli gündeme geldiği, Türkiye ve Türkler aleyhinde ortak bir tutuma doğru gidildiği görülmektedir. Bu duruma gelinmesinde en büyük payın, Ermeni diasporasının ve Türkiye karşıtı çevrelerin yürüttüğü çabalarda olduğu kuşku götürmemektedir.

Dünyanın birçok bölgesinde yaşayan Ermenilerin çabalarıyla yasalaşma girişimleri sürerken, Türkiye'nin bu gelişmeler karşısında daha çok konjonktürel bir tutum sergilediği görülmektedir. Soykırım yasa tasarısı ülke parlamentosunda görüşülme aşamasına gelindiğinde, daha çok bu girişimi önleyici çabalar ağırlık kazanmaktadır. Yasalaştırma girişimleri karşısında Türkiye'de resmi düzeyde yürütülen çabalar şu şekilde sıralanabilir:

- Girişimin yapıldığı ülkede bulunan Türk diplomasi temsilciliği aracılığıyla konu üzerindeki hassasiyetin ve ikili ilişkilerde yol açacağı sorunların iletilmesi.
- Devlet başkanı, başbakan düzeyinde ya da diğer üst düzeyde yapılan temaslarla tasarıların gündeme gelmesinin engellenmesine ya da ertelenmesine çalışılması.

⁶⁹ Türk-Ermeni Barışma Komisyonu tarafından, merkezi New York'ta bulunan ICTJ'den bu konuda hukuksal nitelikli bir çalışma yapması istenmiş, ICTJ ise Barışma Komisyonu'na yalnızca hukuksal çalışma yapılacağı teminatını vermiştir. ICTJ'nin hazırladığı raporun ilk kısmında, 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'ne ve Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi 28. maddesine göre hukuken geriye doğru işlemeyeceği yani 1915'lerde meydana gelen Ermeni olaylarına uygulanamayacağı belirtilmektedir. Bu nedenle, Ermeni olaylarıyla ilgili olarak hiçbir devlet ve kişiden hukuki ve mali taleplerde bulunulamayacağı ve toprak istenemeyeceği ifade edilmektedir. Raporun devamında dile getirilenler ise Türk tarafına sağlanan somut kazanımları dengelemek için hukuk dışında yapılan değerlendirmeleri içermektedir. Değerlendirme için bkz. Gündüz Aktan, "Yarı Hukuki", **Radikal**, 15 Şubat 2003.

- Dışışleri Bakanlığı'nın konuya ilişkin açıklamaları ya da ilgili ülkenin Türkiye'deki diplomasi temsilciliği kanalıyla uyarıların muhataplarına iletilmesi.
- TBMM'den seçilen bir parlamenter heyetinin, girişimin yapıldığı ülkeye gönderilerek bilgilendirici temaslarda bulunması.
- Gerek girişimin yapıldığı ülkede yaşayan Türklerin gerekse ülke içindeki çeşitli kesimlerin tepkilerinin kamuoyuna yansıtılması sağlanarak girişimlerin önlenmeye çalışılması.

Sayılan girişimlerin boyutu ülkeden ülkeye farklılıklar gösterebildiği gibi, parlamentolarında yasalaşma girişimi olan her ülkeye karşı yürütüldüğü söylenemez. Ancak yakın geçmişten beri çeşitli ittifak ve işbirliği içerisinde olunan ABD, Fransa ya da bazı Avrupa devletlerine karşı en üst boyutuyla yürütüldüğü de bir gerçektir.

Önleme girişimlerinin ne ölçüde etkili olduğuna gelince; Türkiye'nin gündemini oldukça meşgul eden ve konjonktürel olan önleyici girişimlerin etkisi geçici olmakta, bu nedenle yasalaşma yeniden gündeme gelebilmektedir. Örneğin ABD Kongresi'ne sunulan tasarıların yasalaşması, sürekli olarak engellenmesine rağmen girişimler daha da yoğunlaşarak sürmektedir. Bazı ülke parlamentolarında kararların alınması ise yalnızca bu girişimlerle yasalaşmayı engelleme olanağının olmadığı açıkça ortaya koymaktadır.

Bazı ülkelerde Ermeni tasarılarının kabul edilmeleri halinde Türkiye'nin tepkilerine gelince; her ülke için farklı doz ve boyutta tepkinin olduğu söylenebilir. Önleme girişimlerine rağmen parlamentolarda kabul edilen kararlar, öncelikle sert bir üslupla kınanmakta, kabul edilen kararların Türkiye ile olan her türlü ikili ilişkiye zarar vereceği dile getirilmekte ve kararı alan ülkeye karşı bazı ekonomik yaptırımlar uygulanmasına başvurulabilmektedir. Ekonomik yaptırımlar, soykırım kararı alan ülkelere ait firmaların resmi ihalelere girmelerinin engellenmesi ya da sivil toplum kuruluşları tarafından ülke mallarına boykot kararı alınması gibi yöntemlerle uygulanmaktadır. Çoğunlukla sınırlı bir zaman kesitinde uygulamada kalan ekonomik yaptırımlar, kamuoyu tepkisinin yumuşamasının ardından ortadan kalkmaktadır.

Türk kamuoyunda gerek ABD'deki Ermeni tasarıları nedeniyle gerekse Fransa'da kabul edilen yasa nedeniyle daha çok duygusal ve tepkisel bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir. Yasalaşma girişimleri karşısında Türkiye'de ortaya çıkan tutum, ABD'de gerçekleşen yasa tasarıları ile Fransa'nın 'soykırımı' yasalaştırması süreci karşısında izlenen politikalar irdelendiğinde daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

ABD Kongresi'nin her iki kanadında sıkça gündeme gelen Ermeni tasarıları, Türk Amerikan ilişkilerinde zaman zaman gerginliklere yol açmıştır. Amerikan yönetimi, 1980'lerin ortalarına kadar Kongre'yi tasarılar konusunda ikna etmeye çalışan ve Türkiye'yi destekleyen bir tutum sergilerken, tutumunda değişiklik olmuş ve ardı ardına tasarılar gündeme gelmeye başlamıştır. 1980'li yılların ortalarına doğru gün yüzüne çıkmaya başlayan tasarılar konusunda, dönemin başbakanı Turgut Özal'ın dış politika yaklaşımının ağırlık kazandığını görmek mümkündür.⁷⁰ Bu yaklaşıma göre tasarılar, ABD'nin Türkiye aleyhine kullandığı bir kart ve "bir atımlık silah" olarak görülmekte, daha çok muhalefetin ulusal kamuoyunu olumsuz etkileyerek hükümeti yıpratmak için kullandığı bir araç olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte Dışişleri Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler gibi dış politika sürecine katkıda bulunan kuruluşlar ise tasarılar konusuna özel önem vererek hükümetin yaklaşımını bir ölçüde etkileyebilmişlerdir.

1984 yılında Kongre'ye sunularak alt komisyonlarda kabul edilen tasarılar Türkiye'de hükümette, muhalefette ve ulusal kamuoyunda tepkilere yol açmıştır. Başbakanın konuya ilişkin değerlendirmelerinde, konunun ABD'de seçimlerin yaklaşmasından dolayı iç politik kaygılarla gündeme geldiği, seçimlerden sonra yapılan hataların düzeltileceğinin umulduğu, eğer seçimlerden sonra değişiklik olmazsa ilişkilerin soğukkanlılıkla masaya yatırılarak dikkatlice inceleneceği; tasarı girişiminin terör örgütü ASALA'nın eylemleri için bir destek anlamına geleceği vurgulanmıştır.

4 Haziran 1985 tarihinde TM Genel Kurulu'nda oylanarak tasarinin geçmesi, Türkiye'nin girişimleriyle önlenmiştir. Genel oya sunulmadan önce 19 Mayıs 1985'te Türkiye Dışişleri Bakanlığı ve Türk Büyükelçiliği'nin çabalarıyla, ABD'deki Osmanlı,

⁷⁰ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002, s. 62.

Türkiye ve Ortadoğu konusunda uzman ve tarihçilerin oluşturduğu 69 bilim adamı, 19 Mayıs 1985 tarihinde ortaklaşa bildiri yayınlamıştır.⁷¹ TM üyelerinin ve ABD kamuoyunun dikkatine sunulan bildirinin de katkısıyla tasarı, Kongre'den geçememiştir. Ancak tasarının çok sayıda Kongre üyesi tarafından (tasarının geçmesi için 274 oy gerekirken, 231 oy alınabilmişti) kabul görmesi, Türkiye'yi rahatsız etmiştir.

23 Nisan 1987'de TM'ye sunulan tasarı Türkiye'nin tepkisinin artmasına neden olmuştur. Tasarıya tepki olarak Türk Büyükelçisi Ankara'ya çağırılmış, Başbakan ABD Başkanı'na bir mektup göndererek uyarıda bulunmuş, Cumhurbaşkanı ise Mayıs 1987'de planlanan ABD ziyaretini ertelediğini açıklamıştır. AP'nin Haziran 1987'de kabul ettiği kararın ardından daha da hassas davranan Türk hükümeti, ABD yönetimine baskıyı arttırarak tasarının reddedilmesini sağlayabilmiştir.

Soğuk Savaş döneminin sonuna gelindiği ve ABD'de yeni başkanın seçildiği bir ortamda, Ermeni tasarısı yeniden gündeme getirilmeye çalışılmıştır. Kansas Senatörü Robert Dole tarafından 29 Eylül 1989 tarihinde Senato Genel Kurulu'na sunulan 212 sayılı Ermeni yasa tasarısı, Şubat 1990'da görüşülmeye başlanmıştır.⁷² Eylül 1989'da yasa hazırlığının haberini alan Türk Büyükelçiliği, temaslarda bulunarak böyle bir tasarının sakıncaları hakkında ABD makamlarını bilgilendirmiştir. Senatör Dole'ün girişimleri sürmüştü ve Senato'nun üye sayısının yarısından fazlasının imzası olduğu için (57 senatörün imzası) tasarı, Senato Genel Kurulu'na sunulmuştur. Ancak Türk tarafının tepkilerine kayıtsız kalamayan Amerikan yönetimi, West Virginia Senatörü Robert Byrd'ü Genel Kurul'a getirerek karara itiraz etmesini sağlamış ve tasarı önce Adalet Komisyonu'na gitmek zorunda bırakılmıştır. Adalet Komisyonu tarafından görüşülen tasarı, Genel Kurul gündemine

⁷¹ The Washington Post ve The New York Times gazetelerinde yayınlanan bildiri metni ve bilim adamlarının listesi için bkz. Dışişleri Bakanlığı, "Amerikalı Bilim Adamlarının Açıklaması (19 Mayıs 1985)", Erişim Tarihi: 21.11.2002, http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddia_amerika.htm.

⁷² 212 sayılı yasa tasarısı ve Türkiye'nin tepkileri hakkında bkz. Aydemir Okay, **Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Faktörü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, ss. 202-221.

alınmak üzere gönderilmiştir. Genel Kurul'da gündeme alınması için iki kez yapılan yeterli oylamasında yeterli oyu alamayan tasarı reddedilmiştir.

Tasarının Senato'ya sunulmasından önce, Türk Dışişleri Bakanı ABD'li meslektaşları ile görüşerek Amerikan yönetiminin konu hakkında Türkiye'nin lehinde çaba göstermesini talep etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Washington Büyükelçisi, Senato üyelerine mektuplar göndererek, tasarının iki ülke ilişkilerinde yol açacağı olumsuzluklara değinerek, tasarıya red oyu verme çağrısında bulunmuştur. ABD'deki Türk dernekleri de mektup kampanyaları başlatmışlardır.

Tasarının görüşülmeye başlamasından sonra, Türkiye'de gerek basın yayın kuruluşları gerekse siyasal partiler ve diğer kuruluşlar tasarıya tepki göstermişlerdir. Tasarı, TBMM'de iktidar ve muhalefet milletvekillerinin tümü tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Tasarının reddedilmesini isteyen bildiri hazırlanarak ABD Kongresi'ne sunulmak üzere TBMM Başkanlığı'na verilmiştir. TBMM Başkanı tarafından ABD Senatosu'nun çoğunluk liderine gönderilen bildiride, iddiaların gerçek dışı olduğu ve Türkiye kamuoyunun tepkileri iletilmiştir.⁷³

Tasarının komisyondan geçmesi karşısında, Amerikan yönetiminin izlediği politikadan rahatsızlık duyan Türk yetkililer, bir dizi önleme başvurma kararı almıştır.⁷⁴ Tasarının Senato'da kabul edilmesi halinde uygulanacak önlemler arasında; büyükelçinin Ankara'ya çağrılması, kültürel ilişkilerin kesilmesi ya da dondurulması, uluslararası kuruluşlarda ABD'nin kararlarının desteklenmemesi, ABD şirketlerine verilen ya da verilmesi öngörülen ihalelerin ve diğer ekonomik olanakların kısıtlanması, havayolları seferlerinin yeniden düzenlenerek Amerikan havayollarına kısıtlama getirilmesi gibi diplomatik ve ekonomik sınırlamalara yer verilmesi düşünülmüştür.

Asıl sınırlamalar ise savunma ve askeri işbirliği alanında düşünülmüştür: İki ülke arasındaki Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEIA) çerçevesinde ABD askeri yetkililerine Türkiye'de tanınan tüm olanakların kısıtlanması, liman ziyaretlerinin iptal edilmesi, Incirlik'te bulunan ABD uçaklarının sayısının azaltılması ve uçuşlarının engellenmesi, Türkiye'deki ortak askeri tesislerdeki modernizasyon işlemlerinin yavaşlatılması ya da verilen izinlerin geri alınması. Bu askeri

⁷³ Cumhuriyet, 11 Ekim 1989.

⁷⁴ Bkz. Milliyet, 15 Ekim 1989; Cumhuriyet, 19 Ekim 1989.

sınırlamalardan başka, Ermeni tasarısı Senato'dan geçtiği takdirde 1990 yılında süresi dolacak olan SEİA'nın yerine başka bir antlaşmanın yapılacağı mesajı da verilmiştir.

Gelişmeler karşısında ABD yönetimi tasarıya karşı olduğunu açıklamış, ancak bir yandan -iç politik kaygılardan dolayı- Ermenilerin anma gereksinimlerine duyarlı olduğunu, bir yandan da Türkiye'nin tepkilerine duyarlılığını belirterek, iki tarafı da gücendirmeme çabası içerisine girmiştir. Bu stratejinin iki tarafı memnun ettiğini söylemek ise olanaksızdır.

Amerikan yönetiminin tavrını değiştirmek amacıyla, sayılan önlemler paketinin bir bölümü 20 Ekim tarihinde uygulanmaya başlanmıştır.⁷⁵ Bunlar arasında; Türkiye'nin ABD ile savunma görüşmelerini durdurması, ortak askeri üslerin modernizasyonunun askıya alınması, ABD gemilerinin liman ziyaretlerinin iptal edilmesi, Incirlik'e gelen askeri uçakların azaltılması ve Konya'daki eğitim uçuşlarının kısıtlanması yer almıştır.

Türkiye'nin ciddiyetinin farkında olan ABD'nin Ankara Büyükelçisi iki ülke arasındaki ilişkilerin normal düzeye gelmesi için uğraş verirken, bazı Amerikan firmaları (savunma sanayi) da Kongre'de Türkiye lehinde lobi faaliyeti yürütmüşlerdir. Türkiye'nin uygulamaya koyduğu önlemler paketinin ve yürütülen lobi faaliyetlerinin etkisiyle, Amerikan yönetimi tasarıya ilişkin Senato nezdinde düzeltme isteğinde bulunmuşsa da bir sonuç elde edememiştir; sadece kısa bir süre için Senato gündeminden kaldırılabilmiştir.

Ertelenen tasarı için zaman kazanılmasının ardından, lobi faaliyetleri için yeni bir profesyonel lobi kuruluşuyla daha anlaşma yapılmış, bazı senatörlerle yakın ilişkiye geçilmiştir. Öte yandan Türk Cumhurbaşkanı, ABD gezisi sırasında ABD Başkanı'na ve tasarıyı hazırlayan senatöre hassasiyetlerini bildirmiş, Türk Büyükelçiliği ise oylamadan önce tüm senatörlere uyarıcı mektuplar göndermiştir.

22 Şubat'ta ve 27 Şubat'ta yapılan usul yoklamalarında iki kez tasarinın Senato gündemine alınmasının reddedilmesi; Türk kamuoyunda memnuniyet yaratmışsa da Amerikan yönetiminin tasarı karşısındaki tutumu eleştirilmiştir.

⁷⁵ Milliyet, 15 Kasım 1989.

Tasarının gündeme alınmasının reddedilmesinden hemen sonra 1 Mart'tan itibaren ABD'ye uygulanan önlemlerin kaldırıldığı açıklanmıştır.⁷⁶

Tasarının reddedilmesinden ve önlemlerin kaldırılmasından kısa bir süre sonra (22 Nisan'da) ABD Başkanı'nın Ermenilerle ilgili yaptığı açıklama, yeniden gerginliğe yol açmıştır. Açıklamada belirtilen hususların Şubat ayında reddedilen tasarıda yer alanlardan büyük bir farkının olmaması, Türkiye'nin çabalarının boşuna gitmesi sonucunu doğurmuş ve tepkilere yol açmıştır. Ancak tepkiler daha çok ulusal kamuoyunda dile getirilmiş, Cumhurbaşkanı'nın üzüntüsünü dile getiren bir açıklama göndermesi dışında ABD'ye resmi düzeyde tepki yansıtılmamıştır.

Diğer soykırım tasarıları gibi Ermeni lobisinin çabalarıyla TM'ye sunulan 398 sayılı yasa tasarısıyla ilgili gelişmeler Türkiye tarafından yakından izlenmiştir. Tasarı alt komisyonda görüşülürken ABD'nin eski Ankara büyükelçisinin tasarıya karşı çıkmasına ve bazı bilim adamlarının ve emekli diplomatların Türkiye'yi savunan konuşmalarına rağmen tasarı geçmiştir.

Tasarı, Uluslararası İlişkiler Komitesi'ne gelindiğinde Türkiye'nin girişimleri yoğunlaşmış, ilk kez TBMM'den 5 kişilik bir parlamenter heyeti, Washington'a gitmiştir. Tasarının geçmesi durumunda alınacak önlemler konusunda, Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları ile Genelkurmay Başkanlığı ortak eylem planı hazırlamışlardır. Eylem planında ABD ile ilişkilerin olumsuz yönde etkilenmemesine çalışılmış, Ermenistan'la ilişkilere ağırlık verilmiştir.⁷⁷ Alınacak önlemler arasında, Ermenistan'la İran ve Gürcistan üzerinden yapılan ticarete sınırlama getirilmesi ve hava koridorunun kapatılması da yer almaktaydı. ABD'ye gösterilen tepkiler ve alınan önlemler arasında; savunma ihalelerinin gündeme getirilmesi ve helikopterler için bilgisayar üreten bir Amerikan firmasının ihale listesinden çıkarılması, Bağdat'a büyükelçi atama konusunun gündeme getirilmesi, Çekiç Güç'ün uçuşlarına sınırlama getirilebileceği mesajı verilmesi, enerji ihalelerinden Amerikan şirketlerinin

⁷⁶ Milliyet, 3 Mart 1990.

⁷⁷ Bu tutuma ABD yönetiminin tasarıya karşı çıkarak girişimlerde bulunmasının ve Ermenistan'ın 1998 yılından itibaren 'soykırımın' uluslararası düzeyde tanınmasını dış politika hedefleri arasına koyarak bu tasarıyı desteklemesinin yol açtığı söylenebilir. ABD yönetimi ve Türkiye'ye yakın bazı çevreler, tasarının geçmemesi için her aşamada çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır.

etkileneceğinin bildirilmesi ve daha önceden planlandığı halde genelkurmay başkanının ABD gezisinin iptal edilmesi yer almıştır.⁷⁸

Tasarının gündemden çekilmesine yol açan ABD Başkanı'nın mektubunda, tasarının zamanlamasına karşı olduğu, ABD'nin dünyanın bu sıkıntılı bölgesinde önemli çıkarları bulunduğu ve bu kritik zamanda tasarının ele alınmasının ABD çıkarlarına zarar vereceği, tasarının Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkisini daha bozarak amacına ters bir sonuç doğuracağı dile getirilmiştir. Mektupta, Başkan'ın 1915-1923 yılları arasındaki 'katliam'dan duyduğu üzüntüyü dile getirmesi ve o sırada patlayan Filistin ayaklanmasının etkisiyle bölgedeki gelişmelerle ilgili olarak tasarının gündeme alınmamasını istemesi; Başkan'ın tasarının kendisine ya da içeriğine değil zamanlamasına katılmadığı anlamının çıkarılmasına yol açmıştır.

ABD Başkanı'nın son anda yaptığı müdahalenin nedenleri; ABD yönetiminin "güçlendirilmiş ortak" düzeyinde seyreden ilişkiye sahip olduğu müttefikini karşısına almak istememesi, bu dönemde Türkiye'nin başlattığı savunma ve enerji ihaleleri, İsrail'de ortaya çıkan istikrarsızlık ve Filistinlilerin ayaklanmasının ABD'nin Türkiye'ye olan gereksinimini artırması olarak sıralanmaktadır.⁷⁹

Fransa'da Mayıs 1998'de Millet Meclisi'nde kabul edilen yasa, Senato'ya görüşülmek üzere gönderildiğinde Türkiye, Fransa'ya bir nota vererek, bu gibi tasarıların Ermeni terörünü yeniden canlandırabileceğini bildirmiş ve Fransa'daki Türk diplomatlarının daha iyi korunmasını istemiştir. Bunun yanında TBMM'de bu tasarıyı tümüyle geçersiz sayan bir karar kabul edilmiştir. Fransa ile olan askeri projeler askıya alınarak, Senato'nun bu taslağı veto edinceye kadar gündemdeki projelerin hiç birine işlerlik kazandırılmaması kararlaştırılmıştır.

Dışişleri Bakanlığı, yasanın 8 Kasım 2000'de Senato'da kabul edilmesi karşısında bir bildiri yayınlayarak, kararın kınandığını ve reddedildiğini açıklamıştır.⁸⁰ Bildiride; Ermenistan'ın ve diasporanın yürüttüğü politikanın Kafkaslarda barış ve istikarara hizmet etmediği ve Ermenistan halkına yararı olmadığı, Türkiye'nin hiçbir

⁷⁸ Uzgel, a.g.e., s. 300.

⁷⁹ y.a.g.e., s. 301.

⁸⁰ Dışişleri Bakanlığı, "Fransız Senatosu'nun Söзде Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Kanun Teklifi", Erişim:25.03.2003, <http://www.mfa.gov.tr/Turkce/grupc/ca/2000/11/#bm24>.

dönemde soykırım suçu işlemediği, Fransız politikacılarının oy ve çıkar uğruna aldıkları bu kararlar büyük sorumluluk altına girdikleri ve bu tutumun Fransız-Türk ilişkilerine zarar verdiği vurgulanmıştır.

18 Ocak 2001'de Fransız Millet Meclisi'nde yasanın gündeme alınacağı ve kabul edilme olasılığının çok yüksek olduğu öğrenildiğinde, TBMM'de yer alan siyasi partiler, dünyaya ve özellikle Fransız kamuoyuna duyurmak için ortaklaşa hazırlanan bir önergeyi 9 Ocak'ta oybirliğiyle kabul etmiştir. Önergede genel hatlarıyla; yasanın oy kaygısından dolayı gündeme geldiği, önyargılara ve tarihin tahrif edilmesine dayandığı, yasa kabul edilirse Fransa'da düşünce ve ifade özgürlüğüyle bilimsel araştırma ve bulguları yayınlama özgürlüğünün ortadan kalkacağı, bu yasanın belirlediklerinden farklı sonuçlara ulaşmanın yasanın ihlali anlamına geleceği, Fransa'nın uluslararası alanda yüklendiği görevleri (BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi ve Minsk sürecinin eş başkanı olarak) yerine getirmekte tarafsızlık ilkesine bağlı kalamayacağı ve bu nedenle Kafkasya'daki ve diğer uluslararası sorunlarda alacağı her inisiyatifin kuşkuyla karşılanacağı, ulusal parlamentoların tarihsel araştırmalara taraf olamayacakları, nefret ve ırkçılığın körüklenmesine katkı yapamayacakları ifade edilmiştir.

Fransa'da kabul edilen soykırımı tanıyan yasa, Türk kamuoyunda da büyük yankı uyandırmış, resmi ve sivil düzeyde çeşitli kesimlerden tepkiler yükselmiştir.⁸¹ İlk olarak yasanın kabul edildiği 18 Ocak'ta, Hükümet bir açıklama yapmıştır. Açıklamada, Fransa'nın tarih ve insanlık önünde vahim bir hata içine düşerek yasayı onayladığını, Fransız Parlamentosu'nun bu kararını şiddetle kınadığını ve bu yasayı tüm sonuçlarıyla reddettiğini belirtmiştir. Yasanın Türk-Fransız ilişkilerine büyük ve kalıcı zararlar vereceği ve ciddi bir krize yol açabileceği, bölgedeki barış ve istikrara olumsuz etki yapacağı ve bunların sorumluluğunun Fransa'ya ait olduğu belirtilerek, yasanın etkisiz hale getirilmesi istenmiştir. Açıklamada son olarak Paris'teki Türk Büyükelçisinin danışmalar için Ankara'ya çağrıldığı bildirilmiştir.

⁸¹ Ayrıntılar için Bkz. Ömer. E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S.1, Mart, Nisan, Mayıs, 2001a, ss. 10-22.

Cumhurbaşkanı Fransız Meclisi'nin kararını "sağduyudan yoksun" olarak tanımlayarak kınamış; Başbakan ise, Türk-Fransız ilişkilerinin ağır şekilde zarar göreceğini ifade etmiştir.⁸²

Dışişleri Bakanı, Ankara'daki Fransız Büyükelçisini davet ederek söz konusu yasanın önlenmesi için Fransız hükümetinin kayda değer bir gayreti olmamasının teessüfle karşılandığını, bu yasanın Fransa'da yabancı düşmanlığını ve Ermeni terörizmini yeniden harekete geçirebileceğini, o itibarla diplomatlar dahil, Fransa'daki tüm Türk vatandaşlarının güvenliğinin sağlanmasını istemiştir.⁸³

Yasanın kabul edilmesine tepki olarak, 19 Ocak'ta Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, "Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesi olanakları ile bölgesel ve uluslararası konular hakkında görüş alışverişinde bulunmak üzere" Azerbaycan'a gitmiştir. Basında Türkiye ile Azerbaycan'ın Fransa'ya karşı ortak tavır almasının ve Dağlık Karabağ sorunu için kurulmuş olan Minsk Grubu'ndan Fransa'nın dışlanması gündemde olduğu haberleri çıktıysa da Azerbaycan'ın buna karşı çıkmasıyla Fransa, Dağlık Karabağ konusunda aktif rolünü sürdürmüştür.

Resmi ve resmi olmayan kuruluşlardan yasanın kabul edilmesine tepki olarak, Fransa'ya karşı uygulanacak yaptırımlar ve önlemler gündeme gelmiştir. Dönemin Başbakanı'nın açıklamalarında yaptırımlar konusunda kararlı olduğu vurgulanmıştır. Resmen hangi alanlarda yaptırım olacağı belirtilemezken, basında yer alan askeri amaçlı siparişlerle ilgili yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda tepki olarak Ermenilere sınırda uygulanan vize uygulaması kaldırılmıştır.

Üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve medya yaptırım ve önlemlerle ilgili değişik önerilerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında, Fransız mallarına boykot uygulanması, Fransa'ya tatile gidilmemesi, kültürel ilişkilerin azaltılması ya da kaldırılması, Fransa'daki Türk Büyükelçiliği dahil tüm tesislerin kapatılması gibi öneriler yer almıştır. Bazı üniversitelerin (İstanbul Üniversitesi) Fransa ile bilimsel ilişkileri kesmeleri, bazılarının ise (Başkent, Kocaeli, Uludağ ve Gazi Osman Paşa

⁸² Hürriyet, 18 Ocak 2001; Hürriyet, 20 Ocak 2001.

⁸³ Dışişleri Bakanlığı, "Fransa Parlamentosu'nda Sözde Ermeni Soykırımı Yasa Teklifinin Kabul Edilmesine İlişkin Bakanlık Açıklaması" (18 Ocak 2001), Erişim: 25.03.2003, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddia.frn.parl.1.htm>.

Üniversiteleri) Fransızca derslerini kaldırmaları yaptırımlar arasındaki yerini almıştır.⁸⁴

Yasanın kabulüne ilişkin gelişmeler, medyada geniş yer bulmuştur. Gazetelerin haber ve köşe yazılarında konu üzerinde yoğun olarak durulurken, televizyon kanalları bu konuda birçok program düzenlemiştir. Ulusal kamuoyunda konunun yoğun olarak işlenmesi Ermeni sorunuyla her düzeyde ilgilenenlerin sayısını artırmıştır. Bundan sonra resmi ve sivil çevrelerde soruna ilişkin araştırma, bilgilendirme ve örgütlenme çalışmalarının yoğunlaştığını görmek mümkündür.



⁸⁴ Üniversitelerin Fransızca dersini kaldırma yaptırımı karşısında; Fransızca tedrisat yapan Galatasaray Üniversitesi'nin rektörü, Birinci Dünya Savaşı'nda, Fransa Türkiye ile savaş halindeyken dahi, Galatasaray Lisesi'nde Fransızca eğitime devam edildiğini hatırlatmıştır. Eski Dışişleri Bakanı Prof. Mümtaz Soysal ise Fransızca dersinin kaldırılmasının anlamsızlığını; "Fransa gibi diller kimilerinin kabulüyle veya reddiyle ayakta kalacak veya da yıkılacak diller değildir. Kaldı ki çağdaş Türkiye kültüründe Fransızca'nın yeri büyüktür" sözleriyle ortaya koymuştur. Bkz. Hürriyet, 21 Ocak 2001

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNCEL YAKLAŞIMLA ERMENİ SORUNU

I. TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ERMENİ SORUNU

Ermenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesinin ardından Ermeni sorununun aktörleri arasında Ermenistan devletinin yerini resmen alması, soruna yeni boyutlar kazandırmıştır. Bağımsızlıktan sonra Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini etkileyen faktörler arasında; Koçaryan döneminde Ermenistan'ın iç ve dış politikasının belirlenmesinde ağırlık kazanan Ermeni diasporası, çözüm sürecinde Ermenistan'ın uzlaşmaz tutum sergilediği Dağlık Karabağ sorunu, güvenlik kaygıları nedeniyle Ermenistan'ın başta Rusya ile olmak üzere çeşitli ülkelerle ittifak ilişkilerine girmesi ve soykırım iddiaları yer almıştır.¹ Ermenistan'ın iç ve dış politikasının şekillenmesinde soykırım iddialarının önemli bir yere sahip olduğunu, soruna ilişkin gelişmelerin tümünde Ermenistan devletinin doğrudan ya da dolaylı biçimde yer almasından çıkarmak mümkündür.

Soykırım iddiaları, Ermenistan'ın dış politikasını şu noktalarda etkilemektedir:² Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesinin önüne önemli engeller çıkarması, Ermenistan'ın Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası Kafkasya'da etkinlik kurma çabalarını kuşkuyla karşılaması, Ermenistan'ın bölgede Türk etkisini dengelemek için Rusya, İran ve Yunanistan'la işbirliği ve diyalog yollarını araması, Ermenistan'ın Azerbaycan'la olan sorunlarının kronik hale gelmesi. Sayılan noktalar

¹ Türkiye Ermenistan ilişkileri ve Ermenistan'ın dış politikası hakkında bkz. İdris Bal, "Türkiye Ermenistan ilişkileri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss. 605-635; Kamer Kasım, "Diasporanın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi", **2023 Dergisi**, 15 Nisan 2002, ss. 42-48; Kamer Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemlerinin Temel Parametreleri", **Stratejik Analiz**, Temmuz 2002, ss. 42-50; Mustafa Aydın, "Ermenistan'la ilişkiler", Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2002, ss. 406-416; Sedat Laçiner, "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 5, Ankara, İlkbahar 2002, ss. 168-221; Sedat Laçiner, "Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve ilişkilerde Ekonomik Boyut" **Ermeni Araştırmaları**, S. 6, Ankara, Yaz 2002, ss. 35-68.

² Aydın, a.g.e., s. 415.

nedeniyle Ermeni sorunu, hem Türkiye Ermenistan ilişkilerinin hem de Güney Kafkasya'daki güvenlik ve istikrarın odağında yer almaktadır.

Soğuk Savaş'ın bittiği ortamda Türkiye Ermenistan ilişkilerinin iyi seyretmesi, Güney Kafkasya'daki dengeler ve iki ülkenin çıkarları dikkate alındığında en rasyonel seçenek olarak durmaktaydı. Ermenistan açısından bakıldığında; pek çok sorunun çözümü ile Rusya'nın etkisinden kurtulma ve Batı'yla bütünleşebilme, tarihsel düşmanlıkların bir kenara bırakılarak Türkiye ile ilişkiler kurulmasıyla gerçekleşebilirdi. Türkiye açısından bakıldığında ise; Orta Asya ve Kafkasya'da etkinlik kurabilmek ve ABD'deki Ermeni lobisinin Türkiye aleyhine yürüttüğü faaliyetlerin önüne geçebilmek için Ermenistan'la diyalog kurulmalıydı.³ Görüldüğü gibi, ikili ilişkilerin başlaması ve sürdürülebilmesi, karşılıklı çıkarlar ve bölgesel dengeler açısından bakıldığında kaçınılmazdır.

Türkiye, Güney Kafkasya ülkelerinin (Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan) bağımsızlığını aynı anda ve ayırım gözetmeksizin tanımıştır. Yakın geçmişteki bazı sorunlara rağmen Türkiye, en rasyonel seçenek olan ikili ilişkilerin başlatılması ve sürdürülmesi için Ermenistan'a yönelik somut barışçıl girişimlerde bulunmuştur. Türk diplomatlarının Ermeni terörüne kurban gitmelerinin üzerinden fazla zaman geçmemiş olmasına ve 1988'de patlak veren Karabağ sorunu nedeniyle Türk kamuoyundaki olumsuz bakışın ağırlığına rağmen, henüz bağımsız olmadan Ermenistan'la iyi ilişkiler kurma yönünde bazı adımlar atılmıştır. 1988 Ermenistan depreminin ardından yapılan yardımlardan sonra 1991 Nisanı'nda diplomatik diyalog süreci başlatılmıştır. Moskova'daki Türk büyükelçisinin Erivan'ı ziyareti sırasında ulaşım ve ticaret alanında işbirliği ve iyi komşuluk antlaşma taslağının hazırlanması gerçekleştirilmiş; Eylül 1991'de ise Kafkasya ve Orta Asya'ya gönderilen heyetler Ermenistan'ı da ziyaret etmiştir.

Türkiye, 19 Aralık 1991'de Ermenistan'ın ön koşulsuz olarak bağımsızlığını tanıdıktan sonra insani yardım malzemelerinin Türk hava sahası ve toprakları üzerinden Ermenistan'a ulaştırılmasına olanak tanımıştır. Eylül 1992'de ise Ermenistan'a buğday ve elektrik satışını öngören antlaşma imzalanarak uygulamaya konulmuştur. İstanbul-Erivan arasında uçak seferleri yapılmasına ve Ermenistan'a sefer yapan uluslararası havayolu şirketlerine ait uçakların Türk hava sahasını kullanmalarına olanak sağlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin öncülüğünde 25

³ y.a.g.e., s. 407.

Haziran 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne, Karadeniz'e kıyısı olmadığı halde Ermenistan'ın kurucu üye olarak katılması sağlanmış ve diğer uluslararası örgütlere girmesi desteklenmiştir.

Türkiye, Dağlık Karabağ çatışması nedeniyle ulusal kamuoyundaki tepkiler karşısında kayıtsız kalamamış, diğer yeni bağımsız cumhuriyetlerde büyükelçilikler açarken, Ermenistan'da açmayarak diplomatik ilişkiler kurmaktan kaçınmıştır. Türkiye'nin insani nedenlerle Ermenistan'a AB buğdayının geçmesine olanak tanınması, Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargonun delinmesi biçiminde değerlendirmelere yol açınca, buğday geçişi yavaşlatılmış, Ocak 1993'te ise elektrik iletimi anlaşması iptal edilmiştir.

Nisan 1993'te Ermenilerin Kelbecer'i işgal etmesi üzerine, insani yardımlar dahil olmak üzere Ermenistan'a yapılacak sevkiyatların hiçbirinde Türk toprağı ve hava sahasının kullanılmayacağı açıklanmıştır. O günden bu yana sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesi Karabağ anlaşmazlığının çözülmesi koşuluna bağlanmıştır. İşgalin Nahçıvan'a yayılma olasılığı üzerine Türkiye'nin aldığı ve alabileceğı önlemlerin yarattığı kaygılar ve Türkiye'nin gelişmeler karşısında Azerbaycan'a açıkça destek vermesi nedeniyle Ermenistan'la ilişkiler sona ermiştir. 12 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan ateşkes antlaşmasından sonra oluşan olumlu hava ve uluslararası toplumdan gelen baskıların etkisiyle hava koridoru yeniden açılmıştır.⁴

Gelişmeler, ekonomik olarak zor günler yaşayan Ermenistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerine daha fazla önem kazandırmıştır. Ermenistan iki ülke arasındaki ilişkilerin Azeri-Ermeni çatışmasından ve Dağlık Karabağ sorunundan bağımsız olması gerekliliğini savunmaktaydı. Ermenistan, ilişkilerin iyileşmesi için soykırım iddiaları konusunda bazı adımlar atarak Türkiye'nin kaygılarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır.⁵ Bu gelişmeler karşısında ise Türk hükümeti soykırım iddialarından çok, Karabağ'daki gelişmelere yoğunlaştığı için Azerbaycan'la ilişkilere daha fazla önem vermiştir.

⁴ y.a.g.e., s. 412.

⁵ Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin soykırım tasarıları nedeniyle kötüye gitmemesi için, soykırım yasa tasarılarını gündemde tutmaya çalışan ve Dağlık Karabağ sorununda uzlaşmaz tutum sergileyen Taşnaksütyun partisinin faaliyetlerini Aralık 1994'te durdurmuştur. Ayrıca Türkiye ziyareti sırasında soykırım konusunu gündeme getiren dışişleri bakanını istifaya zorlamıştır.

Ter Petrosyan yönetiminin Taşnaksütyun partisine karşı aldığı önlemler Diaspora Ermenileri'yle ilişkilerini gerginleştirmiştir. Gerginlik, Eylül 1996'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Taşnakların ve diğer muhalefet partilerinin ciddi muhalefeti ve Ter Petrosyan'ın sert karşılığı nedeniyle siyasal krize yol açmıştır. Krizin aşılması için devreye Dağlık Karabağ Ermenileri'nin lideri Robert Koçaryan girmiştir. 20 Mart 1997'de başbakan olan Koçaryan, Şubat 1998'de Ter Petrosyan'ın istifasının ardından yapılan seçimlerde Ermenistan Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Ter Petrosyan yönetimi, Türkiye ile iyi ilişkilerde bulunmanın Batı'yla bütünleşebilmek için ekonomik ve stratejik açılardan en rasyonel yaklaşım olduğunun bilincindeydi. Buna rağmen Ermenistan'da bağımsızlığın ilanıyla birlikte Türkiye'yle iyi ilişkiler kurulmasına engel olabilecek bazı girişimler söz konusu olmuştur. Şubat 1991'de henüz bağımsızlık ilan edilmemişken, parlamentonun Kars Antlaşması ile tesis edilen Türk-Ermeni sınırını tanımadığını açıklaması, Türkiye'ye karşı sergilenecek tutumu ortaya koyan ilk belirti olmuştur.⁶ Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilere engel olabilecek adımlarından ikincisi, 23 Ağustos 1991'de parlamentoda kabul edilen bağımsızlık bildirgesinin 11. maddesinde, *"Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir"* ifadesine yer verilmesidir. Ter Petrosyan yönetimi bu ifadenin gereğini yapmaktan, konuyu uluslararası platformlarda gündeme getirmekten kaçınmıştır. Milliyetçilerin baskılarına rağmen bu ifadeye 1995 yılında kabul edilen anayasada doğrudan yer verilmemiştir.⁷ Ancak anayasanın giriş bölümünde *"Ermenistan bağımsızlık bildirgesinde yer alan ulusal arzularını tanıyarak.."* ifadesine yer verilerek aynı tutum bir ölçüde anayasaya yansıtılmıştır.

Türkiye ile ilişkilerde kuşkulara yol açacak bazı gelişmeler olsa bile Ter Petrosyan yönetiminin bazı olumlu girişimleri de olmuştur. 1992 yılının başlarında Ermenistan'ın Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı üyeliği sırasında üyelik koşullarından birisi olan sınırlarda değişiklik istenmeyeceği koşulunu kabul etmesi ve diasporadan Türkiye karşıtı politikaların yumuşatılması talebinde bulunması olumlu girişimlere örnek olarak gösterilebilir.

⁶ Bu tutum karşısında Türkiye, 1992 baharında iki ülke arasında diplomatik ilişkinin kurulabilmesini Ermenistan'ın iki ülkenin sınırını tanıdığını açıklaması koşuluna bağlamıştır.

⁷ Aydın, a.g.e., s. 407.

Ter Petrosyan yönetiminin bazı olumlu girişimlerine rağmen hiçbir Ermeni yetkili tarafından Türkiye'ye yönelik olarak toprak ve tazminat taleplerinin olmadığı ya da bunlardan vazgeçildiği yönünde bir açıklama yapılmamıştır. Doğal olarak bu durum, bağımsızlık bildirgesinde ve Ermeni Anayasası'nın giriş bölümünde yer alan ifadelerin halen geçerliliğini sürdürdüğü kanısını doğrulamaktadır. Bu kanıyı doğrulayıcı gelişmeler ise Ter Petrosyan döneminden sonra gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Türkiye'yi rahatsız eden bu gelişmelerden yalnızca birisi, 12 Mart 2001'de Ermenistan Devlet Başkanlığı İnsan Hakları Komisyonu Başkanı'nın Rusya'dan, Moskova ve Kars Antlaşmaları'nı feshetmesini, bu antlaşmalarla Türkiye'ye "haksız şekilde" bırakılan Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a iade edilmesini istemesidir.⁸

Ter Petrosyan döneminde Ermenistan'da komşularla ilişkileri normalleştirmeye yönelik dış politikaya önem verilmekteydi. Bu nedenle, Türkiye ile ilişkilerin önkoşulsuz olarak kurulması, soykırımın tanınmasına bağlanmamıştır. Ter Petrosyan'ın soykırım hakkındaki görüşüne göre,⁹ soykırım siyasal içerikli olmayıp daha çok tarihsel ve etik bir sorundur. Soykırım aynı zamanda bir dünya görüşü ve felsefe olmadığı gibi, Ermeni dış politikasının dayanacağı bir ilke olması da mümkün değildir. Bu görüş, şimdiye kadar bu konuda benimsenen geleneksel yaklaşımın tam karşıtı bir söylemi içermekteydi. Bu nedenle geleneksel yaklaşımı benimseyenlerin söylemini geçersiz konuma sürüklüyordu.

Geleneksel yaklaşıma göre; ebedi düşman olan Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi söz konusu bile değildir hatta 1915'te uğranan kayıplar nedeniyle Türkiye'den toprak talep edilebilirdi. Türk karşıtı olmak o kadar önemlidir ki, Türkiye için neyin kötü olduğuna bakılarak, Ermenistan ve Ermeniler için neyin iyi olduğunu belirlemek olanaklıydı.¹⁰ Geleneksel yaklaşımı benimseyenlerin Türkiye hakkında sahip olduğu böyle düşünceler, Ter Petrosyan gibi düşünönlere yönelik nefret, düşmanlık ve tepkileri arttırmıştır. Ermenistan'daki ve diasporadaki geleneksel yaklaşımı benimseyenlerin desteğini alan Koçaryan yönetimi, geleneksel anlayışın ürünü olan politikaları benimsemiştir. Bu amaçla iç politikada Taşnaksütyun partisine konan yasaklar kaldırılıp Ermeni ulusal çıkarları konusunda uzlaşma sağlanırken;

⁸ y.a.g.e., s. 408.

⁹ Bkz. Libaridian, a.g.e., s. 124.

¹⁰ y.a.g.e., ss. 124-125.

soykırım propagandası ve uluslararası düzeyde tanınma girişimleri Ermenistan'ın dış politika öncelikleri arasına alınmıştır.

Koçaryan döneminde izlenen sertlik yanlısı strateji, soykırım iddiaları ve Dağlık Karabağ çatışmasında uzlaşmaz tutumun sergilenmesine yol açmıştır. Öte yandan diasporanın desteğiyle Rusya'ya olan bağımlılığın alternatifleri aranmaya çalışılmış; ABD'ye yönelik yakınlaşma politikası izlenmiş ve NATO'nun Barış İçin Ortaklık Programı'nda yer alınmıştır. Ancak Dağlık Karabağ konusundaki uzlaşmaz tutumun sürdürülmesi, bölgede barış ve işbirliğinin tesis edilmesini, dolayısıyla Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulmayı güçleştirmiştir.¹¹ Rusya'nın bölgede daha etkin olma çabası çerçevesinde karşılıklı işbirliği artarak sürmüş ve Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığı artmıştır.

Ermenistan, Türkiye ile ticari ve siyasi ilişkilerde bulunma isteğinde görünmesine rağmen, Türkiye'nin istediği uluslararası hukuk ilkelerine bağlı olma yaklaşımını sergilememektedir. Ermeni yetkililerin açıklamalarında Türkiye'nin ikili ilişkilerin kurulmasını istemediği ileri sürülmekteyse de, diasporanın Ermenistan üzerindeki etkisi nedeniyle ilişkilerde ilerleme kaydedilemediği daha gerçekçi bir tespittir.

ABD'nin Irak'a müdahalesinden sonra Ortadoğu için yürütülen politikanın Kafkasya'yı da içermesi, Ermenistan'ın ABD ile ilişkilerini yeniden gündeme getirmiştir. Öte yandan ABD'de başkanlık seçimlerinin yaklaşmasıyla Ermeni lobisi harekete geçerek; Amerikan yönetimini Türkiye Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi ve sınırın açılması için girişimlere zorlamaktadır. ABD'nin bölgedeki etkinliğini daha fazla arttırmasının ve bölgede barış ve istikrara kavuşabilmenin yolu, Rusya ile yakın işbirliğinde olan Ermenistan'ın Türkiye ile uzlaşmasının sağlanmasıyla mümkün olabilecektir.

Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıırken uluslararası hukukun temel ilkelerinden olan toprak bütünlüğüne saygı, sınırların ihlal edilmezliği ve iyi komşuluk ilkelerine bağlı kalınmasını beklemiştir. Ancak Ermenistan, Türkiye ile karşılıklı olarak toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı konularında bugüne kadar bir protokol imzalamadığı için, toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların ihlal edilemezliği

¹¹ Kamer Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, s. 354.

ilkelerini kabul etmemiş sayılmaktadır. Ermenistan, soykırım iddiaları konusunda yürüttüğü faaliyetler nedeniyle, Türkiye tarafından normal ilişkiler yürütme eğiliminde olmayan bir ülke olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Ermenistan'ın soykırım iddialarına yönelik faaliyetlerini devlet politikası haline getirmesi, Türkiye tarafından iyi komşuluk anlayışıyla bağdaşmaz bulunmaktadır.¹² Türkiye açısından Ermenistan'la ilişkilerde iyileşme olabilmesi; Ermenistan'ın soykırımın tanınmasını dış politika öncelikleri arasından çıkararak, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine riayet etmesi ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü için girişimlere yanıt vermesiyle mümkündür.

II. ERMENİ SORUNU VE ULUSLARARASI HUKUK

Ermenilerin 20. yüzyılın ilk soykırımına maruz kaldıklarına dair iddiaları, Ermeni sorununu uluslararası hukuk boyutuyla gündeme getirmiştir.¹³ Soruna uluslararası hukuk ve sözleşmeler açısından bakılınca; soykırım kararlarının hukuksal dayanakları, bu kararların doğuracağı hukuksal sonuçlar ile bu kararlarla varılmak istenen hedefler hakkında tespitler yapılması gerekmektedir. Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi (kısaca 1948 Soykırım Sözleşmesi) referans alınarak 1915 sevk ve iskan uygulaması hakkında yapılacak tespitler, Ermeni sorununun hukuksal boyutuyla tartışılmasını sağlayacaktır.

Soykırım iddialarının hukuksal çerçevede ele alınmasının Türkiye'nin elini güçlendireceği, Ermeni tarafının hukuk yoluna başvurmamasının arkasında kaybetme olasılıklarının yüksek olmasının yattığı savunulmuştur.¹⁴ Bununla birlikte,

¹² Bkz. Dışişleri Bakanlığı, "Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı 2002 Mali Yılı Bütçe Tasarısını Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'na Takdimi Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık", Ankara, 2 Aralık 2002, s.14.

¹³ Uluslararası hukuk açısından Ermeni sorunu hakkında bkz. Cengiz Başak, "Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Kriterler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003, ss. 469-480; Gündüz Aktan, 2002, ss. 243-284; İbrahim Kaya, "Uluslararası Hukukta Soykırım", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003, ss. 257-26; Tacar, 2001, ss. 89-112; Tacar, 2003, ss. 221-241; Vahakn N. Dadrian, **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid: 1915 Ermeni Olayı ve Hukuki Sonuçları**, Çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

¹⁴ Bkz. Gündüz Aktan, "Holokost Ulusal Günü", **Radikal**, 30 Ocak 2002.

konunun uluslararası adalet mekanizmasına götürülmesinde, Batı'nın gerek Ermeni sorununa gerekse Türklere ilişkin önyargıları nedeniyle bazı sakıncalar olduğu görüşünde olanlar da yok değildir. Bu görüşü savunanlar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Türkiye aleyhine verdiği bazı kararları ya da Bernard Lewis'in mahkum edildiği davayı örnek göstermektedirler.

Ermeni sorununun uluslararası hukuk yoluyla çözümünün Türkiye'nin lehine olduğu görüşünü savunan yazarlardan Tacar şöyle demektedir:¹⁵ *“Ulusal veya uluslararası yetkili yargı organı tarafından varlığı karara bağlanmamış bir soykırım suçu olmadan, siyasal organların aldıkları kararların, çıkardıkları yasaların hukuksal dayanaktan yoksun sayılmasını sağlamak gerekir. Bu amaçla 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin hatalı yorumlandığı gerekçesiyle ve parlamentoların bu konuda yetkisiz olduklarının saptanması için Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) başvurma seçeneği ciddi bir biçimde ele alınmalıdır”*. Gerçekten de 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin 9. maddesinde *“sözleşmenin yorumu, uygulanması ve hayata geçirilmesi konusunda ihtilafın taraflarından biri, konuyu UAD'ye götürebilir”* hükmü yer almaktadır. UAD'ye başvurulmasını öneren Tacar, Fransa gibi sözleşmeye taraf olan bir ülkenin, sözleşmenin yorumu ve uygulanmasında hata yaptığını; yetkili yargı makamını da yok sayarak, gerçek kişi olması gereken suçluyu belirtmeden Ermenilere soykırım yapıldığına dair yasayı kabul ettiğini belirtmektedir. Tacar, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin 9. maddesine dayanarak 6. maddesinde yer alan yetkili makam kuralına aykırı hareket ettiğinin tespit edilmesi için önce Fransa'nın UAD'ye gitmeye davet edilmesini; kabul etmezse, sözleşmedeki yetkili mahkeme kuralına aykırı hareketin tescili için UAD'ye Türkiye tek başına başvurması savunmaktadır.¹⁶

Aktan, UAD dışı seçenek olarak Daimi Hakemlik Mahkemesi'ne başvurulması önerisini getirmiştir. Buna göre, örneğin Fransa'nın hakemliğe davet edilebileceği; eğer gelmezse zaten durumun aleyhine olacağı; gelirse hakem kararının bu konuda çıkardığı yasayı hükümsüz kılacağı ifade edilmektedir.¹⁷ Ermeni tarafının ya da Fransa'nın hakemlik yoluna başvurması -kaybedecekleri için- söz konusu olamayacağı için, bu yolun çözüm olamayacağı savunulmaktadır.¹⁸

¹⁵ Tacar, 2001, s. 93.

¹⁶ Tacar, 2003, s. 225.

¹⁷ Gündüz Aktan, “Cepheler Yıkılır, Cepheler Kurulur”, **Radikal**, 03 Şubat 2001.

¹⁸ Bkz. Tacar, 2003, s. 227.

A. SOYKIRIM TERİMİ VE 1948 BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SOYKIRIM SUÇUNUN ÖNLENMESİ VE CEZALANDIRILMASI SÖZLEŞMESİ

Uluslararası hukuk açısından çok teknik bir konu olan soykırım konusu, en ağır hak ihlalleri arasında yer almaktadır. Soykırım terimi, İkinci Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası tarafından Yahudi toplumuna uygulanan, 'Holokost' olarak ifade edilen muameleler için kullanılmıştır. Amerikalı hukukçu Raphael Lemkin tarafından Yunanca ve Latince iki sözcüğü¹⁹ birleştirerek 1944 yılında tanımlanan/icat edilen soykırım (jenocide/genocide) terimi, 1945 Nüremberg Şartı ile insanlık suçu olarak kabul edilerek,²⁰ devletler hukukunda da kullanılmaya başlanmıştır.²¹ Nazi savaş suçlularının yargılandığı Nüremberg'de işlenen suçlar, Lahey Konvansiyonu'nda öngörülen suçların çerçevesini aştığı için BM'de yapılan çalışmalar sonucu Soykırım Sözleşmesi, 9 Aralık 1948'de onaylanarak üye devletlerin imzasına açılmıştır.²²

1948 Soykırım Sözleşmesi'nde (Md. 2) soykırım terimine açıklık getirilmiştir.²³ Buna göre soykırım; ulusal, etnik, ırksal ve dinsel bir grubun tümünü ya da bir bölümünü yok etme niyetiyle işlenen ve aşağıda sıralanan beş tip fiil çerçevesinde tanımlanmaktadır:

- Grup üyelerinin öldürülmesi,

¹⁹ "Genocide" terimi, ırk, soy, ulus anlamlarında kullanılan "Genos" sözcüğü ile öldürme anlamındaki "cide" sözcüğünün birleşmesiyle oluşturulmuştur. "Genocide" sözcüğünün karşılığı olarak Türkçe'de soykırım ya da jenosit sözcüğü kullanılmaktadır.

²⁰ Nüremberg Mahkemesi'nin yetkisine giren suçlar, 1945 Londra Antlaşması'na Ek Statü'nün 6. maddesinde; barışa karşı suçlar, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar olarak üç küme içinde belirtilmiştir. Bkz. Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, II. C., AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1975, ss. 630-631.

²¹ Soykırım kavramı Nüremberg ilkeleri arasında sayılmamış, insanlığa karşı suçlar kavramı soykırımı da içermiştir. Öte yandan savaş suçu ya da insanlık suçu kapsamına giren her fiilin soykırım kapsamına girmediğini de belirtmek gerekir. Bu konudaki örnekler için bkz. Osman Karatay, "Soykırım, Toplumsal Hafıza ve Tarihsel Görecelileştirme", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ocak Şubat 2001, Ankara, ss. 308-309.

²² 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin hazırlanışı ve uygulanması ile ilgili ayrıntılar için bkz. Aktan, 2002, ss. 247-249.

²³ Aynı tanıma Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran 1998 Roma Statüsü'nün 6. maddesinde yer verilmiştir.

- Grup üyelerine ciddi biçimde fiziksel ya da zihinsel zarar verilmesi,
- Grubun varlığının tümü ya da bir bölümüyle yok edilmesi sonucunu verecek koşullar altında tutulması,
- Grup içinde doğumları engelleyecek önlemler alınması,
- Grup içindeki çocukların zorla başka gruplara nakledilmesi.

1948 Soykırım Sözleşmesi'ne (Md. 1) göre; sayılan fiillerin ilgili grubun tümüne ya da bir bölümüne uygulanması bu fiillerin soykırım niteliğini değiştirmemektedir. Yine bu fiillerin barış ya da savaş zamanında gerçekleştirilmiş olması soykırım niteliğini etkilememektedir. Sayılan fiillerin sürekli biçimde gerçekleştirilmesinden soykırım politikası uygulandığı anlamı çıkmaktadır.²⁴

Ceza hukuku açısından soykırım suçunun objektif (maddi) öge ve sübjektif (zihni) öge olmak üzere iki bileşenden oluştuğu, bunlardan bir tanesinin eksik olması halinde suç öğelerinin oluşmayacağı bilinen bir husustur. Objektif öge, suç fiilinin bizzat kendisi iken; sübjektif öge ise suç fiilini işlemek niyet, amaç ve iradesi anlamına gelmektedir. 1948 Soykırım Sözleşmesi'nde (Md. 2) sübjektif ögeyi, 'yok etme niyetiyle' ibaresi temsil etmekte ve bu iradeyle işlenen beş fiil sıralanmaktadır.²⁵ Sözleşmeye göre soykırım suçunun oluşması için bu fiillerin dört gruptan birini yok etme iradesiyle işlenmesi ve yok etme iradesinin açık olması gerekmektedir.

1948 Soykırım Sözleşmesi'nde (Md. 2) korunacak gruplar ulusal, etnik, ırksal ve dinsel gruplarla sınırlı tutulmuştur. Tarihte en sık görülen ve en çok sivil ölümüne yol açan olayların siyasal gruplar arasında gerçekleşen mücadeleler olduğu bilindiği için siyasal ve sosyal grupların kapsam dışında bırakılması eleştirilmiştir. Siyasal gruplar arasındaki mücadelede bir grup diğerine karşı öldürme, yaralama, katliam ya da tehcir gibi fiiller uyguluyorsa bunun suç olduğu bilinmekte ancak bu fiiller soykırım suçu olarak kabul edilmemektedir.

²⁴ Beril Dedeoğlu, "Soykırım-İrkçilik İlişkisinin Tematik Bağlantısı", Erişim: 06.05.2003, http://www.stradigma.com/turkce/nisan2003/print_03.html.

²⁵ Aktan, 2002, s. 250.

Soykırımın nedeni oldukça sınırlı tutulan sözleşmede, yalnızca ırkçı nefretle yani sadece o grup olduğu için yok edilme, soykırım kapsamına alınmıştır. Bu, başka amaçlarla sivil topluluklara dönük katliamları kapsam dışında bırakmaktaysa da, bu katliamlar "insanlığa karşı suçlar" kapsamında ele alınmaktadır. Öte yandan sözleşmenin kapsamı, kültürel soykırım kavramına yer verilmemesi nedeniyle daraltılmıştır. Dolayısıyla siyasal gruplara karşı yapılan fiiller ve azınlıkların asimilasyonu, soykırım kapsamında değerlendirilmemiştir. Bu koşullar altında sözleşmenin birkaç istisna dışında uygulanamaması gibi bir sonuç doğmaktadır. Sayılan nedenlerden dolayı pek çok tarihçi, sosyolog ya da düşünür tarafından soykırım tanımı geniş yorumlanmış, önemli sayıda sivil nüfusun öldüğü olaylar, -insanlığa karşı suçlar kapsamına girmesine rağmen bu göz ardı edilerek- soykırım kapsamında değerlendirilmiştir.²⁶

1948 Soykırım Sözleşmesi'ne (Md. 3) göre, soykırım uygulamak için fesat karıştırmak (conspiracy), soykırım uygulamaya doğrudan ve açık biçimde teşvik etmek, soykırım girişimi ve soykırım konusunda suç ortaklığı cezalandırılacaktır. Sözleşmeye (Md. 4) göre, soykırım suçunu bireyler (özel şahıslar, kamu görevlileri ya da anayasa gereğince sorumlu yöneticiler) işlediği için cezalandırılmaktadır. Bu ise soykırım suçu nedeniyle, devletler gibi tüzel kişilerin cezalandırılmayacağını ortaya koymaktadır.

Sözleşmede (Md. 6), soykırım suçunun işlenip işlenmediğine suçun işlendiği yerin mahkemesinin karar vereceği, taraflar isterlerse Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yetkili olabileceği öngörülmektedir. Sözleşmede ayrıca devletin soykırımdaki sorumluluğu konusu da dahil olmak üzere sözleşmenin yorumu, uygulanması ve hayata geçirilmesi konusunda akit taraflar arasında anlaşmazlık olursa, anlaşmazlığın taraflarından birinin konuyu UAD'ye götürebilme olanağı bulunmaktadır.

Soykırım suçunun zaman aşımına uğrayıp uğramayacağı konusunda, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nde bir madde öngörülmemiştir. Ancak 26 Kasım 1968 tarihinde BM Genel Kurulu'nda alınan 2391 Sayılı Karar'da soykırım suçunun zaman aşımına uğramayacağı belirtilmiştir.²⁷

²⁶ Aktan, 2002, s. 251.

²⁷ Tacar, 2003, s. 226.

B. PARLAMENTO KARARLARI VE 1948 SOYKIRIM SÖZLEŞMESİ

Günümüzde soykırım terimi, pek çok kimse tarafından toplu öldürme, katliam, etnik temizleme, isyanı bastırmak için toplu cezalandırma ya da insanlık suçu anlamında kullanılmaktadır. Pek çok politikacı, gazeteci, yazar, düşünür ve sanatçı, konuşma veya yazılarında soykırımın hukuksal yanından çok felsefi ya da etik yönünü ele almaktadırlar.²⁸ Ermenilere karşı soykırım yapıldığına ilişkin ileri sürülen savlar da 1948 Soykırım Sözleşmesi çerçevesinde değil, daha çok felsefi ya da etik olarak yapıldığı şeklindedir.²⁹ AP'de kabul edilen 1987 tarihli kararın, AK Parlamentolar Meclisi'nde kabul edilen bildirilerin, bazı ülkelerin parlamentolarında alınan kararların ve birçok ülkede parlamentoya sunulan karar tasarılarının da bu doğrultuda olduğu söylenebilir.

1948 Soykırım Sözleşmesi'nde belirtildiği gibi soykırımın yapıp yapılmadığının yetkili yargı organı tarafından belirlenmesi gereklidir. Bir başka ifadeyle, soykırım kararı parlamentolar ya da tarihçiler tarafından değil soykırımın işlendiği ülke mahkemesi tarafından alınmalıdır. Bu nedenle sözleşmeye göre; siyasal organlar olan parlamentolar tarafından kabul edilen kararların hukuksal hiçbir sonuç doğurmadığı kabul edilmektedir.³⁰ Öte yandan, Yahudilere uygulanan soykırımla ilgili olarak bazı ülke parlamentolarında kararlar kabul edilerek, Yahudi soykırımını inkar etmeyi cezalandıran düzenlemeler yapılmıştır. Bu kararlar Nürnberg Mahkemesi tarafından kabul edilen Yahudi soykırımı kararı esas alınarak çıkarıldığı için hukuksal değere sahiptir. Kısacası, sözleşmenin yetkili kıldığı

²⁸ 1915 ve sonrasındaki olaylar için soykırım terimi dışında kırım, mukatele, tehcir, sürgün (deportation), yer değiştirme (relocation) ve başka bir yere yerleştirme (resettlement) gibi sözcükler kullanılmaktadır. Kırım sözcüğü, soykırımın varlığı tezini zayıflattığı gerekçesiyle Ermeniler tarafından, Türkleri suçlayıcı bir yöne sahip olduğu içinse Türkler tarafından kabul edilmemektedir. Türk araştırmacılar, karşılıklı kırım ya da karşılıklı katletme anlamına gelen 'mukatele' sözcüğünü bu olaylar için kullanmayı daha uygun bulmaktadırlar. Bkz. Tacar, 2001, s. 95.

²⁹ Nisan 1984'te Avrupalı entelektüeller ve Nobel ödüllü bilim adamlarını bir araya getiren "Halklar Mahkemesi"nin sözde Ermeni soykırımını kınaması ve bugünkü Türkleri bunu tanımaya davet etmesi, böyle bir değerlendirmenin ürünüdür.

³⁰ Bkz. Tacar, 2003, s. 223; Pulat Tacar, "Soykırımı İddiaları Konusunda Konuşma Notları", Şubat 2001, **Dış Politika Enstitüsü**, Erişim: 07.09.2003, http://www.foreignpolicy.org.tr/tur/makale/ptacar_010201.htm;

yargı organı tarafından değil de bazı parlamentolarda kabul edilen soykırıma ilişkin kararların hiçbir hukuksal değeri yoktur. Ancak ülkelerin siyasal organları tarafından alındığı için bu kararların, gerek kabul edilen ülke halkı açısından gerekse uluslararası toplum açısından önemli etkiler doğurması söz konusu olabilmektedir.

Yetkili yargı organı tarafından soykırım kararı kabul edildiği durumda ise, o soykırımın inkar edilmesi bazı ülkelerde yasa ile suç sayılmıştır. Örneğin Fransa'da Ermeni soykırımının reddedilmesinin suç olduğunu belirten yasa henüz olmamakla birlikte, 1993 yılında bir Fransız mahkemesi ABD'li ünlü tarihçi Bernard Lewis'i ve onunla yapılan söyleşiyi yayımlayan Le Monde gazetesini mahkum etmiştir. 16 Kasım 1993'te yapılan söyleşide Bernard Lewis, Ermeni kayıpları konusundaki görüşünü ılımlı ve dikkatli bir üslupla ifade ederek Ermeni yaklaşımının Türkler tarafından paylaşılmadığını, dönemin tarihinin Türkler tarafından daha farklı yorumlandığını ifade etmesine rağmen suçlu bulunmuştur.³¹ Fransa'da sözde soykırımı tanıyan yasanın 2001 yılında kabul edilmesinden sonra her ne kadar yasanın bir yaptırımı olmadığı Fransız Hükümeti veya bazı parlamento üyeleri tarafından dile getirilmişse de, Lewis'in ve Le Monde gazetesinin mahkumiyetine benzer bir olay söz konusu olduğunda, mahkumiyet kararı çıkma olasılığı oldukça yüksektir.

C. 1915 OLAYLARI VE 1948 SOYKIRIM SÖZLEŞMESİ

1915 yılında ve sonrasında yaşanan olayların soykırım olduğunu ileri sürenler, bunun kanıtı olarak Ermenilerin zorla evlerinden çıkarılmalarını ve açlık, susuzluk, hastalık, kötü hava ve yolculuk koşullarına maruz bırakılmalarını göstermektedirler. Aslında Ermenilerin yok edilmesi için şifreli telgraflar ve sözlü emirler verildiği, görünüşte ise savaş zamanına özgü acil bir yerleştirme önlemi olan sevk ve iskan uygulanmasının Ermenilerin yok oluşunu maskeleyiği iddia edilmektedir.³² 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin 2. maddesinin c fıkrasına dayandırılan bu iddiaya göre Osmanlı yönetimi Ermenileri açıkça yok etmekten çekindiği için sevk ve iskandan yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam koşullarını onlara dayatmış; sevk ve iskan sırasında, saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç temin etme, tedavilerini yapma ve barınak gereksinimlerini

³¹ Bernard Lewis'in görüşlerinin özeti için bkz. Taner Timur, **Türkler ve Ermeniler 1915 ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, ss. 13-14; Le Monde, 1 Ocak 1994.

³² Dadrian, a.g.e., ss. 86-87.

karşılama gibi görevlerini yerine getirmeyerek ölümlerini hızlandırmıştır. İddialardan birisi de devletin istihbarat örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa ile hapishanelerden serbest bırakılan canilerin katliamları bizzat örgütlemiş olduğudur. Kısacası, Osmanlı yönetiminin sevk ve iskan uygulamasını, Ermenileri yok etme niyetiyle gerçekleştirdiği bunun ise gizli soykırım olduğu iddia edilmektedir.

Yok etme niyetinin belirlenmesi, 1915 sevk ve iskanının iddia edildiği gibi gizli soykırım olup olmadığının açıklığa kavuşturulabilmesi için önemli bir husustur. Osmanlı Devleti'nde Ermenilere karşı ırkçı bir nefret söz konusu olmadığından, sevk ve iskan uygulamasının Ermenileri grup niteliğiyle yok etme niyetiyle yapılmadığı kolayca söylenebilir. Bir başka ifadeyle Ermenilerin grup olduklarından dolayı ırkçı bir nefretle yok edildiklerini söylemek olanaksızdır. Çünkü sevk ve iskan uygulamasının nedeni savaş koşulları açısından askeri; Türk-Müslüman nüfusun varlığını korumak açısından siyasidir. Ülke savunması, güvenlik ve toprak bütünlüğünün korunması nedenleri dolayısıyla alınan sevk ve iskan kararı, Ermenilerin Rus işgal ordularıyla birleşip Osmanlı ordularına karşı hareketini önlemeyi ve doğu bölgesinde 6 vilayetteki nüfusun % 84'ünü oluşturan Türk ve Müslümanların Balkanlar'daki gibi soykırım boyutlarında bir etnik temizlikle yok edilmesine engel olmayı amaçlamıştır.

Gizli soykırım iddiasını ortadan kaldıran hususlardan birisi de, Ermenilerin sevk ve iskan için çok önceden verilen bir kararın söz konusu olmamasıdır. Böyle bir karar olmadığı için bu yönde planlar, hazırlıklar yapılması ve örgütlenmenin sağlanması da mümkün değildi. Sevk ve iskan, Doğu Cephesi'ndeki gelişmelerden kaygılanan Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta Van ve çevresindeki Ermeni isyanına atıfta bulunarak Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesini önermesi üzerine hemen başlatılmıştır. Burada önceden planlamadan söz edilemeyeceği gibi aksine savaş koşullarındaki gelişmelere göre aniden alınan önlemlerin olduğu görülmektedir.

Sözleşme'de (Md. 2) belirtilen beş fiilden birisinin yok etme niyetiyle işlenmesi soykırım sayıldığı için Ermeniler, Osmanlı yönetiminin böyle bir niyet taşıdığına dair kanıtlar bulma çabasına girmişlerdir. Ancak kanıt bulma çabası Ermenileri sahte kanıt oluşturmaya yöneltmiş, bunun anlaşılması üzerine ise 'soykırımı' uğrayan Ermeni sayısının abartılması suretiyle, yok etme niyetinin varlığı dolaylı olarak ispat edilemeye çalışılmıştır. Osmanlı yönetiminin uyguladığı önlemlere bakıldığında yok etme niyetini kanıtlayacak yazılı ve sözlü belgeler

olmadığı, tam aksine sevk ve iskan ettirilenlerin güvenli bir biçimde ulaşmalarının ve geriye dönüşlerinin sağlanması için genelgeler yayınlandığı görülmektedir. Bu genelgelerde, sevk ve iskanın en iyi koşullarda yapılarak Ermenilerin korunması hatta rahatça geriye dönebilmeleri için ayrıntılı hükümlere yer verilmiş ve bu hükümler uygulanmaya çalışılmıştır.³³

Osmanlı yönetiminin Ermenileri yok etme niyetinin olmadığına bir başka kanıt olarak sevk ve iskan sırasında Ermenilere saldıranların ve görevini ihmal eden ya da yetkilerini kötüye kullanan görevlilerin Divanı Harb'de yargılanarak cezalandırılmaları gösterilebilir. Yok etme niyeti taşıyan bir yönetimin Ermenilerin ölümlerinde kastı ya da ihmali olanları cezalandırmak yerine herhalde ödüllendirmesi beklenirdi.

Bir grubun tümünü ya da bir bölümünü yok etme niyetinin olması halinde soykırımdan söz edilebilmesi mümkündür. Osmanlı Hükümeti'nin Katolik ve Protestan Ermenilerle İstanbul, İzmir, Aydın ve Kütahya Ermenileri'nin sevk ve iskan dışında bırakmasını, Ermenilere gücünün yetmemesinde değil Ermenileri yok etme niyetinin olmamasında aramak gerekir. Kaldı ki sevk ve iskana tabi tutulan bölgelerdeki Gregoryen Ermenilerin Rus ordusunun ilerleme hattı üzerinde olmaları, Osmanlı Hükümeti'nce bu önleme, Ermenilerin tümünün ya da bir bölümünün yok edilmesi niyetiyle değil askeri nedenlerle başvurulduğu savını güçlendirmektedir.

1915 sevk ve iskan sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı, gizli ya da dolaylı bir soykırımın varlığını kanıtlamak için bir gerekçe olarak ileri sürülebilmektedir. Ancak bu sayının Ermenilerin iddia ettiğinin çok altında olduğu ve ölümlerin çoğunluğunun sevk ve iskan dışındaki nedenlerden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Bu dönemde, Ermenilerin hayatlarını kaybetme nedenlerinin (açlık, salgın hastalık, eşkiya saldırısı, kötü hava koşulları vb.) hepsine Müslüman Osmanlı uyruklarının da maruz kaldığı ve bunların sayılarının çok daha yüksek olduğu bilinmektedir.³⁴

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde önce otonomi elde etmek sonra da bağımsız devlet kurmak için siyasal ve silahlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle, 1915 sevk ve iskanından önce siyasal grup niteliğinde

³³ Ayrıntılar için bkz. İkinci Bölüm, "Sevk ve İskan Kararı ve Uygulanması", s. 62-64.

³⁴ Bkz. Aktan, 2002, ss. 271-273.

olan Ermenilerin 1948 Soykırım Sözleşmesi'nce (Md. 2) korunan dört grup arasında yer almaları olanaksız hale gelmektedir.

1948 Soykırım Sözleşmesi'nin hükümleri esas alındığında 1915 sevk ve iskanının soykırım statüsüne sokulamayacağı yukarıda anlatılanlardan çıkarılabilir. Ancak 1915 sevk ve iskanının Ermenilerin kayıpları nedeniyle hukuken insanlığa karşı suç kategorisine girdiğini söylemek mümkün müdür? Bu soruya yanıt verebilmek için Uluslararası Ceza Mahkemesi (Roma) Statüsü'nde (Md. 7) öngörülen koşulların yerine getirilip getirilmediğine bakmak gerekmektedir. Bir başka ifadeyle Ermeni nüfusa karşı "yaygın ve sistematik bir saldırının parçası olarak", insanlığa karşı suç oluşturan fiillerin çoğunun birlikte işlendiği bir durumun ortaya çıkıp çıkmadığı incelenmelidir. Böyle bir inceleme ile Osmanlı Devleti tarafından sivil Ermeni nüfusa açık bir askeri saldırı olmaması, Roma Statüsü'nde (Md. 7) belirtilen öldürme, katliam, tehcir ve mezalim fiillerinin çoğunun birlikte ve yoğun bir biçimde işlenmesinin söz konusu olmaması ve Ermenilerin grup olarak kimliklerini hedef alan bir mezalimin olmaması³⁵ gibi sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu sonuçlardan sevk ve iskanın insanlığa karşı suçlar kapsamına girmediği çıkarılmaktadır.³⁶

III. TÜRKİYE'NİN ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN GİRİŞİM VE STRATEJİLERİ

A. LOBİ VE TANITIM FAALİYETLERİ

Türkiye'nin Ermeni sorununa ilişkin tezlerini uluslararası düzeyde anlatıp kabul ettirebilmesi, etkili lobi ve tanıtım faaliyetiyle yakından ilişkilidir. Ermenilerin soykırım ve diğer iddialarını uluslararası düzeyde tanıtılabilmeleri, etkili lobi, tanıtım ve propaganda yapabilme becerileri sayesinde olmuştur.³⁷ Özellikle ABD'de iş dünyasında, siyasette, bilim alanında ve sosyal yaşamda önemli bir konuma sahip olan Ermeni lobisi diğer Amerikan yurttaşlarından da destek almaktadır. Geniş bir

³⁵ Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı başlayınca ve Doğu Cephesi'nde tehlikeli durum ortaya çıkınca kadar temel haklardan tüm Osmanlı uyrukları gibi yararlanmışlardır. Savaş koşullarında bile tüm haklardan mahrum olmadıkları gibi 1915 sevk ve iskanı başlayınca da temel haklarına riayet edilmeye çalışılmıştır.

³⁶ Bkz. Aktan, 2002, s. 278.

³⁷ Ermenilerin propaganda çalışmaları hakkında bilgi için bkz. İkinci Bölüm, "Terör ve Propaganda Faaliyetleri", ss. 24-26.; İlter, 1994, ss. 29-41.

tabana sahip olan lobi, Amerikan Başkanı da dahil olmak üzere en üst düzeylerde etkileşim kurabilme gücüne sahiptir. Ermeniler yalnızca ABD’de değil yaşadıkları bütün ülkelerde etkili lobi, tanıtım ve propaganda faaliyetleri yürütmektedirler.

Ermenilerin lobi, tanıtım ve propaganda faaliyetleri için yaptığı harcamaların miktarı, bu konudaki başarılarının bir göstergesi olabilir. Kesin olmamakla birlikte Ermenilerin sadece ABD Kongresi’nde yılda 14 milyon ABD Doları harcadığı belirtilmektedir.³⁸ ABD dışında birçok ülkede yürütülen sadece ‘soykırımın’ tanınması ve tanıtılmasına yönelik faaliyetler dikkate alındığında, ortaya yüz milyon ABD Doları’nı aşan meblağ çıkmaktadır.³⁹

Ermenilerin bu konudaki başarıları ortadayken Türkiye’de yıllardır gerektiği kadar önem verilemeyen ancak yakın geçmişte biraz hız kazanan lobi ve tanıtım faaliyetleri, gerek resmi gerekse özel kuruluşlar düzeyinde sürmektedir. Lobi ve tanıtım faaliyetlerinin öneminin yeterince kavranmadığı dönemde, Ermeni kampanyaları konjonktürel stratejinin ürünü olan yöntemlerle engellenmeye çalışılmıştır. 1974 yılında yapılan Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında özellikle Rum ve Ermeni lobilerinin etkisiyle ABD’nin Türkiye’ye silah ambargosu uygulamaya başlaması, lobi faaliyetlerinin öneminin kavranmasına yol açmıştır. Bu yıllarda, iş ve eğitim camiasında önemli yere sahip gayrimüslim Türk yurttaşlar, Türkiye’nin tanıtımına ve lobi faaliyetlerine destek olmuşlardır.⁴⁰

1980’li yılların başından itibaren Türkiye, gerek Ermeni terör eylemleri ve gerekse ABD’deki Ermeni lobisinin Kongre’ye tasarılar sunma girişimleri nedeniyle sıkıntılar yaşamıştır. Kongre’ye sunulan tasarıların kabul edilemese de büyük ilgi görmesi, Türkiye’de büyük rahatsızlıklara neden olmuştur. Bundan sonra dış tanıtım konusunda hissedilen eksikliğin giderilmesi yönünde girişimler başlatılmıştır.

Türkiye’de dış tanıtım konusundaki girişimlerin başında Başbakanlık’a bağlı Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü’nün(BYEGM) kurulması gelmiştir. BYEGM’nin tanıtım ve lobi faaliyetleriyle ilgili görevleri arasında, devletin tanıtma siyasetinin ve tanıtma ile ilgili alanlarda hükümetçe uygulanacak stratejilerin tespitine yardımcı olmak, Türkiye’nin dış tanıtma faaliyetlerini yönlendirmek ve bu

³⁸ Bkz. Sam Weems, **Armenia, Secrets of a ‘Christian’ State**, St. John Press, 2002, ss. 373-374.

³⁹ Lütem, 2003, s.58.

⁴⁰ Bkz. Birinci Bölüm, “Türkiye Ermenileri”, s. 14.

amaçla kamu kurum ve kuruluşları, özel sektör kuruluşları, meslek kuruluşları, amaca yönelik vakıflar, dernekler gibi teşekküllerle işbirliği yapmak; yabancı ülkelerde Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda yapılan aydınlatma faaliyetlerine katılmak; enformasyon ve aydınlatma faaliyetlerini Türkiye'nin dış politikasını destekleyecek şekilde düzenlemek ve bunları Dışişleri Bakanlığı ile işbirliği yaparak yürütmek yer almaktadır.⁴¹

Dış tanıtım konusundaki diğer önemli girişim ise, “memleketimizi yurt içinde ve dışında çeşitli yönleriyle tanıtmakla görevli kuruluşların kaynaklarını artırmak, ...devlet arşiv hizmetlerini müessir hale getirmek, milletlerarası kamuoyunu memleketimizin menfaatleri istikametinde yönlendirmeye çalışmak”⁴² amaçlarıyla Tanıtma Fonu'nun oluşturulmasıdır. Geçen zamanda, kuruluş amacından daha farklı alanlardaki birçok proje Tanıtma Fonu'nca desteklenirken; başta Ermeni sorunu olmak üzere Türkiye'nin tarihsel ve siyasal tanıtımı konusundaki desteğin giderek azaldığı gözden kaçmamaktadır.⁴³

Dışişleri Bakanlığı, 1980'li yılların başından itibaren Ermeni sorununa ilişkin lobi ve tanıtım faaliyetleri konusunda özel çabalar göstermektedir. Bakanlık bünyesinde kurulan koordinasyon ünitesi aracılığıyla yayın faaliyetleri ağırlık kazanmış; makaleler, kitaplar ve arşivler yayınlanarak yurt dışında dağıtılmıştır. Aynı dönemde uluslararası kamuoyunu etkilemeye yönelik girişimlere önem verilerek; gazeteci ve iş adamlarından kurulu yardımcı gruplar oluşturulması, ABD'deki Türklerin örgütlenmesi, mektup kampanyaları, kongre, konferans, panel ve sempozyumlar düzenlenmesi ve bunlara katılma gibi lobi ve tanıtıma yönelik pek çok adım atılmıştır. Sınırlı da olsa, terör eyleminde bulunan ve yakalanan Ermenilerin yargılanmalarına Türkiye'nin müdahil olarak katılması sağlanmış, bu

⁴¹ BYEGM'nin teşkilat ve görevleri hakkında bkz. Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü'nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, No: KHK/231 Tarih: 8.6.1984, R.G. Tarih: 18.6.1984 S. 18435 Mükerrer.

⁴² Bkz. Tanıtma Fonu Teşkili İle 11/7/1939 Tarihli Ve 3670 Sayılı Milli Piyango Teşkiline Dair Kanunun Dördüncü Maddesine Bir Bent Eklenmesi Hakkında Kanun, R.G. Tarih: 28/6/1985 S. 18795.

⁴³ Tanıtma Fonu'na, filmler, festivaller ve spor karşılaşmaları gibi doğrudan kendi alanında yer almayan talepler artmıştır. Bu, fona 1998–2002 yılları arasında gelen taleplere ve aktarılan kaynaklara bakıldığında görülebilir. Fondan desteklenen projeler için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 20, C. 63, Yasama Yılı 4, 14.10.1998.

davalarda avukat tutularak Türk bilim adamlarından tanıklar ve bilirkişiler dinletilmiştir.⁴⁴

Dışışleri Bakanlığı, diğer kamu kurumlarıyla işbirliği halinde yurtdışında, başta siyasal olmak üzere ekonomik, kültürel ve turistik alanlarda tanıtım faaliyetleri yürütmektedir.⁴⁵ Bu faaliyetleri Türkiye'nin temel dış politikalarına ve önceliklerine uygun olarak daha etkin olarak yürütebilmek için 1995 yılında Dışışleri Bakanlığı bünyesinde Yurtdışı Tanıtım Genel Müdürlüğü oluşturulmuştur.

Bakanlık, karşılıklı anlayışın geliştirilmesi ve tanıtım amacıyla çeşitli ülkelerden hükümet, parlamento ve basın çevreleriyle, akademik çevreden ve sivil toplum kuruluşlarından Türkiye'ye çeşitli ziyaretlerin gerçekleşmesine öncülük etmiştir. Uzun vadeli tanıtım çerçevesinde ABD ve Avrupa'daki bazı üniversitelerde Türkiye ile ilgili vakıf, kürsü, enstitü ve "think-tank" kuruluşları biçiminde araştırma merkezlerinin kurulması teşvik edilmektedir.

Cumhuriyetin 75. kuruluş yıldönümü dolayısıyla Dışışleri Bakanlığı tarafından Türkiye'yi genel olarak tüm yönleriyle ile tanıtan "Turkey Crossroads of Civilization" adıyla resimli bir kitapçık ile TRT ile işbirliği halinde 17 dakikalık bir tanıtım filmi hazırlanarak yurtdışı teşkilatına dağıtılmıştır. Ayrıca, Eylül 1997'de ilk sayısı yayınlanan "Holiday News from Turkey" isimli tabloid gazetenin ikinci sayısı Mayıs 1998'de, üçüncü sayısı ise Mayıs 1999'da yayınlanarak yurtiçinde ve yurtdışında geniş bir şekilde dağıtılmıştır.

Bakanlık tarafından genel tanıtıma ek olarak Türkiye'nin dış politikasını ilgilendiren gerek konjonktürel gerekse uzun vadeli sorunlarla ilgili tanıtım stratejisi benimsenmiştir. Bu strateji çerçevesinde başta Ermenilerin soykırım iddialarına yanıt olacak çeşitli yayınlar olmak üzere, PKK terör örgütü, Batı Trakya'daki Türk azınlığın durumu ve Kıbrıs sorunuyla ilgili kitap ve broşürler hazırlanarak bastırılmıştır. Ayrıca gerekli görülen durumlarda uluslararası basın organlarında ilanlar yayınlatılmıştır.

⁴⁴ 1983 yılında Fransa'nın Orly Havaalanı'nda Türk Hava Yolları bürosuna yapılan terör saldırısı davası için bkz. AÜ, **Orly Saldırısı Davası (19 Şubat-2 Mart 1985) Şahit ve Avukat Beyanları**, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1985.

⁴⁵ Dışışleri Bakanlığı'nın tanıtım faaliyetleri için bkz. Dışışleri Bakanlığı, "Dışışleri Bakanlığı Tanıtım Faaliyetleri", Erişim: 21.09.2003, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruppg/gb.htm>.

Dış temsilcilikler aracılığıyla ve lobi kuruluşlarıyla yürütülen tanıtım faaliyetlerinin yetersizliği Dışişleri Bakanlığı'nı bu konuda yenilikler yapmaya yöneltmiştir. Bu konuda özel sektörün deneyimlerinden yararlanarak yurtdışı tanıtıma yeni bir anlayış ve güç kazandırılması ve yeni bir yapılanma hedeflenmektedir.

Ermeni sorununa ilişkin Türkiye'de ve yurtdışında tanıtım faaliyetleri kapsamında; Türk-Ermeni ilişkileri, 1915 olayları, Ermenilerin isyanları, katliamları ve terör eylemleri anımsatılarak sorunun gerçek nedenleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Ermeni komitacılar tarafından katledilen Türklere ait toplu mezarlar yerli ve yabancı medya mensupları ile bilim adamları ve halk önünde açılarak, katliama uğramış Türklere ait görüntüler gözler önüne serilmiştir. 1990 yılında Van'da, birçok yabancı televizyon ekibinin tanıklığında Zeve toplu mezarı ortaya çıkarılarak Ermeni katliamı tüm dünyaya duyurulmuştur. Van, Erzurum ve Kars'ta bulunan toplu mezarlarda ortaya çıkan kanıtlar, bu illerdeki müzelerde oluşturulan "Katliam Bölümleri"nde sergilenmeye başlanmıştır.⁴⁶

Ermeniler tarafından dünyanın birçok yerinde dikilen soykırım anıtlarının, tanıtıma olan katkısı bilinmektedir. Aynı amaçla, 1995 yılında Iğdır'da gerçekleşen "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" konulu uluslararası sempozyumun sonuç bildirgesinde, Ermenilerin yaptıkları katliamları simgeleyen, katledilenlerin anısına bir anıt ve müze yapımı kararına yer verilmiştir. Yapımına 1998 yılında başlanan soykırım anıt ve müzesi ile soykırım araştırma merkezi, 5 Ekim 1999'da Iğdır'da açılmıştır. Müzede, Van Erciş ve Zeve, Erzurum Yeşilyayla ve Alaca, Kars Subatan, Iğdır Oba ve Hakmehmet köylerinde yapılan toplu mezar kazılarına ait bilgi ve belgeler sergilenmektedir.

Tanıtım faaliyetleri arasında kitap, dergi, broşür, belgesel film vb. araçların basımı, yayınlanması ve dağıtımı yer almaktadır. Dışişleri Bakanlığı'nın yıllardır yürüttüğü çalışmalardan başka Türk ve yabancı uzmanlar tarafından hazırlanmış 14 makaleden oluşan "Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler" adlı kitap,⁴⁷ TBMM tarafından değişik dillerde hazırlatılarak yabancı parlamentolara ve yabancı basın kuruluşlarına gönderilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından daha çok kültürel alanda tanıtım yapmak amacıyla yürütülen "Her Ülkeye Bir Türkiye Kitaplığı" projesi

⁴⁶ Özgüldür vd., a.g.e., s. 344.

⁴⁷ Bkz. TBMM, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002.

kapsamında sınırlı da olsa, Ermeni sorununa yer veren bazı eserler yabancı ülkelerdeki merkezlere gönderilmiştir.⁴⁸ Sorununun gerek Türkiye’de gerekse dünyada objektif biçimde tanıtımı için görsel alanda atılan önemli adımlardan birisi; bu güne kadar hazırlanan en kapsamlı belgesel olan Sarı Gelin belgeselinin, Türkçe versiyonundan başka, bir saatlik İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça versiyonlarının hazırlanarak dağıtılmasıdır.⁴⁹

Günümüzde yurtdışında yaşayan Türkler, birçok Avrupa ülkesinin nüfusundan daha kalabalık hale gelmelerine rağmen, ne yazık ki “Türk lobisi” olarak etkili değillerdir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan rapora göre, 2002 yıl sonu itibariyle yurtdışında toplam 3 milyon 519 bin 804 Türk yurttaşı bulunmaktadır. Yurtdışındaki her yedi Türk’ten altı tanesi Avrupa ülkelerinde olmak üzere; en çok Türkün yaşadığı ülke olan Almanya’da yaklaşık 2 milyon, Fransa’da yaklaşık 350 bin, Hollanda’da 330 bin, İngiltere’de 100 bine yakın, ABD’de 300 bine yakın Türk yaşamaktadır.

Fransa’da yaşayan Ermenilerle Türklerin sayısı arasında büyük bir fark olmamasına rağmen, Fransa Ermenileri’nin etkisiyle 2001 yılında Ermeni ‘soykırımını’ tanıyan yasa kabul edilmiştir. Bu yasanın kabul edilmesinde Fransa’da yaşayan Türklerin “Türk lobisi” olarak etkinlik sağlayamamaları daha çok Fransa Ermenileri’nin çok etkili bir lobiye sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁰ İngiltere’de 20 bine yakın Ermeni yaşamasına rağmen son yıllarda Ermeni sorununun sıkça gündeme gelmesinde hatta parlamentonun her iki kanadında ilgi görmesinde lobi faaliyetlerinin rolü yadsınamaz.⁵¹

Türkiye sınırları dışında yaşayan Türklerin “Türk lobisi” olarak örgütlemesine yönelik çalışmaların geçmişi çok eski değildir. Geçmiş yıllarda Avrupa ve Amerika’daki Türk derneklerinin “federasyon”, “konfederasyon” ya da “çerçeve

⁴⁸ “Her Ülkeye Bir Türkiye Kitaplığı” projesi hakkında bkz. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim: 09.02.2004, http://www.kultur.gov.tr/portal/sanat_tr.asp?belgeno=50833.

⁴⁹ Belgesel hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bilimsel Faaliyetler, s. 175.

⁵⁰ Fransa’daki Ermenilerin Türkiye ile ilgili lobi faaliyetleri için bkz. Samim Akgönül, “Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobıcılık” **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 5, Ankara, İlkbahar 2002, ss.222-251.

⁵¹ İngiltere’deki Ermenilerin Ermeni sorununa ilişkin faaliyetleri hakkında bkz. Laçiner ve Bal, a.g.e., ss. 71-124.

kuruluş" gibi başlıklarla bir çatı altında toplanarak etkili Türk lobisi oluşturma çabaları sürmüş ancak sınırlı ölçüde başarı kazanmıştır. Son yıllarda daha fazla yoğunlaşan bu tür girişimlerin temelinde, yaşadıkları ülkelerde Türkiye'nin imajını ilgilendiren gelişmeler karşısında Türklerin lehinde kamuoyu oluşturulmasına katkı sağlamak yatmaktadır.⁵²

Yurtdışında yaşayan Türklerin etkili bir "Türk lobisi" oluşturmamışının nedenleri arasında; diğer uluslara göre daha yakın geçmişte yabancı ülkelere göç etmeleri ve bu ülkelerin çoğunda yaşadıkları uyum sorunları nedeniyle sivil örgütlenmelerini tam anlamıyla gerçekleştirememiş olmaları yer almaktadır.

ABD'de yaşayan Türkler sayı bakımından Avrupa'daki Türklere göre daha az olmalarına rağmen eğitim düzeyleri yüksektir. ABD'de öğrenim gören yabancı öğrenciler arasında Türkler, sayı bakımından dokuzuncu sırada yer almaktadırlar. Türk öğrencilerin mezuniyetten sonra ABD'de kalmaları ve önemli yerlere gelmeleri olasılığı yüksek olduğundan gelecekte Türk lobisinin güçlü olması beklenebilir. Öte yandan ABD'deki Türklerin kurmuş olduğu siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik amaçlı birçok dernek ve federasyonun Türk lobisinin oluşumunda büyük katkıları vardır.⁵³

Türkiye tarafından ABD'de yürütülen lobi faaliyetleri, ABD'de yaşayan Türklerin girişimleriyle, profesyonel lobi firmalarından yararlanılarak ve zaman zaman Musevi lobisinin desteğiyle yürütülmektedir. Türkiye, ABD'de 1989 yılından itibaren profesyonel lobi kuruluşlarının desteğiyle lobi faaliyetleri yürütmeye başlamıştır. Kongre üyelerine dış ilişkiler konusunda Türk Büyükelçisi'nin tavsiyelerini iletmek, Türkiye'yi tanıtmak, Türkiye hakkında olumlu hava yaratmak ve Kongre'deki soykırımın tanınması girişimlerine karşı faaliyette bulunmak gibi amaçlar için lobi kuruluşlarından yardım alınmaktadır.

⁵² Türk lobisi oluşturma konusunda dikkat çeken girişimlerden birisi, 2003 yılı başlarından itibaren Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri'nin Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin örgütlenebilmeleri için Avrupa ülkelerinde çeşitli temaslarda bulunmasıdır. Bu konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Fikret Bila, "Org. Kılınç'ın Ziyareti ve Dış Derneklere Çatı", **Milliyet**, 22-23 Nisan 2003.

⁵³ ABD'de Türklerin kurduğu bazı dernek ve federasyonlar ve faaliyetleri için bkz. Türk Amerikan Dernekleri Federasyonu, Erişim: 13.02.2003, <http://www.tadf.org>.

Türkiye'nin profesyonel lobi kuruluşları nezdinde yürüttüğü lobi faaliyetlerinin etkinliği ve maliyeti sıkça tartışma konusu yapılmıştır. Türkiye'nin lobi ve tanıtım faaliyetleri için anlaştığı profesyonel lobi kuruluşlarının ABD Kongresi'nde Ermeni tasarılarının gündeme gelmesine engel olamaması lobi kuruluşlarının etkinliğinin sorgulanmasına yol açmıştır.⁵⁴ Diğer ülkelerin ABD'ye ihracat yapmak ya da turizm tanıtımı için lobi faaliyetleri yürüttüğü dikkate alındığında Türkiye'nin olumlu imaj yaratmak için yüksek miktarlarda paralar harcaması eleştiriye konu olmaktadır. Bunlara ek olarak Musevi lobisi, ABD'de Türkiye ile ilgili konularda özellikle Ermeni sorunu ile ilgili gelişmelerde gerek Kongre gerekse medya nezdinde desteğini sürdürmüştür.⁵⁵

İnternetin yaygın bir bilgilendirme aracı olarak kullanıldığı son süreçte, Ermeni tezlerinin yansıtıldığı birçok site mevcutken, Türk görüşünü yansıtan daha az sayıda siteye rastlamak mümkündür.

İnternet aynı zamanda lobi faaliyetleri çerçevesinde soykırım tasarılarının parlamentolarda gündeme getirilmesi ve kabul edilmesi gibi girişimler için baskı

⁵⁴ Türkiye, ABD'de sadece 1994 yılında Hill & Knowlton şirketine yaklaşık 1.5 milyon \$ ödeme yapmıştır. 'The Livingston Group' ve 'Harbour Group' ile yürütülen lobi ve tanıtım faaliyetleri için Livingston Group'a 2000'de başlayan yıllık 1.8 milyon \$ tutarındaki ödemeler günümüze kadar sürmüştür. Aralık 2002'den itibaren 'The Harbour Group' halkla ilişkiler kuruluşuyla anlaşma yapılarak ABD Kongresi'nde yönetim ve basın nezdindeki tanıtım için 600 bin \$ ödenmiştir. 1997-2002 yılları arasında Türkiye'nin ABD'deki hangi lobi kuruluşlarına ödeme yaptığı, ABD Adalet Bakanlığı'nın internet sitesinde yer almaktadır. Ancak burada lobi kuruluşlarına aktarılan paraların tamamını görmek mümkün değildir. Bkz. US Department of Justice Foreign Agents Registration Unit (FARA) Counterespionage Section, Erişim: 13.04.2004, <http://www.usdoj.gov/criminal/fara/>.

⁵⁵ Ancak 2002 yılında dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in Filistin'de yaşananlar karşısında İsrail'in yaptıklarını soykırım olarak nitelemesi, Musevi lobisinde hayal kırıklığı yaratmıştır. Ardından Ecevit, söylediklerinin maksadını aşan ifadeler olduğunu kabul ederek hatasını telafi etme çabasına girmişse de Türkiye'nin Musevi Dostları Amerika Derneği, Amerika'daki Türk derneklerine mektup göndererek üzüntülerini ve derneğin kendi kendini feshedeceğini bildirmiştir.

aracı olarak kullanılmaktadır. Türk lobi kuruluşları da aynı düşünceyle internet aracılığıyla bilgilendirme ve kampanyalar düzenleme yoluna gitmektedirler.⁵⁶

B. ARAŞTIRMA FAALİYETLERİ

1. Arşiv Çalışmaları ve Arşivlerin Durumu

Ermeni propagandasının en önemli dayanak noktalarından birini oluşturan Türkiye'deki arşivler konusu, sorunun önemli kilometre taşlarından birisi olmuştur. Ermeniler, kendilerine yapıldığını iddia ettikleri kötü muamelelerin belgelerinin Türkiye'deki arşivlerde yer aldığını ve Türkiye'deki arşivlerden serbestçe yararlanma olanağının olmadığı iddialarını sıkça ileri sürmüşlerdir. Bu iddialara dayanak olarak ise Ermeni sorunuyla ilgili zaman dilimine ait arşivlerin diğer bütün devletlerce açıldığı halde Osmanlı arşivlerinin tasnif işlemlerinin bitirilemeyişi ve özellikle 1914'ten sonraki arşiv belgelerinin açılmayışı gösterilmiştir.⁵⁷

Ermenilerin propaganda dayanaklarına son vermek amacıyla 1980'lerin ortasından itibaren geniş bir kadro ile Osmanlı arşivlerinin tasnif işlemleri hızlandırılmıştır. 1988 yılına kadar 1.5 milyon kadar belge tasnif edilmişken bu tarihten sonra gerçekleşen çalışmalar sonucu 2001 başlarında 50 milyona ulaşan sayıda belge tasnif edilmiştir. Bu dönemde özellikle Ermenilerle ve önemli dönemlerle ilgili belgelerin tasnifi hızla gerçekleştirilmiştir.

Yerli ve yabancı araştırmacılar için "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler" adlı koleksiyon hazırlanmak amacıyla bir araştırma ekibi kurulmuştur. Bu koleksiyonun hazırlanmasındaki amaç, Osmanlı devlet yapısı içindeki bütün birimlerde Ermeni sorunu hakkında bilgi ve belgelerin bulunması, bu nedenle araştırmacıların tek tek bunları toplama olanağına sahip olamamasıdır.

⁵⁶ Bu konuda en yaygın ve etkili kuruluş olan "Turkish Forum" ABD'de kurulmuştur. Turkish Forum'un internet ortamında bu güne kadar yaptığı kampanya ve bilgi aktarımı gibi çalışmalarla, dünyanın birçok ülkesindeki Türk derneklerinin, dernek temsilcilerinin ve sayısı birkaç 100 bini bulan Türk'ün aynı çatı altında toplandığı haberleşme ağı oluşturulmuştur. Turkish Forum, Türkiye'yi ve Türkleri ilgilendiren konularda özellikle Ermeni sorununa ilişkin gelişmelerde, hem bilgilendirme hem de kampanya yürütülmesinde ortak hareket edilmesini sağlamada öncülük etmektedir. Bkz. Turkish Forum, Erişim: 01.08.2001, <http://www.turkishforum.com>.

⁵⁷ Şinasi Orel, "Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler V. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.1952.

İki gruba ayrılan araştırma ekibi tarafından Başbakanlık (Sadaret) ve Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Nezareti) arşivlerindeki Ermenilerle ilgili tüm belgelerin fotokopileri elde edilmiş, belge özetleri hazırlanmış ve kronolojik sıraya sokulmuştur. Genelkurmay Harp Tarihi ve Stratejik Etütler Dairesi Başkanlığı tarafından Osmanlı Harbiye Nezareti arşivinden Ermenilerle ilgili olarak derlenen dört cilt belge kronolojiye dahil edilmiştir. Sovyet devlet arşivinin gizli belgelerinde yer alan "Anadolu'nun Taksim Planı" adı altında Türkçe'ye çevrilen kitapta yer alan belgeler ve İngiliz arşivlerinde yapılan çalışmalarla elde edilen belgelerin fotokopileri kronolojik sıralamadaki yerini almıştır. Ayrıca yerli ve yabancı yayınlarda rastlanan ve belge niteliği taşıyan dokümanların fotokopileri elde edilmiştir.

Belge toplama işlemi yedi yıl devam etmesine rağmen bitmemiş, elde edilen 30 bin sayfaya yakın belge yeterli görülmüştür. Araştırma sürerken, elde edilen koleksiyonun yerli ve yabancı araştırmacılara açılması için çalışmalar da başlatılmıştır. Araştırmacıya kolaylık sağlaması açısından belgelerin, döküm halinde kronolojik sırada 500'er belgesel sayfa ve katalog özetlerini içeren küçük kutular, özetleriyle birlikte kronolojik sıra içinde 500'er yerli belgesel sayfa ile o devre içindeki yabancı belgeler ve "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler" adı altında düzenlenen ciltler halinde, üç biçimde sunulması öngörülmüştür.⁵⁸

Arşiv çalışmaları sürerken dönemin başbakanının "Osmanlı arşivlerinin hemen açılacağı"nı açıklaması ve bunun ardından gazetelerin "Osmanlı arşivlerinin dünya bilim adamlarına açılacağı" biçimindeki haberleri, Türkiye'nin Ermenilerle ilgili belgeleri gizlediği gibi yanlış bir kanının oluşmasına yol açmıştır. Bu açıklamaların hemen sonrasında Ermeni sorunuyla ilgilenen yabancı devletlerin siyasetçi ve diplomatlarından Osmanlı arşivlerinin açılması yönünde açıklamalar gelmeye başlamıştır. Oysa Osmanlı arşivleri 1925 yılından itibaren herkese açıktır ve sonradan yeniden kapatılma yönünde bir karar da alınmamıştır. Ancak bu dönemde eleman eksikliği ve tasnif hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle 150 milyon belgenin bulunduğu Osmanlı arşivlerine gereken ilgi ne yazık ki gösterilememiştir.

Mayıs 1989'da yapılan bir düzenlemeyle Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmak daha da kolaylaşmıştır. Tanzimat döneminde başlayan ve Cumhuriyet döneminde daha sistemli olarak devam eden tasnif çalışmalarında tamamlanan kısımlar, yerli ve yabancı araştırmacıların incelemesine açılmıştır. Osmanlı arşivlerindeki tasnif çalışmaları daha uzun zaman alacaktır ancak Ermenilerle ilgili

⁵⁸ Orel, a.g.e., s. 1953.

belgelerin tasnifine öncelik verilerek bu konudaki belgeler büyük ölçüde tasnif edilmiştir.⁵⁹

1989 yılında kaynakça niteliğindeki “Osmanlı Belgelerinde Ermeniler” koleksiyonunun 17 ciltlik bölümü ve bu bölümün katalog özet ve indeksleri de ayrı bir cilt haline getirilerek Osmanlı Arşivi Müdürlüğü’nde araştırmacıların incelemesine sunulmuştur.⁶⁰ Geri kalan kısım ise geçen yıllar içinde tamamlanarak toplam 39 ciltlik “Osmanlı Belgelerinde Ermeniler” koleksiyonu oluşturulmuştur. Bu koleksiyonun mikrofilmleri yapılarak bütün ülkelerin kütüphanelerine hediye edilmiştir. Ayrıca arşivde bu konuda araştırmacılara yardım etmek üzere, bir uzman görevlendirilmiştir.

Osmanlı arşivlerinde tasnifi bitmiş ve araştırmaya açılmış olan fonların daha kolay ulaşılabilir hale gelmesi için 2001 yılında mikrofilme alma ve elektronik ortama aktarma çalışmaları başlatılmıştır. Açılan web sayfası ile Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerindeki belge kataloglarına ulaşma olanağı sağlanmıştır. Henüz dijital ortama aktarılması bitmediği için internet üzerinden araştırma yapma ve belge alma işlemi gerçekleştirilememektedir.⁶¹

Osmanlı arşivlerinde Ermeni sorunu ve sevk ve iskan uygulaması hakkında Sadaret Evrakı, Zaptiye Nezareti, Yıldız Sarayı Evrakı, Meclis-i Vükela Mazbataları, Şurayı Devlet, Dahiliye Nezareti ile bağlı kuruluşları (Emniyet-i Umumiye ve Şifre Kalemi) ve Hariciye Nezareti’ne ait fonlarda yüz binlerce belge bulunmaktadır.⁶² Bu belgelerin bulunduğu Osmanlı arşivlerinden 1925 yılından itibaren tüm dünyadan birçok araştırmacı yararlanmıştır. 1925 yılından günümüze kadar ABD’den 605, Japonya’dan 203, Almanya’dan 168, Fransa’dan 150, Suudi Arabistan’dan 98, İran’dan 84, İngiltere’den 74, İsrail’den 70, Libya’dan 63, Macaristan’dan 58, Arjantin’den 52, Bulgaristan’dan 47, Mısır’dan 47, Hollanda’dan 39, Romanya’dan 36, Cezayir’den 35, Tunus’tan 35 ve Kanada’dan 28 olmak üzere toplam 3.817 bilim adamı Osmanlı arşivlerini incelemiştir. Ayrıca 180’i Ermeni kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan toplam 190 kişi özellikle Ermeniler konusunda arşivlere

⁵⁹ y.a.g.e., s. 1954.

⁶⁰ y.a.g.e., s. 1954.

⁶¹ Bkz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Erişim: 12.01.2004,

<http://www.devletarsivleri.gov.tr>.

⁶² Yusuf Sarınoy, “Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, s. 229.

giriş ve çalışma yapmıştır.⁶³ Yabancı araştırmacıların bizzat belgelere ulaşarak yaptıkları çalışmalar yanında arşiv belgeleri, Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanarak araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.

Ermeni sorunuyla ilgili Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) arşivinde bulunan belgelerden mevzuatta belirtilen arşivcilik kurallarına uymak kaydı ile herkes yararlanabilmektedir.⁶⁴ Zaten ATASE arşivindeki Ermenilere ilişkin belgeler ATASE tarafından çıkarılan dergide orijinali ve günümüz Türkçesi birlikte olmak üzere yayınlanmıştır.⁶⁵ Bu süreli yayınlar "Documents" adı altında BYEGM tarafından İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça'ya çevrilerek tüm Türk dış temsilciliklere dağıtımı yapılmak üzere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Tasnif edilen ve tamamı kullanıcılara açık olan askeri tarih belgelerinin bilgisayar ortamına aktarılması işlemi ise henüz tamamlanmamıştır.

Başbakanlık Yıldız Arşivi'nden yararlanılarak Osmanlıca, günümüz Türkçesi ve İngilizce olarak yayınlanan 3 ciltlik yayın hazırlanarak satışa sunulmuştur. Ermenilerle ilgili arşivlerin derlenmesine devlet kuruluşlarının ve görevlilerinin yanında bazı araştırmacılar da katkı sağlamıştır.⁶⁶

⁶³ Bkz. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Önemli Sorular ve Yanıtları", Erişim: 06.12.2003, http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1708.

⁶⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı Görevleri Özel Yönergesi'ne göre; araştırmacıların yüksek lisans düzeyinde eğitim görmesi, Osmanlıca bilmesi ve yüz kızartıcı suç işlememiş olması gerekmektedir. Arşivden Türk ve yabancı bilim adamları ile Genelkurmay ATASE Başkanlığı tarih yazarları yararlanabilmektedir.

⁶⁵ Bkz. ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 1, Ermeni Belgeleri, Yıl: 31, S: 81, Aralık 1982, Ankara; ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 2, Ermeni Belgeleri, Yıl: 32, S: 83, Mart 1983, Ankara; ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı:3, Ermeni Belgeleri, Yıl: 34, S: 85, Ekim 1985, Ankara; ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 4, Ermeni Belgeleri, Yıl: 36, S: 86, Nisan 1987, Ankara.

⁶⁶ Bilal N. Şimşir'in İngiliz arşivlerinden elde ettiği belgeler 4 cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıca Şimşir'in Osmanlı arşivinden elde ettiği belgelerle Kafkasya bölgesindeki Ermeni mezalimini anlatan 4 ciltlik başka bir eseri yayınlanmıştır. Bu eserler için bkz. Bilal N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, C.I: 1856-1880; C.II: 1880-1890; C.III: 1891-1895; C.IV: 1895; TTK Yayınları, Ankara, 1982-1990; Bilal N. Şimşir, **Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes**, C.I: 1886-1893; C.II: 1894-1895; C.III: 1895-1896; C.IV: 1896-1900; Publications de la Societe Turque d'Histoire, Ankara, 1985-1999.

Arşivlerin yabancı araştırmacıların hizmetine sunulabilmesi için gereken yeni mevzuat 1 Mart 2002 tarihindeki düzenlemeyle yürürlüğe girmiştir. Böylece araştırmacılara arşivlerde araştırma yapmak üzere yurtdışındaki Türk temsilcilikleri aracılığıyla başvuruda bulunabilme olanağı sağlanarak, bir iş günü içerisinde verilen belge, defter veya dosya sayısı arttırılmıştır. Bunlardan başka, Türkiye'ye yasal yollarla girmiş yabancılara, araştırma yapacakları arşivlere ya da arşivlerin bağlı bulunduğu idareye bizzat yahut postayla başvurabilme ve başvuran kişilere aynı gün içinde araştırma izni alabilme olanakları sağlanmıştır.

Son zamanlarda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 22 ülkeyle yapılan belge ve bilgi değişimini içeren protokoller kapsamında Azerbaycan ve Gürcistan arşivlerinden bazı belgeler elde etmiştir. Azerbaycan'dan elde edilen belgeler arasında 1918-1920 yılları arasında Bakü, Gökçay, Kurdamir, Şemai, Zengezul, Kuba şehirleriyle bunların çevresinde Ermenilerin yaptıkları katliamları anlatan birçok belge bulunmaktadır. Çoğunluğu Sovyet arşivlerine gönderilmiş olsa bile Gürcistan arşivlerinden elde edilen özellikle Rusya'dan Anadolu'da isyan çıkarmak üzere gönderilen ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türklere karşı Rusların yanında savaşan Ermenilerle ilgili birçok belge araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.⁶⁷

2. Bilimsel Çalışmalar

Ermeni sorununu ele alan binlerce Ermeni yanlısı çalışma olduğu, bu çalışmalarda bilimsel kaygılardan uzak, daha çok propaganda amaçlı yaklaşımlar sergilendiği bilinmektedir. Geçmişten günümüze kadar Türkiye'de yapılan Ermeni sorunuyla ilgili bilimsel çalışmalar ve yayınlarla Batı'da yapılan az sayıdaki tarafsız eser, Ermenilere ait yayınlarla karşılaştırıldığında oldukça yetersiz kalmaktadır.⁶⁸

Türkiye'de yapılan Ermeni sorunuyla ilgili makale, tebliğ, broşür, almanak, rapor, ansiklopedi, sözlük, albüm, tez, dergi, kitap çalışması vb. toplamının Ermeni yanlısı yayınların onda birine dahi ulaşmadığı dikkate alındığında, bu konudaki eksiklik daha da belirginleşmektedir. Ermeni yanlısı yayınlarının sayısının 26 bini

⁶⁷ Yusuf Sarıнай, "Arşiv ve Belgeler Boyutu", **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, III. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum3.htm>.

⁶⁸ Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehciri'ne Dair Araştırmalara Toplu Bir Bakış", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, s. 23.

aştığı Türkiye'de yapılan yayınların ise 2 bin dolayında olduğu kabul edilmektedir.⁶⁹ Öte yandan Ermenilerin yayınlarının çoğunun aynı iddiaların tekrarından ibaret olduğu ve birbirlerinden alıntılar yapılarak yayınlandığı ifade edilmektedir.⁷⁰

Türkiye'de Ermeni sorunuyla ilgili yayınların yetersizliği bir yana, ulusal/uluslararası düzeyde bilgilenme/bilgilendirme gereksinimini sağlayacak nitelikteki yayınlara ulaşmak da güçtür. Yayınların sayısal olarak azlığının ötesinde yabancı dilde yazılmış eserin yok denecek az olması ya da Türkçe yazılmış eserlerin yabancı dillere çevrilmemiş olması da bir dönem yaşanmış sıkıntılar arasındadır.

Konuyla ilgili hazırlanmış ya da yabancı dile çevrilmiş bilimsel eserlerin yetersiz miktarda çoğaltılması doğal olarak bilgilenme/bilgilendirme gereksiniminin yeterince karşılanamamasına yol açmaktadır. Yeterli miktarda çoğaltılarak çeşitli ülkelerde dağıtılan eserlerin ise Ermeniler tarafından piyasadan hatta kütüphanelerden toplatılarak etkisinin ortadan kaldırılması bu konuda yaşanan diğer bir sıkıntıdır. Ermeni tezlerini destekleyen yayınlar nasıl uluslararası arenada yaygın ve etkinse, bu yayınlar Türkiye'de de rahatça yayınlanarak ses getirebilmektedir. Bu nedenlerden dolayı, Türk tezini savunan eserlerin yayını ve dağıtımı konusunda yaşananlar, uluslararası niteliğe sahip olan bu sorun için ciddi sıkıntılar doğurması kaçınılmazdır.

Ermenilerin 1915 olaylarının 50. yılı nedeniyle hareketlenmeye başladıkları 1965 yılına kadar Türkiye'de Ermeni sorunuyla ilgilenen araştırmacı ve eser yok denecek kadar azdı.⁷¹ Bundan sonra 50 yıl boyunca ilgi gösterilmeyen bu konuyla

⁶⁹ Erdal İter, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001. Bu bibliyografyada 2001 yılına kadar 10 dilde yayınlanmış 1903 adet yayının künyesine yer verilmiştir. Türkiye'de Ermeni sorunuyla ilgili daha çok Ermeni ve yabancıların kaynaklarının yer aldığı 400 eserden oluşan ilk bibliyografya Türkkaya Ataöv tarafından hazırlanmıştır. Türkkaya Ataöv, **Ermeni Sorunu: Bibliyografya**, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1981.

⁷⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Arşiv ve Belgeler Boyutu", **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, III. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum3.htm>.

⁷¹ Bu tarihlerdeki en kayda değer eser; 1953 yılında ilk baskısı yapılmış olan, Esat Uras tarafından Ermeni kaynakları incelenerek hazırlanan "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" adlı kitaptır.

ilgili çalışma yapan bilim adamları ve araştırmacıların sayısı giderek artmıştır. Son yıllarda soykırım iddialarının yoğunlaşması ve çeşitli parlamentolarda soykırımı kabul eden kararların alınması, Ermeni sorununa akademik düzeyde ilgiyi arttırmıştır. Bir yandan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK), bu konudaki araştırmaları teşvik edici girişimlerde bulunurken bir yandan da üniversitelerde araştırma merkezleri kurulmakta ve bu konuyla ilgili ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılar düzenlenmektedir.

Türkiye’de Ermeni sorununa ilişkin bilimsel çalışmalarda Ermeni iddialarına yanıt olmak üzere sadece tarihsel boyut ele alınarak daha çok arşiv çalışmalarına ağırlık verilmişti ve çalışmalardaki ağırlık noktası Ermenilerin yaptığı katliamlardı. Sorunun yalnızca tarihsel boyutla değerlendirilmesinin yetersizliğinin varıldığı son yıllarda, sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, hukuk vb. disiplinlerde incelemelere ağırlık verilmeye başlanmıştır.

Soruna ilişkin yapılan çalışmaların bir kısmının birbirinin tekrarı olması ya da yalnızca “bu konuda bir yayınlam olsun” anlayışıyla yapılması gibi sakıncalar ortaya çıkmıştır.⁷² Bu durum, hem yapılan çalışmaların bilimsel değerinin ve inandırıcılığının sorgulanmasına hem de zaman, enerji ve kaynak israfına yol açmaktadır.

1986 yılında bazı resmi kuruluşlar ve üniversiteler tarafından Ermeni iddialarına bilimsel anlamda yanıt olabilecek alan araştırmaları başlatılmıştır. Değişik yerlerde şimdiye kadar yapılan toplu mezarların bulunmasına yönelik alan araştırmalarında, Ermeni komitacılar tarafından katledilen Türklere ait yaklaşık yüz toplu mezar bulunmuştur.⁷³

Kazi çalışmaları Türk Tarih Kurumu’nun başkanlığında, Atatürk, Kafkas ve Yüzüncü Yıl üniversitelerinin desteğiyle bilimsel olarak yürütülmeye devam etmektedir. Kazi çalışmaları için öncelikle bölge halkının ihbarları dikkate alınmaktadır. İhbarda bulunan köylere İçişleri Bakanlığı aracılığıyla giden bilim adamları, gerek canlı şahitlerle gerekse büyüklerinden katliama ait bilgi sahibi olmuş kişilerle yüz yüze görüşmektedir. Görüşmelerden elde edilen bilgiler devlet

⁷² Bilgi, a.g.e., s. 36.

⁷³ Bkz. Zaman, 28 Mayıs 2003.

arşivlerindeki belgelerle karşılaştırılarak kazılara başlanmakta ve mezarlar titiz bir çalışmayla açılmaktadır.⁷⁴

Açılan toplu mezarların katliama uğramış Türklere ait olduğunu gösteren kanıtlar titizlikle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kanıtlar arasında kadınlara ait takılar ve süs eşyaları ile kısmen yanmış Kuran-ı Kerim parçaları, Osmanlıca kitap parçaları ve tespih taneleri gibi eşyalar yer almaktadır.⁷⁵ Kazılarda elde edilen kemik parçalarının Türklere ait oldukları, Ankara'da Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü tarafından incelemelerle ortaya çıkmıştır.⁷⁶

Ermenilerin Anadolu'da yaptığı katliamlar yalnız Türk arşivlerinden değil aynı zamanda yabancı ülke arşivlerinden, Batılı diplomatların ve yazarların raporları ve kitaplarından, katliamları yerinde tespit etmiş tarafsız heyetlerin raporları ve yazılarından yararlanılarak ortaya konulmuştur.⁷⁷ Anadolu'da Ermeni katliamına maruz kalan birçok köy, kasaba, ilçe ve ilde yapılan araştırmalarla da bu çaba sürdürülmüştür. Buna ek olarak Ermeni katliamlarından kurtulabilmiş kişilerden hayatta olanlarla ve yakınlarıyla görüşmeler yapılarak, sözlü tarih denemeleri de yapılmıştır.⁷⁸

1980'li yıllarda sorunun terör boyutu henüz gündemini yitirmemişken, bilim adamlarının gözetiminde bazı kuruluşların da desteğiyle (Kültür Bakanlığı, Atatürk

⁷⁴ Türklere ait toplu mezar kazıları hakkında bkz. Cevat Başaran, "Doğu Anadolu Mezar Kazıları (Bulgu ve Belgelerle -Tarihi Gerçekler)", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Mart Nisan 2001, Ankara, ss. 1001-1012.

⁷⁵ Özgüldür vd., a.g.e., s. 344.

⁷⁶ Yabancı basın mensuplarının "Kazılardan hep Türk mü çıkıyor? Ermeni yok mu?" sorusu karşısında, Türk bilim adamları Ermenilere ait bir toplu mezar varsa, belgeleri sunulursa onları da kazmaya hazırız yanıtını vermişlerdir. Bkz. Zaman, 28 Ağustos 2003.

⁷⁷ Çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından bu konuda hazırlanmış önemli eserlerden bazıları şunlardır: *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1922)*, 2 Cilt, Ankara, 1994; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, 1994; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 2 Cilt, Ankara, 1994. *TBMM: İsmet Binark, Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara, 2001.

⁷⁸ Bkz. Cemal Yıldırım, "Bilinmeyen Yönleri İle Ağrı'da Ermeni Mezalimi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003, ss. 281-303; Gürsoy Solmaz, "Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Mart Nisan 2001, Ankara, ss. 1050-1119.

Araştırma Merkezi, Türk Radyo ve Televizyon Kurumu, bazı üniversiteler ve belediyeler) belgesel filmler çekilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Ermeni terörünü anlatan Mim Kemal Öke tarafından “Duvardaki Kan” belgesel filmi, Avusturyalı tarihçi ve film yapımcısı Erich Feigl tarafından “Bir Terör Efsanesi” filmi, Ermenilerin “Musa Dağında Kırk Gün” adlı efsanelerine nazire olmak üzere “Su” ve “Musa Dağında Kırk Gece” belgeseli, Atatürk Araştırma Merkezi’nin bir çok dilde hazırladığı “20. Yüzyılda İnsanlık Dramı” belgeseli ve Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan tanıtım filmi.

Bazıları yukarıda sıralanan belgesel filmlerin en kapsamlısı “Sarı Gelin” belgeselidir. 1999 yılında çalışmaları başlayan belgeselin çekimi ABD, İngiltere, Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Suriye, İsrail, Lübnan, Türkiye⁷⁹ gibi ülkelerin aralarında bulunduğu 13 ülkede gerçekleştirilmiştir. Belgesel için Türk, Ermeni ve diğer birçok uzmanla (toplam 160 kişi) görüşülmüştür. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve TBMM Arşivleri olmak üzere yurtiçinde 15 merkezde yurtdışında 12 ülkede yapılan araştırma ve incelemelerde 10 bine yakın belgeye ulaşılmıştır. 6 bölümden (toplam 240 dakika) oluşan belgeselin araştırma çalışmaları üç yılda tamamlanmış, çekim ve kurgu aşamaları ise bir yıl sürmüştür.⁸⁰

C. KURUMSALLAŞMA ÇABALARI

Türkiye’de Ermeni sorununun yalnızca kriz dönemlerinde ya da soruna ilişkin önemli bir gelişme yaşandığı zaman gündeme gelmesi, bir yandan sivil ve resmi kurumların soruna ilgisinin yetersiz kalmasına bir yandan da toplumsal bilinç düzeyinin düşük olmasına yol açmıştır. Soruna ilgi düzeyinin yakın zamana kadar düşük olması ve ilginin yalnızca konjonktürel gelişmelere bağlı olarak artması nedeniyle bu konudaki kurumsallaşma süreci çok geç başlamıştır. Özellikle son birkaç yıldır resmi ve özel düzeydeki kurumsallaşma girişimlerinin yoğunlaştığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Fransa’da soykırımı tanıyan yasanın kabul edilmesinden sonra bu tür yasaların başka ülkelerde kabul edilme olasılığının artması, Türk resmi makamlarını bazı önlemler almaya zorlamıştır. Bu amaçla, Ermeni sorunuyla ilgili olarak resmi kuruluşların çalışmalarının eşgüdümünün sağlanması için 25 Mayıs 2001 tarihli

⁷⁹ Çekimler 25 il, 123 ilçe ve köyde gerçekleşmiştir.

⁸⁰ Bkz. Ermeni Sorunu İddialar-Gerçekler, Erişim: 20.05.2004,

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sarigelin.html>; Milliyet, 16.04.2003.

başbakanlık genelgesiyle bir başbakan yardımcısının başkanlığında Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu (ASİMKK) oluşturulmuştur.

Koordinatörlüğünü MGK Genel Sekreteri Başyardımcısı'nın yürüttüğü ASİMKK'nin diğer üyeleri arasında Genelkurmay Başkanlığı'nın görevlendireceği bir üye, Adalet Bakanlığı Müsteşarı, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, MGK Genel Sekreterliği Milli Güvenlik Siyaseti Başkanı ve Toplumla İlişkiler Başkanı, MİT Müsteşarı, Devlet Arşivleri Genel Müdürü, TTK Başkanı ve Başbakanlık Tanıtma Fonu temsilcisi yer almaktadır. 3 ayda bir toplanan kurulun belirlediği ana stratejiler başbakanın onayının ardından ilgili kurumlara bildirilmektedir.

ASİMKK'nin amacı "Türkiye Cumhuriyeti'nin maruz kaldığı haksız ve asılsız soykırım iddialarına ilişkin çalışmaları, ülkemiz aleyhine sonuçlar doğurmadan bertaraf etmek ve milli menfaatimiz üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak" olarak açıklanmıştır.⁸¹ ASİMKK'nin amaçları arasında soykırım iddialarıyla daha kapsamlı mücadele edebilmek ve bilinçli kamuoyu yaratmak da yer almaktadır. Başbakanlık genelgesinde ASİMKK'nin görevleri "Kamuoyu oluşturma planını uygulamak, sivil toplum örgütlerinin kamuoyu planı kapsamında bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi konularında çalışmalar yapmak ve Ermenilerin yanı sıra Yunan-Pontus ve Süryani iddialarıyla ilgili gelişmeleri takip edip alınacak tedbirleri tespit etmek" olarak sıralanmaktadır.

ASİMKK'nin ilk toplantısında hukuk ve tarih araştırma grupları ile milli eğitim çalışma gruplarının oluşturulmasına karar verilmiştir. Adalet Bakanlığı koordinatörlüğünde kurulan ASİMKK Hukuk Araştırma Grubu, soykırım iddialarının Türkiye'deki, ilgili ülkelerdeki ve uluslararası alandaki hukuksal boyutunu araştırmak, soykırım hukukundaki gelişmeleri takip etmek ve gerektiğinde çalışmalara müdahil olmak amaçlarını taşımaktadır.

TTK Başkanlığı koordinatörlüğünde kurulan ASİMKK Tarih Araştırma Grubu, soykırım iddiaları ile mücadele için yapılacak tarihsel araştırmaları bir plan içerisinde yönlendirmek, sonuçlarını değerlendirmek, sonuçları ulusal ve uluslararası toplantılar ile duyurmak, kitap yazımı ve film çekimi faaliyetlerini koordine etmek, sivil toplum örgütleri tarafından bu yönde hazırlanacak maddi destek talebiyle ASİMKK'ye sunulan projeleri değerlendirmek gibi faaliyetler yürütecektir.

⁸¹ Zaman, 18 Mayıs 2002.

Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı koordinatörlüğünde kurulan ASİMKK Milli Eğitim Çalışma Grubu,⁸² Türk toplumunu öğrencilik yıllarından başlayacak şekilde soykırım iddiaları konusunda bilgilendirme ve bilinçlendirme amacını taşımaktadır. ASİMKK Milli Eğitim Çalışma Grubu'nun görevleri arasında; asılsız soykırım iddialarının bütün eğitim ve öğretim kademelerinde nasıl işleneceğine ilişkin ana esasları belirlemek, Milli Eğitim Bakanlığı aracılığıyla konunun belirlenen ana esaslar çerçevesinde ders kitaplarına girmesini ve öğretilmesini sağlamak, lise ve yüksek öğretim kurumlarında asılsız soykırım iddialarının ayrı bir ders olarak konulması hususunu incelemek, hangi eğitim ve öğretim kurumlarından mezun olursa olsun Türk insanının asgari olarak asılsız soykırım iddialarıyla ilgili bilgi sahibi olması için çalışma yapmak yer almaktadır.

ASİMKK'nin üçüncü toplantısına düşünce ve değerlendirmelerinden yararlanmak üzere, soykırım iddialarıyla mücadele konusunda faaliyet gösteren bazı sivil toplum örgüt temsilcileri davet edilmiştir.⁸³ Dördüncü toplantıda soykırım iddialarına karşı bir anıt müzenin yapılması ve Osmanlı arşivlerinde bulunan 20 bin belgenin İngilizce'ye tercüme edilerek internetten yayımlanması kararları alınmıştır. Toplantıda ayrıca soruna ilişkin bilimsel çalışmalar yapacak kişi ve kuruluşların desteklenmesi konusuna ağırlık verilmiştir.⁸⁴ ASİMKK'nin altıncı toplantısında ASİMKK Milli Eğitim Çalışma Grubunca her seviyedeki eğitim kurumunda 'Birinci Dünya Savaşında Ermeni İsyanı ve Faaliyetleri' konulu kompozisyon ve makale yarışması düzenlenerek öğrencilerin makale ve kompozisyonlarının Milli Eğitim Dergisi'nde yayımlanması kararlaştırılmıştır.⁸⁵

⁸² 9 Kasım 2001 tarihinde kurulan ve Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı'nın başkanlık ettiği grubun üyeleri, MGK Genel Sekreterliği, Genelkurmay Başkanlığı, TTK, YÖK Başkanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı temsilcilerinden oluşmaktadır.

⁸³ Bkz. Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Erişim: 22.05.2004, http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/anadoluyahaberler-yeni/2002/mayis/ah_01_05-02.htm.

⁸⁴ Milliyet, 01 Ağustos 2002.

⁸⁵ ASİMKK'nin toplantısında alınan bu kararın uygulanması için Milli Eğitim Bakanlığı 14 Nisan 2003 tarihli bir genelge yayınlamıştır. Okullarda bu konuyu işleyen seminer ve konferanslar verilmesi, kompozisyon yarışmaları düzenlenmesi istenen genelge, ağırlıklı olarak azınlıklara ait olmak üzere çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından "düşmanlık ve ayrımcılığa yol açacağı" nedeniyle tepki görmüştür.

Resmi düzeydeki kurumsallaşma çabaları arasında 2002 yılının sonunda YÖK tarafından Ermeni sorunuyla ilgili bilimsel çalışmaları özendirmek ve koordinasyon sağlamak üzere Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi'nin (TEİMK) kurulması yer almıştır. TEİMK, soykırım iddiaları hakkında kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla, üniversitelerde okutulan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi derslerinde bu iddiaların ele alınmasını kararlaştırmıştır. TEİMK, bu konuda araştırma yapan ve projeler geliştiren üniversitelere maddi destek de sağlamaktadır.⁸⁶ Ayrıca son yıllarda bazı üniversitelerde Ermeni sorununa ilişkin araştırmalar yapmak üzere merkezler kurulmaya başlanmıştır.

2001 yılının başlarında bağımsız, tarafsız ve özel bir araştırma kuruluşu olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) tarafından Kafkasya, Ermenistan, Ermenistan ile komşuları arasındaki ilişkiler, Ermeni sorunu ve diasporada yaşayan Ermeniler üzerine bilimsel araştırmalar yapmak ve yeni araştırmalara destek olabilmek amacıyla Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (EREN) oluşturulmuştur.

Tarih, uluslararası ilişkiler, güvenlik- barış çalışmaları ve uluslararası hukuk ana konuları üzerine odaklanan EREN'nin hedefleri şu şekilde sıralanmaktadır:⁸⁷ Ermeni ve Kafkasya etütleri alanında uluslararası ve ulusal düzeyde konferanslar, seminerler ve eğitim programları düzenlemek; kendi bünyesindeki uzmanlarıyla konu ile ilgili diplomat, akademisyen ve gazetecileri, bölgedeki son gelişmeleri düzenli olarak tartışabilmek için bir araya getirmek ve araştırmacılar ve profesyoneller için ihtiyaca göre eğitim programları düzenlemek.

EREN'nin modern Ermenistan ve Ermeni diasporası, uluslararası hukuk, Kafkasya çalışmaları ve Osmanlı tarihi bölümleri bulunmaktadır. EREN, ilgili konular üzerine İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Ermenice ve Türkçe dillerinde kitap, süreli yayınlar ve diğer dokümanlardan oluşan ve sürekli gelişen bir kütüphaneye sahiptir.

EREN, yılda dört kez "Ermeni Araştırmaları" başlığıyla Türkçe ve "Review of Armenian Studies" başlığıyla İngilizce hakemli bilimsel iki dergi yayınlamakta; EREN'de görevli uzmanlar yurtiçi ve yurtdışında pek çok bilimsel toplantıya

⁸⁶ Radikal, 28 Aralık 2002.

⁸⁷ Bkz. Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Erişim: 21.02.2003, <http://www.eraren.org/tur/eren.html>.

katılmaktadır. Ayrıca, araştırmacıları teşvik etmek amacıyla EREN tarafından her yıl “Ermeni Araştırmaları Makale Yarışması” düzenlenmektedir.

EREN, Nisan 2002’de Ankara’da, Ermeni sorunu, Ermeniler ve Ermenistan konularının tüm yönleriyle ele alınmasına olanak sağlamak için bu konularda çalışmalar yapan Türk bilim adamlarını bir araya getiren “Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi”nin ilkinin düzenlemiştir. 130’un üzerinde bilim adamı ve yazarın katıldığı ve değişik konularda 115 adet tebliğin sunulduğu Kongre, bu konuda Türkiye’de gerçekleşen en büyük toplantı olmuştur. Kongreye sunulan tebliğler Enstitü tarafından 3 cilt halinde yayınlanmıştır.⁸⁸ 29-30 Mayıs 2004 tarihleri arasında enstitünün öncülüğünde Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi yurtiçi ve yurtdışından 140 bilim adamı ve uzmanın katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

TTK, bugüne kadar Ermeni sorunuyla kurumsal düzeyde ilgilenen birkaç kuruluşun başında gelmektedir. Geçmişten günümüze soruna ilişkin olarak yerli ve yabancı arşiv kaynaklarını inceleyerek bunlarla ilgili belge ve araştırma-inceleme yayını yapmış olan TTK, 2002 yılında Ermeni masasını oluşturarak çalışmalarına devam etmiştir. TTK, Ermeni sorununa ilişkin olarak Mart 2001’e kadar 20 kitap(13 tanesi İngilizce), 13 makale(4 tanesi İngilizce) ve 14 bildiri yayınlamıştır. 1990 yılında düzenlenen Uluslararası XI. Türk Tarih Kongresi’nin bir seksiyonu Ermeni sorunu ve soykırım iddialarına ayrılmıştır. Önceki yıllarda TTK yayınları dünya kütüphanelerine gönderilmiş; TTK üyesi bilim adamları uluslararası kongrelerde Ermeni sorunuyla ilgili çeşitli bildiriler sunmuşlardır.⁸⁹ Son birkaç yıl içinde TTK, 1915 sevk ve iskanının tüm yönleriyle aydınlatılması amacıyla yapılan bilimsel çalışmaların yayınlanmasına öncülük etmiştir.⁹⁰

D. DİYALOG ÇABALARI

Türk ve Ermeni çevrelerinden çeşitli kesimler, mevcut sorunların karşılıklı tartışılması ve bunlara çözüm aranması amacıyla zaman zaman bir araya

⁸⁸ Kongrede sunulan tebliğler için bkz. **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., II. C., III. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003.

⁸⁹ Bkz. Türk Tarih Kurumu, Erişim: 11.02.2003, <http://www.ttk.gov.tr/eksi.htm>.

⁹⁰ TTK bununla ilgili olarak, 2001 yılında TTK Başkanı Yusuf Halaçoğlu tarafından hazırlanan *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* isimli eser ile 2004 yılında uzman bilim adamları grubu tarafından yabancı ülkelerdeki arşivlerden yararlanılarak hazırlanan *Ermeniler: Sürgün ve Göç* eserini yayınlamıştır.

gelmişlerdir. Özellikle Türk ve Ermeni gazeteciler belli aralıklarla bir araya gelerek sorunları ele almışlardır. Sınırlı da olsa süren bu diyalog arayışlarında, iki ülkedeki ekonomik ve siyasal ilişkilerin iyileştirilmesiyle diyalog yakalamayı hedefleyen Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin (TEİK) girişimleriyle, iki ülke sivil toplum temsilcilerinin bir araya gelerek Türk-Ermeni Barışma Komisyonu'nu (TEBK) kurmaları dikkat çekmektedir. Bunlardan başka hükümetler düzeyinde yürütülen görüşmeler ve Türk hükümetinin özellikle diasporadaki Ermeni kuruluşlarının temsilcileriyle diyalog kurma çabaları söz konusudur.⁹¹

1. Türk- Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin Girişimleri

TEİK, Türkiye ve Ermenistan arasındaki ekonomik ve siyasal ilişkilerin normalleştirilmesini bu sayede her türlü sorunun çözüme ulaşmasını ve bölgesel barış arayışlarının hız kazanmasını sağlamak için 3 Mayıs 1997 tarihinde her iki ülkede kurulmuştur.⁹² Kafkasya'da barış ve istikrarın sağlanması için her türlü özel ve resmi girişimi destekleyen ve tamamen ekonomik amaçlı ortak bir kuruluş olan TEİK'nin kuruluş fikri, dönemin Ermeni Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'dan gelmiştir.

TEİK'nin kuruluşuna Türk ve Ermeni işadamları ile Karadeniz Ekonomik İşbirliği İş Konseyi destek vermiştir. TEİK, Ermeni ve Türk dışişleri bakanlıklarının bilgisi dahilinde kurularak, 1998 yılından itibaren faaliyetlerini aktif olarak sürdürmeye başlamıştır. AB kurumları ve ABD'deki Amerikan Üniversitesi Küresel Barış Merkezi ile yakın işbirliği yürümekte olan TEİK, finansal desteğini bu kurum ve kuruluşlardan, öz kaynaklarından ve işadamlarının bağışlarından sağlamaktadır.

TEİK'nin ilk kuruluş amacı, Gürcistan ve İran üzerinden birbirini tanımadan ticaret yapan Türk ve Ermeni işadamlarını tanıştırmaktır. Kuruluşundan sonra TEİK, Türkiye'nin Doğu, Güney Doğu ve İç Anadolu bölgeleriyle, komşu ülkeler ve bölgeler

⁹¹ Diyalog konusunda dikkat çeken diğer bir husus, 2004 yılının son aylarına doğru Türk ve Ermeni resmi kurumları arasında gerçekleştirilmesi beklenen bilimsel bir toplantıyla 1915 yılında meydana gelen olayların ilk kez taraflarca karşılıklı olarak tartışılmasının planlanmasıdır. Viyana Üniversitesi'nin öncülüğünde, Türk Tarih Kurumu(TTK) ve Ermenistan Bilimler Akademisi tarafından belirlenecek olan bilim adamları, karşılıklı olarak birbirlerine gönderecekleri arşiv belgelerini ve diğer kaynak belgeleri inceleyerek tartışma olanağı bulacaklardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erişim: 18. 04. 2002, <http://www.tabdc.org/news.php?id=191>.

⁹² TEİK hakkında daha fazla bilgi için bkz. Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi, <http://www.tabdc.org>.

arasındaki ticaretin ve ticari olanakların artırılması; tanışma ve karşılıklı ziyaretlerin sağlanması; demiryolu ve karayolu bağlantılarının güçlendirilmesi gibi programlara öncelik vermiştir. TEİK'nin yürüttüğü ticari, kültürel ve turistik alanlardaki projeler arasında, pek çok kez iki ülke işadamları arasında karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmesini sağlamak; iki ülke sanatçıları ve müzik gruplarının karşılıklı olarak tanıtılmasını ve konserler düzenlemelerini sağlamak; üniversiteler arasında akademik diyalogun ve öğrenci değişimi programlarının sağlanmasına katkıda bulunmak yer almaktadır.

TEİK, diyalog çabaları çerçevesinde iki ülke arasında birçok alanda işbirliği için çalışmalar yürütmüştür. İki ülke diplomatları ve dışişleri bakanlarının doğrudan görüşmelere başlamasında etkili olmuştur. Haziran 2001'de TEİK ve Amerikan Ermeni Kilisesi tarafından düzenlenen "Gregoryan'ın Ayak İzlerinden" adlı organizasyon kapsamında Amerikan Ermenilerinden oluşan 150 kişilik turist grubu Türkiye'ye getirilmiştir. Yine Haziran 2001'de Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) ve İstanbul Ticaret Odası (İTO) tarafından Ermenistan İşadamları ve Sanayicileri Derneği Başkanı aracılığıyla -bu kişi aynı zamanda TEİK eş başkanlığını yürütmektedir- Ermenistanlı sanayici ve işadamlarına işbirliği çağrısı yapılmıştır. Bunun yanı sıra TÜSİAD ve İTO, ABD'deki Ermeni diasporasını da içine alan bir iş konseyinin kurulmasını teklif etmiştir. Mart 2002'de Kafkas Kadınlar Diyalogu Birliği tarafından düzenlenen İTO, Arı Grubu, Liberal Demokrat Parti, Anavatan Partisi ve TEİK temsilcilerinin katıldığı Türkiye'den Ermenistan'a bir gezi gerçekleştirilmiştir. Gezide Türk tarafı ekonomik ve kültürel işbirliği üzerinde dururken, Ermeni tarafı soykırım iddiaları ve sınır kapısının açılması gibi siyasal konuları gündeme getirmiştir. Son olarak TEİK, Nisan 2003'te Türkiye ile Ermenistan'ı AB kurumlarına tanıtmak ve Brüksel'de lobi faaliyeti yürütmek üzere AB Bürosu açmıştır.

2. Türk- Ermeni Barışma Komisyonu'nun Girişimleri

Türk ve Ermeni sivil toplumu ile diasporadan bazı kimselerin diyaloga olan ilgisi ile bu ilginin yarattığı olumlu atmosferin etkisiyle bir araya gelen her iki sivil toplum üyeleri, resmi olmayan bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Komisyonun desteklediği Ermeni ve Türk sivil toplumu arasındaki bağlantı, diyalog

ve işbirliği sayesinde iki toplumun da pratik yararlar elde edebileceği ve barışma gereksinimi yolunda kamuoyu bilinci yaratılabileceği umulmuştur.⁹³

İlk toplantısını 9 Temmuz 2001'de Cenevre'de gerçekleştiren altı Türk ve dört Ermeni üyeye⁹⁴ sahip olan TEBK'nin kurulmasının öncelikli nedeni, Türkiye ile Ermenistan devleti ve Türklerle Ermeni toplumu arasındaki ilişki düzeyinin yok denecek kadar az olmasıdır. TEBK taraflar arasındaki resmiyet ve gerçek koşullar çerçevesinde, "ikinci yol" (second track diplomacy) ya da gayri resmi diplomasi yöntemi izlemeyi hedeflemiştir.

TEBK'nin görevleri şu şekilde sıralanmaktadır:⁹⁵ Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı anlayış ve iyi niyetin geliştirilmesi; Ermenistan ile Türkiye ilişkilerinin iyileştirilmesini teşvik edilmesi; Türk ve Ermeni sivil toplum örgütleri arasında temas, diyalog ve işbirliğinin desteklenmesi, hükümetlere sunulmak üzere bazı öneriler geliştirilmesi; diğer kuruluşların projelerinin gerçekleşmesine yardımcı olunması; iş dünyası, turizm, kültür, eğitim, araştırma, çevre, medya ve güven artırıcı önlemler alanlarında resmi olmayan işbirliğinin desteklenmesi; tarihsel, psikolojik, hukuksal ve diğer alanlardaki bazı projeler için uzman incelemesi sağlanması.

TEBK, üzerinde anlaşma sağlanması oldukça güç olan soykırım ve Dağlık Karabağ konularında bir görev üstlenmemiş, işbirliğinin bu konular dışında gerçekleşmesi için bir strateji benimsemiştir. Soykırım konusundaki uzlaşmazlık için hukuk ve tarih alanlarındaki uzmanların görüş ve araştırmalarından yararlanılması düşünülmüştür.⁹⁶

⁹³ Bkz. Turkish Daily News, 12 Temmuz 2001.

⁹⁴ TEBK'nin Türk üyeleri; emekli büyükelçi Özdem Sanberk, emekli büyükelçi İler Türkmen, emekli büyükelçi Gündüz Aktan, emekli korgeneral Şadi Ergüvenç, Boğaziçi Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Üstün Ergüder ve psikiyatr-psikanalist Prof. Dr. Vamık Volkan'dır. Ermeni üyeler; Amerikan Ermeni Asamblesi'nden (AAA) Van Krikoryan, Ermenistan eski Dışişleri Bakanı Alexander Arzumanyan, Erivan Devlet Üniversitesi'nden Prof. Dr. David Hovhanisyan ve Rusya'daki Ermeni diasporasının önemli isimlerinden Andranik Migranyan'dır.

⁹⁵ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar" **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001b, Ankara, ss. 15-16.

⁹⁶ Gündüz Aktan, "Türk-Ermeni Diyalogu", **Radikal**, 11 Temmuz 2001.

TEBK'nin kurulması Türkiye'den resmi düzeyde bir tepki uyandırmamış, basında yer alan TEBK'nin kurulmasını olumlu karşılayan yazılar dışında kamuoyu bu konuya ilgisiz kalmıştır. Ancak TEBK gerek diasporada gerekse Ermenistan'da çeşitli tepkilere ve tartışmalara konu olmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, TEBK'nin kurulmasıyla resmen bir ilişkilerinin bulunmadığı, gelişmelerden haberdar olduğu, sorunların çözümü için bu tür karşılıklı diyalogların olumlu karşılandığı ancak bunun devletler düzeyindeki görüşmelerin yerini alamayacağı belirtilmiştir.⁹⁷ Açıklamadan anlaşılabileceği üzere Ermenistan'ın TEBK'nin kurulmasına yönelik ilk tepkisinde olumsuz sayılabilecek bir unsur olmadığı gibi olumlu bir yaklaşımın olduğu söylenebilir.

Ermeni tarafında TEBK'nin kurulmasına en kuvvetli tepki Taşnaklardan gelmiştir. Taşnakların önemli kuruluşlarından Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi⁹⁸ ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) tarafından TEBK'nin Ermeni çıkarlarını gözetmeyen bir girişim olduğu ve soykırımın tanınması girişimlerini engelleyebileceği ileri sürülmüştür. Diğer önemli lobi kuruluşu olan Amerikan Ermeni Asamblesi'nin⁹⁹ TEBK'ye açık destekte bulunması, ABD'deki en iki önemli lobi kuruluşu olan Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi ile Amerikan Ermeni Asamblesi arasındaki rekabetin artmasına yol açarak, iki örgütün ortak yürüttüğü lobi faaliyetlerini etkilemiştir. Bu nedenle de Taşnaklar, Ermeniler arasında bölünmeye neden olduğu/olacağı kaygısıyla TEBK'ye karşı çıkmışlardır.

Taşnaklar tarafından TEBK'nin Türk üyelerinin Ermeni karşıtı duygular besleyen ve soykırımı reddeden kişiler olduğu; Ermeni üyelerin ise Ermeni halkının güven duymadığı ve Ermenileri temsil etmeyen kişiler olduğu ileri sürülmüş ayrıca TEBK'deki üye dağılımının eşitsizliği eleştirilmiştir. TEBK'nin Ermeni üyelerinden bazılarının Ermenistan'da Ter Petrosyan döneminde önemli görevlerde bulunmuş kişiler olmaları TEBK'ye olan eleştirilerin dozunu arttırmıştır. Taşnaklar, Türkiye ile diyaloga girmenin mümkün olabilmesinin Türkiye'nin soykırımı tanımına, Karabağ sorunundaki önyargılı tutumunu değiştirmesine ve Ermenistan'a uygulanan ambargonun kaldırılmasına bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Taşnaklar tarafından

⁹⁷ Açıklama metni için bkz. Noyan Tapan News Agency, 13 Temmuz 2001.

⁹⁸ Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) hakkında bilgi için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni Kuruluşlarının Soruna Yaklaşımları", ss. 19-20.

⁹⁹ Amerikan Ermeni Asamblesi(AAA) hakkında bilgi için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni Kuruluşlarının Soruna Yaklaşımları", s. 20.

yürütülen TEBK karşıtı kampanya etkisini göstermiş; Ermenistan Meclisi'nde çoğunluğa sahip on siyasi parti ve grup 31 Temmuz 2001'de ortak bir bildiriyle TEBK'yi kınamıştır.

Gelişmeler karşısında Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsünün 1 Ağustos 2001'de yaptığı açıklamada Ermeni partilerinin ortak bildirisini benimseyen ve TEBK'ye karşı olan bir tutum sergilenmiştir.¹⁰⁰ Açıklamada, TEBK hakkında Ermeni Meclisi'nde çoğunluğu oluşturan partilerin ortak tutum belirlemelerinin dikkate değer olduğu; bildiride yer alan hususları TEBK'nin inceleyeceğinin ümit edildiği; soykırım konusunda birleşik Ermeni cephesinin bölünmesinden ve soykırımın tanınması sürecinin durmasından endişe edildiği; bu gibi girişimlerin Ermeni resmi makamlarını soykırımın tanınması çabalarından saptıramayacağı ve devletler düzeyindeki görüşmelerin yerini alamayacağı; Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların sadece devletten devlete diyalogla çözümlenebileceği belirtilmiştir.

TEBK'nin Ermeni üyelerinin gelişmeler karşısında 2 Ağustos'ta yayınladığı ortak bildiride, soykırım gerçeğinin tartışılmayacağı, bu olayın uluslararası düzeyde tanındığı ve TEBK'nin faaliyetlerinin soykırımın tanınması sürecini engellemeyeceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bildiride, TEBK'nin Türk ve Ermeni hükümetler arasında yapılacak doğrudan temasların yerini alamayacağı; üyelerin tüm Ermenileri ve Ermenistan'ı temsil iddiasında olmadıkları; Ermenistan hükümetinin TEBK'nin faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduğu ancak TEBK'nin Ermeni hükümetinin gayretleri sonucunda oluşmadığı vurgulanmıştır.

TEBK, 23-25 Eylül'de İstanbul'da gerçekleşen ikinci toplantısında güncel gelişmelerle Ermenistan, Türkiye ve dünya genelinde TEBK ile ilgili oluşan tepkileri ele almıştır. Toplantıda barışma konusunda farklı görüşleri temsil eden entelektüel, akademisyen, araştırmacı, medya mensubu, iş adamı ve kültür alanından uzmanlarla bir araya gelinmiştir. Ermeni ve Türklerin birbirlerini algılamaları ve birbirlerinden beklentileri tartışılmış, yapılacakların belirlenmesi ve önde gelen sivil toplum kuruluşlarının projelerinin hayata geçirilmesinde TEBK'nin rolü tartışılmıştır.¹⁰¹

¹⁰⁰ Lütem, 2001b., s. 20.

¹⁰¹ Toplantı sonrası TEBK'nin yayınladığı bildiri için bkz Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, Erişim:19.03.2004, <http://www.tesev.org.tr/tese2002/tebk.php>,

Toplantıda TEBK üyelerine atfedilen ve yanlış anlamalara yol açan yorumlar üzerinde durularak bunların üstesinden gelinmekte olduğu kabul edilmiş ayrıca medya ile yapıcı ilişkiler kurulabilmesi için bazı ilkeler benimsenmiştir. Toplantıda ayrıca, TEBK'nin Ermeni üye sayısının artırılması, TEBK için sekreteryaya kurulması, bir web sitesi açılması ve Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi'nin "Hukuksal Konular Üzerine Seminer" vermek üzere davet edilmesi kararları alınmıştır.

TEBK'nin ikinci toplantısından sonra gerek Diaspora Ermenileri'nin gerekse Ermenistan basınının eleştirileri sürmüştür. Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu¹⁰² bir yandan TEBK'deki Ermeni üyeleri istifaya davet ederken bir yandan da TEBK'nin Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edildiği iddialarını ortaya atmıştır. İddialar ve eleştiriler TEBK'nin soykırımın uluslararası düzeyde tanınması sürecini durduracağı ya da erteleyeceği kaygısından kaynaklanmaktadır.¹⁰³ Ermenileri bu kaygıya sevk eden gelişmelerden ilki, TEBK'nin kurulmasından sonra AP'de alınan Türkiye ile ilgili karara soykırıma ilişkin bir maddenin eklenmesinin kabul edilmemesidir. İkinci gelişme ise Alman Federal Parlamentosu'na verilen soykırımın tanınmasına ilişkin bir dilekçenin işleme konulmamasının Türk-Ermeni sivil toplum kuruluşları arasında temasların başlamış olmasına bağlanmasıdır.

Tepki ve eleştirilerin etkisinde kalan TEBK'nin Ermeni üyeleri, ikinci toplantıdan sonra soykırım konusunun dolaylı ya da dolaysız bir şekilde ele alınmasını ve özellikle bu konuya toplantı bildirilerinde yer verilmesini istemeye başlamışlardır. Bu nedenle 18-21 Kasım 2001'de New York'ta gerçekleşen TEBK'nin üçüncü toplantısında üyeler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Toplantıda uzlaşma modelleri, bazı konularda çalışma grupları oluşturulması, uzlaşma sürecine iki toplumun daha aktif katılımının sağlanması ve TEBK'nin ABD, Türkiye ve Ermenistan'da ofis açması konuları görüşülmüştür.

Ermeni üyelerin soykırım konusuna başından beri hukuksal yaklaşımdan kaçınmaları nedeniyle TEBK'nin görevleri arasında 'uzlaşma' yöntemine yer verilmesi önerisine hukukla ilgili olacağından karşı çıkmışlardır.¹⁰⁴ Tartışmalar ağırlıklı olarak

¹⁰² Forum hakkında bilgi için bkz. Birinci Bölüm, "Ermeni Kuruluşlarının Soruna Yaklaşımları", ss. 20-21.

¹⁰³ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", **Ermeni Araştırmaları**, C. 3, Sayı 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001c, Ankara, s. 24.

¹⁰⁴ Gündüz Aktan, "TARC:Çıkmaz Sokak", **Radikal**, 12 Aralık 2001.

1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nin 1915 olaylarına uygulanıp uygulanmayacağına incelenmesi ve bunun bağımsız bir kuruluş olan Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi tarafından gerçekleştirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ermeni üyelerin yoğunlaştığı bu konuda, daha çok Merkez'den 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin geriye işlemediğini belirten bir görüş alındıktan sonra hukuk yoluna gitmeksizin soykırım iddialarının sürdürülmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu konunun toplantının ortak bildiri metnine eklenmesini sağlayarak hukuktan kaçmıyorlarmış izlenimi uyandırmak istemişlerdir.¹⁰⁵

New York'taki toplantılarda ortak bildiri konusunda uzlaşma sağlanamamasına ve yapılan tüm uyarılara rağmen Türk üyelerin kabul etmediği bazı hususlar toplantı başkanı Amerikalı David L. Phillips tarafından yayınlanmıştır. Özellikle başkanın sözleri basına "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 1915 yılında kitle halinde öldürülmelerinin ve sürülmelerinin bir soykırım olup olmadığının tespit edilmesi" biçiminde yansıtılmıştır. Oysa sözleşmenin geriye işleyip işlemeyeceği gibi basit bir hukuki konu, sözleşmeye göre olayların soykırım olup olmadığının saptanması gibi tarihsel bir değerlendirmeye dönüştürülmüştür.¹⁰⁶ Durumun Türk üyeler tarafından Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi'ne hatırlatılması üzerine 11 Aralık 2001'de Ermeni üyeler TEBK'nin devam edemeyeceğini ve çekildiklerini ortak bir açıklamayla bildirmelerinin ardından TEBK çalışmaları sona ermiştir.

TEBK'nin dağılmasında önemli bir rol, soykırım iddialarının TEBK gündemine getirilmesidir. Aslından TEBK, uzlaşılması güç konulara değinmeden ortak bir anlaşma zemini bulmak amacını taşımaktaydı. TEBK'nin Türk ve Ermeni üyelerinin soykırım konusundaki görüşleri bilinmekteydi ve bu görüşlerin değişmesine ilişkin bir beklenti de yoktu. Ancak diasporanın etkisiyle Kasım 2001 New York toplantısının ardından ortaya çıkan yukarıda sözü edilen gerginlik, TEBK'nin sora ermesine yol açmıştır.¹⁰⁷

TEBK'nin kurulmasında olduğu gibi fiilen sona ermesi de Türk resmi makamlarında bir tepki doğurmamışken Ermenistan'da TEBK'nin başarısızlığından

¹⁰⁵ y.a.g.e.

¹⁰⁶ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Erişim: 02.12.2003, <http://www.eraren.org/tur/makale/olaylarveyorumlarolutem4.htm>.

¹⁰⁷ Kamer Kasım, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi", **Stratejik Analiz**, S. 22, Ankara, Şubat 2002, s. 34.

memnuniyet duyulmuştur.¹⁰⁸ Ermenistan yetkilisinin açıklamasında TEBK'nin dağılmasının önceden tahmin edildiğinin ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki diyalogun devlet düzeyinde gerçekleşmesi gerektiğinin ifade edilmesi, bu memnuniyetin göstergesidir.¹⁰⁹

TEBK'nin dağılmasına sivil toplum anlamında bakıldığında, Ermeni sivil toplumunun henüz diyaloga hazır olmadığı, Türk sivil toplumu ve kamuoyunun Ermenilerle diyalog konusunda çok sınırlı bir ilgiye sahip olduğu ortadadır. TEBK'nin çalışmalarının sona ermesinde Taşnakların TEBK ve Ermeni üyeler hakkında yürüttüğü karalama kampanyasının etkisi büyüktür. Ermeni üyeler yoğun propaganda ve eleştirilerin etkisinde kalarak olumsuz tutumlarını giderek arttırmışlardır. TEBK deneyiminden anlaşılabacağı gibi diyalog girişimlerinde Ermeni sivil toplumunun belkemiğini oluşturan diasporanın belirleyici role sahip olduğu ve henüz diyaloga hazır olmayan diasporanın onaylamadığı hiçbir diyalog girişiminin başarılı olamayacağı ortadadır.

TEBK'nin sona ermesinden sonra Türk-Ermeni sivil toplum kuruluşlarının yeniden diyalog kurmaları gerektiği gündeme gelmişse de bunun eyleme dönüştürülmesinde daha temkinli davranılmaktadır. Özellikle TEBK deneyimi bu konudaki girişimlerin kamuoyuna yansıtılmasının daha dikkatli yürütülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

3. Resmi Düzeydeki Girişimler

TEBK'nin dağılmasından sonra daha çok uluslar arası toplantılarda olmak üzere değişik platformlarda Ermeni ve Türk yetkilileri arasında zaman zaman görüşmeler gerçekleşmiştir. Haziran 2003'te, Türk hükümeti tarafından iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme politikası çerçevesinde Suriye ile elde edilen yakınlığın Ermenistan'la sağlanabilmesi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ermenilerle doğrudan diyalog kurabilmek için Türk Dışişleri Bakanlığı, bir yandan diasporadaki Ermenilerle bir yandan da Ermenistan'la temaslarda bulunmuştur. Ancak ABD'deki Ermeni lobi kuruluşlarından Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), Türk hükümetinin görüşme isteğini soykırımın tanınması koşulunu ileri sürerek geri çevirmiştir. Ayrıca ANCA tarafından Türk hükümetinin diyalog girişiminin, Amerikan Kongresi'ndeki tasarının bloke edilmesine yönelik bir çabanın parçası olduğu ileri

¹⁰⁸ Bkz. Asbarez, 21 Aralık 2001.

¹⁰⁹ Bkz. Pan Armenian News, 14 Aralık 2001.

sürülmüş ve diğer Ermeni kuruluşlarının da diyaloga girmemeleri için uyarıda bulunulmuştur.¹¹⁰

ANCA'nın uzlaşmaz tutumu ve diyaloga girmeme uyarılarına rağmen Amerikan Ermeni Asamblesi ile Türk temsilci arasında görüşme gerçekleşmiştir. Amerikan Ermeni Asamblesi'nin temsilcileri, görüşme öncesinde Türk temsilciye ileri sürecekleri dört koşul çerçevesinde bir araya geldiklerini ve bu koşullar konusunda diğer Ermeni kuruluşu ANCA ile aynı görüşte olduklarını ifade etmişlerdir. Bu koşullar Ermeni 'soykırımı', Dağlık Karabağ, Türkiye'deki Ermenilerin yaşamsal alanda karşılaştıkları sorunların iyileştirilmesi ve Ermenistan'a uygulanan ambargonun kaldırılarak normal ilişkiler düzeyine taşınmasıdır. Görüşme sırasında asamble temsilcileri, üzerinde durdukları en önemli koşulun Ermeni 'soykırımı' olduğunu ve Türkiye'nin bunu kabul etmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

ABD'deki Ermeni lobisi, Türk hükümetinin başlattığı diyalog girişimini engellemek için Irak savaşını kullanmak istemiştir. Türkiye'nin Irak'a asker gönderme konusundaki tavrı nedeniyle ABD'de oluşan tutum, Ermenileri yeni bir koz elde etmeye yöneltmiştir. Yıllardır 'stratejik ortaklık' nedeniyle Amerikan Kongresi'nde kabul edilmesine engel olunan tasarıları yeniden devreye sokmak için yoğun bir çalışma başlatmışlardır. Ayrıca Türk hükümetinin Ermenistan'la görüşmelere başlama ve Ermeni diasporasıyla olan sorunları çözme konusunda ABD'nin ve AB'nin baskısı altında olduğu, gerek ABD gerekse AB nezdinde puan toplamak için "hazırız oyunu" oynadıkları ve bu tuzağa düşülmemesi gerektiği iddia edilmiştir.

Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmelerde iki ülke arasındaki sorunlar kapsamlı olarak ele alınırken, sınır kapılarının açılması yönünde olumlu adımlar atılabileceği dile getirilmiştir. Aynı zamanda Türk Başbakanı tarafından ABD gezisi sırasında yapılan açıklamada, iki ülke arasındaki ilişkilerde soykırımla ilgili konuların her iki tarafın da bir kenara bırakması gerektiği ifade edilerek, sınır kapılarının açılabilmesi yönünde sinyal verilmiştir.¹¹¹ ABD Başkanı ile görüşmeden önce yapılan bu açıklamayla, ABD'nin sınır kapılarının açılması ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin tam olarak kurulması taleplerine olumlu bakıldığı

¹¹⁰ Bkz. Milliyet, 09 Haziran 2003.

¹¹¹ Doğan Uluç, "Erdoğan:Soykırım Sözü'nü Kitaplardan Çıkaralım", Hürriyet, 28.01.2004.

izlenimi verilmiştir. Ancak bunun Azerbaycan ile sorunların çözümünde yapıcı bir yaklaşım geliştirmesine bağlı olacağı mesajı da unutulmamıştır.¹¹²

Türk hükümetinin diyalog girişimleri karşısında Ermeni Dışişleri Bakanı, soykırım iddialarından vazgeçmenin Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi için ön koşul olmadığını, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması için soykırımı dile getirmekten vazgeçmeyeceklerini ve iddiaların bütün dünya tarafından tanınması amacıyla girişimlerini sürdüreceklerini açıklamıştır.¹¹³



¹¹² Milliyet, 01 Şubat 2004.

¹¹³ Zaman, 29 Ocak 2004.

SONUÇ

Ermeni sorunu, 19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar değişik boyutlarıyla Türkiye'nin gündemini meşgul etmeyi sürdürmekte ve kendi içerisinde bir çok karmaşık sorunu barındırmaktadır. Sorun, Soğuk Savaş sonrasında insan haklarına uluslararası düzeyde vurgu yapıldığı ve ittifak ilişkilerinin nitelik değiştirdiği bir ortamda, çok boyutlu ve sürekli artan ivmeli bir sorun olarak dış politika gündemindeki yerini almıştır. Sorun, yalnızca diasporanın ya da Ermenistan'ın soykırımın tanınması için verdiği uğraşları içermeyip, aynı zamanda Türkiye'nin Kafkasya politikası, AB üyeliği, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler, devletlerle ikili ekonomik ve diplomatik ilişkiler, Türkiye'nin uluslararası imajı gibi dış politikayı ilgilendiren pek çok konuyla yakından ilişkili hale gelmiştir. Tüm bunlara karşın, Ermeni sorunu, Türk dış politikasının gündeminde gerektiği kadar yer almamaktadır. Türk dış politikasının ana konuları yanında Ermeni sorunu, yalnızca konjonktür gereği dış politika gündemine gelmekte; diğer zamanlarda bu konuya yönelik ortak bir strateji geliştirilememektedir.

Soğuk savaş sonrasında sorun, Ermeniler tarafından Türklerin Ermenilere soykırım uyguladığının tüm platformlarda deklare edilmesi ve başta devletlerin ulusal ve yerel parlamentoları olmak üzere, hükümetlerarası ve hükümetlerdışı örgütlerde kabul edilmesi boyutuna taşınmıştır. Bu boyutuyla Ermeniler açısından Ermeni sorunu, Türkler 'soykırımı' kabul edinceye ve özür dileyinceye kadar sürecektir. Ermenilerin taleplerinin bununla sınırlı olduğunu söylemek güçtür. Söylem ve uygulamalara bakıldığında bireysel/toplu tazminat talepleri ve toprak taleplerinin olmadığı söylenemez. Bir yanda resmi Ermeni çevrelerince dile getirilen toprak taleplerinin olmadığı yönündeki açıklamalar yer alırken diğer yanda Türk-Ermeni sınırını belirleyen antlaşmanın geçersizliğini ileri süren açıklamaların olması, doğal olarak Türk tarafında kuşkulara yol açmaktadır.

Ermeniler açısından Türklerin kendi iradeleriyle soykırımı kabul etmesi söz konusu olmasa da, soykırımı tanıyan kararların olabildiğince çok parlamento ve kuruluştaki kabul edilmesinin sağlanmasıyla fiilen soykırımın tanınması gerçekleşecektir. 1980'lerden doksanlı yıllara kadar soykırımı yasalaştırmak için daha çok zorlukla karşılaşılıyorlarken, son on yılda işleri daha kolaylaşmıştır. Bu bağlamda Ermeniler için kırılma noktası, ABD Kongresi'nde soykırımı tanıyan bir karar kabul edilmesidir. Ermeniler bu amaçla, şu ana kadar 37 eyalet parlamentosunda kabul edilen kararların tüm eyaletlerde çıkarılmasına ve

Kongre'nin bu konuda karar çıkarması yönünde baskı kurmaya çalışmaktadırlar. Öte yandan, ABD Türkiye ilişkilerindeki gelişme ve değişimler sürekli takip edilerek Kongre'ye yeni tasarılar sunulmaktadır. Kongre'ye sunulma biçimlerinde de değişik taktikler izlenerek, tasarıları kabul ettirme yolları aranmaktadır.

Türkiye'de, Ermenistan'da ve diasporada yaşayan Ermeniler açısından soruna bakıldığında farklılıklar göze çarpmaktadır. Türkiye'de yaşayan Ermenilerin temsilcileri, kendileri hakkında değişik platformlarda yapılan açıklamalardan, soykırım tasarılarından ve kararlarından duydukları rahatsızlıkları dile getirmektedirler. Soykırım olgusunun Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin toplumsal yaşamının bir parçası haline getirilmesi için yürütülen çabalar bir ölçüde başarı kazanmıştır. Bu konuda aşırı görüşteki politikacıları destekleyenler olsa da, daha ılımlı yaklaşım içerisinde olanların çoğunlukta olduğu söylenebilir. Diasporada, Ermeni ulusal kimliğinin oluşmasına soykırım teması yardımcı olmuş; bu sayede asimilasyonun önüne geçilmiştir. Bu yüzden diasporada yaşayan Ermeniler, soykırımın tanınması konusunda her türlü girişimin öncüsü ve destekçisi olmaya devam etmektedirler.

Soykırım kararlarını kabul eden devletlerin iç politik yapıları açısından Ermeni sorununa bakıldığında, politikacıların seçimlerde Ermeni yurttaşlarının sempatisini kazanmak ve seçim vaatlerini yerine getirerek oylarını kaybetmemek amaçlarıyla bu kararları kabul ettikleri görülmektedir. Ancak burada parlamentolarla hükümetlerin çoğunlukla farklı yaklaşımlar sergiledikleri gözden kaçmamaktadır. Hükümetler kabul edilmesinin Türkiye ile olan her türlü ilişkide sıkıntı yaratabileceği kaygısıyla tasarıları temkinli yaklaşırken ya da karşı çıkarken; parlamento üyeleri seçim kaygısıyla hareket etmektedir.

Uluslararası sistem açısından, Batılı devletlerin destek ve etkileri sonucu ortaya çıkan soruna, bu güne kadarki süreçte Batılı devletlerin dolaylı ya da doğrudan müdahil oldukları bilinmektedir. Bu tutum geçmiş dönemlerde azınlıklara sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal haklar bağlamında sergilenirken, şimdi demokrasi, insan hak ve özgürlükleri bağlamında belirlenmektedir.

Türkiye ve Türklük karşıtı çevreler, sorunu Türkiye'nin Avrupa'ya ve Avrupa Birliği'ne entegrasyonunu engellemek için bir araç olarak kullanmak istemektedirler. Aynı çevreler, sorunu Türklerle hesaplaşmanın, Türklerin uzun vadede Orta Asya steplerine dönmesinin sağlanabilmesi için önemli bir aşama olarak görmektedirler. Konuya dinsel açıdan yaklaşan önyargılı çevreler ise, Türk milliyetçilerinin

Anadolu'da yaşayan Hristiyan nüfusu ortadan kaldırmak için izledikleri politika olarak değerlendirmektedirler. Bu yüzden, onlara göre soykırımın kabul edilmesi, Türkiye ve Türklerin Hristiyanları katlettiklerini kabul etmeleri anlamına gelmektedir. Karşı görüşlerin Avrupa'da resmi ya da sivil her türlü platformda sıkça dile getirilmesine karşın, Türkiye'nin AB üyeliğini 'soykırımı' kabul koşuluna bağlama girişimlerinin şimdilik her seferinde başarısızlıkla sonuçlanması sevindiricidir.

Türkiye'nin yeteri kadar olmasa da Ermeni sorununa harcadığı enerji, kaynak ve zamana bakıldığında, soruna ilişkin gelişmeler de göz önüne alınırsa yapılmaya çalışılanlar "havanda su sövmek" deyiimiyle özetlenebilir. Her şeye rağmen yasalaşma girişimleri sürmektedir. Sürekli kısalan aralıklarla değişik ülke parlamentolarında sırayla yasalar kabul edilmektedir. Ne yazık ki, Türkiye'nin değil Ermeni tezlerinin daha çok benimsendiği, sadece Türkiye ile ilişkilere zarar gelmemesi için kararların geciktirildiği ya da engellendiği bir çok ülke bulunmaktadır.

Türk ve Ermeni tarafının soruna yaklaşımlarındaki temel fark; Türkiye'nin soruna daha çok tasarılar gündeme gelirken duyarlılığının artması söz konusuysa, Ermeni lobisinin konunun sürekli takipçisi hatta organizatörü durumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin gelişmeleri izleyen ve duruma göre -bilinen- strateji geliştiren bir tutum izlemesine neden olmaktadır. Günümüzde bu kısır döngünün yavaş yavaş önüne geçilmeye başlandığı söylenebilir. Özellikle Fransa'nın 'soykırımı' tanıyan yasayı kabul etmesi, Türkiye'de soruna ilişkin izlenen politika için bir milat kabul edilebilir. Bu tarihten sonra, Ermeni sorununa resmi ve sivil olmak üzere her kesimde ilginin arttığını görmek mümkündür. Ermeni sorunu, yalnızca sınırlı sayıda uzman ve resmi görevlinin ilgilendiği tarihsel bir konu olarak değil hukuksal, diplomatik, siyasal, kültürel hatta ekonomik boyutları ön plana çıkarılarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu nedenle Türkiye, sorun karşısında izlediği stratejilere hukuksal, siyasal, sosyal, diplomatik, bilimsel ve kültürel alanlarda yenilerini eklemek zorundadır.

Sorunun hukuksal boyutuna bakıldığında, 1948 Soykırım Sözleşmesi, soykırım suçunun varlığı konusunda belirleyici olan ve bu suçun cezalandırılmasında yetkili olan kurumu yargı olarak belirlemiştir. O halde, ülke parlamentolarının ya da başka kişi, grup ve kuruluşların bu konuda yetkisizliği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda yetkileri olmadan karar alan tüm parlamentolar ya da diğer kuruluşların kararlarının hiç bir yaptırımı olamayacağı ve kararların geçersiz olduğu

kabul edilmektedir. Türkiye, 1948 Soykırım Sözleşmesi'ne taraf olan devletlerin parlamentolarında kabul edilen kararlar sözleşmeye aykırı olduğu için, bu devletler hakkında sözleşmenin ihlali nedeniyle Lahey Adalet Divanı'na gitme seçeneğine sahiptir.

Ermeni sorunu, Türkiye'nin uluslararası imajının zedelenmesine en büyük katkıyı yapan sorunların başında gelmektedir. Geçen yirmi yılda hız kazanan soykırımın tanıtılması ve tanınması girişimleri, bir dönem insan hakları ihlalleriyle zedelenen imajın, olumsuz olarak pekişmesini kolaylaştırmaktadır. Bunun engellenmesi için bütün olanaklar kullanılmalı ve Türkiye'nin tezleri anlatılmalıdır. Ermenilere soykırım uyguladığı savının kabul edilmeme nedenleri, 1915 olaylarına ve Ermeni iddialarına Türkiye'nin yaklaşımı, değişik platformlarda dile getirilmeye devam edilmelidir. Özellikle yurtdışında olmak üzere uluslararası nitelikte paneller, sempozyumlar ya da konferanslar sıkça düzenlenerek Türk tezleri anlatılmalı ve tartışılmalıdır. Tartışmalara bu konuda olumlu, olumsuz ya da tarafsız görüşe sahip olanların tümünün ayırım yapılmaksızın katılması için çaba gösterilmelidir. Kuşkusuz, yalnızca Türk tezini benimseyenlere Türk görüşlerinin anlatılması, sorunun çözümüne ya da doğru tanıtımına gereken katkıyı sağlamayacaktır. Aksine Türk karşıtı tezleri savunanların bu tür toplantılara katılmaktan kaçınırsalar da davet edilmeleri, en azından önyargısız olanları kazanmak adına atılacak olumlu bir adım olabilir.

'Soykırımı inkar eden' devlet imajını ortadan kaldırmak için öncelikle sivil kanallarla Türk görüşlerini yansıtan bilgi ve belgeler, soykırım kararı alması olası parlamenterlere ve politikacılara ulaştırılmalıdır. Aynı zamanda Diaspora Ermenileri'nin yoğun olarak yaşadığı ülkelerde, Türk görüşünü tanıtım faaliyetleri yoğunlaştırılmalıdır. Ermenilerin 'soykırımı uğramış zavallı bir ulus' olarak yansıtılma çabalarına koşturarak, Türklerin kayıplarını gündeme getirmeye çalışmak gerekmektedir. Buna ilişkin olarak yapılan Türklere ait toplu mezarların ortaya çıkarılması ve dünyaya duyurulması işlemleri hızla sürdürülmelidir. Ermeni terörünün boyutları, son süreçte Azeri Türklerine yapılan terör eylemleri de gündemde tutularak uluslararası topluma aktarılmalıdır. Uluslararası terörün dünya gündeminin ilk maddeleri arasında girmesinin bunun için bir fırsat yarattığı unutulmamalıdır.

Yasalaşma girişimi olan ülkeler ve muhtemel olan ülkeler belirlenerek bu ülkelerle ilgili yeni stratejiler geliştirilmelidir. Yasalaşmaya yol açan nedenler ülke ülke araştırılıp belirlenmeli, gerekli bilgilendirmeler yapılmalıdır.

Lobi ve tanıtım alanında öncelikle, dünyanın dört bir yanında yaşayan Türk yurttaşlarının, yaşadıkları ülkelerde Türk lobisi oluşturabilmelerinin yolları aranmaya devam edilmelidir. Yalnızca Ermeni sorununa ilişkin olarak değil, tüm konularda duyarlı bir Türk lobisinin Türkiye'nin ulusal çıkarları için büyük yararlar sağlayacağından kuşku yoktur. Bu nedenle yurt dışındaki Türklerin rgtlenebilmeleri için olanaklar yaratılmalıdır. Bunun resmi kanallarla yapılmasının yaratacağı sakıncalar göz önünde bulundurularak, bilim çevrelerinin ve sivil toplum kuruluşlarının öncülüğünde bir girişimin yapılması daha yararlı olabilir. Öte yandan, yurtdışındaki Türklerin yaşadıkları ülkelerdeki yerel ve ulusal seçimlere ilgilerini arttırmanın yolları aranarak, parlamenterlerin Türk seçmenlerin taleplerine duyarlı davranmaları sağlanabilir.

Uluslararası kamuoyunda Türkiye'nin tezlerinin yeterince bilinmemesi nedeniyle, Türkiye'nin soykırımı tanımaktan kaçınan bir tutum içerisindeymiş kanısı oluşmuştur. Soykırım kararlarında Türkiye'nin soykırımı tanınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Türk resmi çevrelerince soykırım tasarılarının ikili ilişkilere vereceği zararı gündeme getirilmesi dahi baskı olarak algılanmakta ve soykırımın inkarı olarak değerlendirilmektedir.

Uluslararası kamuoyu oluşturma girişimlerinin yanında, Türk kamuoyunun Ermeni sorunu hakkında yeterince bilgilendirilmesi ve bilinç düzeyinin arttırılmasına yönelik girişimler arttırılmalıdır. Bu yollardan biri sağlıklı bir iletişim ortamının oluşturulmasıyken, öteki her düzeydeki eğitim kurumlarında bu konunun ele alınmasıdır. Eğitim kurumlarında bu yönde son dönemde alınan önlemler, bazı tepkilere yol açsa da geliştirilerek sürdürülmelidir. Bu konuda farklı görüşe sahip olan kişiler, söyledikleri zaman zaman tepki görse de görüşlerini rahatça aıklayabilmektedirler. Farklı görüşe olanların savundukları noktaların gerçeği yansıtıp yansıtmadığı, duygusal tepkiler yerine bilimsel zeminde tartışılarak ortaya konulmalıdır. Ulusal düzeyde bilinçlenme çerçevesinde Ermeni terörüne kurban giden Türkler adına yapılacak anma törenleri ve bu kişilerin isimlerinin yaşatılmasına yönelik girişimler, sorunun ulusal gündemde kalmasına katkıda bulunabilir.

Bilimsel alanda yapılacak faaliyetlerin başında, Ermeni tezlerinin tarihsel dayanaklarının incelenerek tutarsızlıklarının ortaya konması gelmektedir. Bu konuda

günümüze kadar yapılan sınırlı sayıdaki eserin sağladığı katkı dikkate alınırsa, böyle bir girişimin ne kadar yararlı olacağı daha kolay anlaşılabilir. Son zamanlarda bu yöndeki çalışmalara önem verilmesi sevindirici bir gelişmedir. Örneğin en son yapılan araştırmalardan birisinde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nüfusu ve 1915 olaylarında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı hakkında Ermenilerin ileri sürdüğü iddiaların gerçekleri yansıtmadığı yabancı arşivlerden de yararlanılarak açıkça ortaya konulmaktadır.

Ermeni sorununa ilişkin yapılan çalışmaların son yıllarda artması sevindirici bir gelişme olsa da, birbirinin tekrarı niteliğinde ve Türkiye sınırlarını aşamayan çalışmaların yapılması bilimsel israfa yol açabilecektir. Bu nedenle sorunun hiç değinilmemiş boyutlarıyla ele alınması, yalnızca iddialara yanıt yaklaşımının ötesine gidilmesi gerekmektedir.

Son birkaç yılda bilimsel alanda atılan, gerek araştırma, bilimsel toplantı ve yayın faaliyetleri gerekse kurumsal örgütlenmeler alanında sevindirici adımlar artarak sürmelidir. Bilimsel altyapının oluşmasının uzun yıllar aldığı düşünülecek olursa, Ermeni sorunu ile ilgilenen bilim adamlarının yetişmesi için yeni olanaklar yaratılmalıdır. Bunun için üniversitelerde ya Ermeni sorunuyla ilgili enstitü ve araştırma merkezleri ya da mevcut merkezlerde araştırma masaları ve lisansüstü programlar açılması özendirilmelidir.

Türkiye tarafından sürekli gündeme getirilmesine karşın, sorunun uzman tarihçilere bırakılması gerektiği konusunda istenenler bir türlü gerçekleştirilememiştir. Yine Türkiye tarafından sorunun incelenmesi için uluslararası tarihçiler heyeti kurularak, Ermeni ve Türk görüşünü savunan araştırmacı ve bilim adamlarının heyette yer alması; belgelere dayanılarak yapılacak araştırmalar sonucu gerçeğin ortaya çıkarılması önerileri muhatap bulamamıştır. 2004 yılı içinde karşılıklı önyargıların aşılması için bir aşama olabilecek böyle bir bilimsel diyalog ortamı için adımlar atılmıştır. Tarafların karşılıklı olarak tezlerini tartışabileceği böyle bir platformun yararlı olması umulmaktadır.

Bilimsel tartışma zeminleri aranmalı ve uluslararası düzeyde konunun doğru tanımlanması ve anlaşılması için uğraşlar verilmelidir. Bu konuda yapılacak bilimsel çalışmaları, özellikle yabancı araştırmacıları özendirecek olanaklar oluşturulmalıdır. Ermeni tezlerinin tek taraflı ve yaygın biçimde dile getirildiği ülkelerde Türk tezlerini ortaya koyan araştırma merkezleri ya da enstitüler kurulmalı veya çeşitli üniversitelerle işbirliği içinde bilimsel çalışmalar yürütülmelidir.

'Soykırımı' yasal olarak kabul eden ülkelerle ilişkilere gelince; kararların kabul edildiği ülkelere diplomatik ve sivil düzeyde yapılan tepkilerin sürdürülmesi böyle bir kararı kabul etmek isteyen başka devletler açısından caydırıcı bir yöne sahiptir. Bununla birlikte, Türkiye'nin bu konudaki hassasiyetinin başka amaçlar için de kullanılabilme olasılığının da göz önünde tutulması gerekmektedir. Bu nedenle soykırımı tanıyan kararları kabul eden devletlere karşı yanlış adımlar atılmasına yol açabileceğinden duygusal tepkiler vermek yerine daha akılcı, pragmatik ve stratejik politikalara gereksinim vardır. Tasarımlara engel olmak için gündeme gelen her ülke ile olan ticari, diplomatik ve kültürel vb ilişkileri dondurmak, o ülkenin şirketlerinin ihalelerden yararlanmasını engellemek yönlü geçici çözümler sınırlı bir ölçüde etkilidir ve daha çok Türkiye'ye zarar verebilir. Çünkü hükümetlerle parlamentoların her zaman ortak görüşe sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Parlamentolarda tamamen politik kaygılar egemen olurken, hükümetler Türkiye ile ilişkileri ön planda tutmaktadır. Buna rağmen kararların kabul edilmesinde konjonktürel gelişmeler önem taşımakta, parlamento aritmetiğinin tasarımlar lehine çevrilmesiyle kararlar alınmaktadır.

Güney Kafkasya'da istikrarın olabilmesi en başta bölge devletlerinin barışma zemininde buluşmasına bağlıdır. Bu nedenle Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki uyuşmazlıkların çözümü için yapılan girişimlerin devamı son süreçte soykırım boyutuyla gündemde olan Ermeni sorununun çözümü için bir adım olabilir. Azerbaycan-Ermenistan uyuşmazlığına çözüm bulunursa, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların üstesinden gelmek daha kolay hale gelecektir. Ancak Ermenistan'la ilişkilerin düzelmemesi Ermenistan'ın tutumundan kaynaklanmaktadır. Öte yandan soykırım iddialarının Ermenistan'la ikili ilişkilerin düzelmesi durumunda dahi sona ereceği kuşkuludur. Çünkü soykırım tasarımlarının kabul edilmesi çoğunlukla her ülkenin kendi koşulları çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte Ermenistan'ın soykırımın tanınmasını dış politika hedefleri arasından çıkarması, Diaspora Ermenileri tarafından yürütülen bu tür girişimlerin hızını kesebileceğini de unutmamak gerekir.

Son yıllarda hız kazanan Türkiye'deki soruna ilişkin girişimlerin geç başlaması nedeniyle, Ermenilerin elde ettiği avantajların ortadan kalkmasının zaman alacağı unutulmamalıdır. Ermeni sorununa ilişkin izlenecek stratejide, bir adım geride ve izleyen olmak yerine bir adım önde olmak için çaba gösterildiği zaman başarıya yakın olunabilir. Ancak sorunun niteliklerinden dolayı Türkiye, önce hamleyi

yapan taraf değil hamleye karşılık veren taraf konumunda olduğundan, zaman zaman gelişmeleri izleyerek, politikalar belirlemek zorunda kalmaktadır.

Ermenistan ve diasporanın Türkiye'nin dış politika gelişmelerini iyi izlemekte oldukları ve soykırım iddialarını hemen her koşulda olduğu gibi dış ilişkilerdeki gelişmelere koşut olarak gündeme getirdikleri unutulmamalıdır. Türkiye'nin Irak'a asker göndermeme kararının ardından ABD'de harekete geçmeleri, İsrail'i ve Yahudi lobisini yanlarına almak istemeleri bu politikanın ürünü olarak görülebilir. Dış politikadaki çok boyutluluğun yansımalarından biri olan bu ilişkilerde dengeler gözetilmeli ve daha dikkatli adımlar atılmalıdır.

Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşların, ayırım gözetilmeksizin tüm haklardan yararlanmasına yönelik düzenlemeler demokratikleşme çabalarıyla koşut gitmektedir. Bu süreçte, her Türk yurttaşı gibi Ermeniler de demokratik açılımların öznesi olmaktadır.

Toplular arasında kültürel, sanatsal, turistik ilişkilerin artırılması, birbirlerini tanımada önemli paya sahiptir. Bu nedenle böylesi ilişkilerin kurulması karşılıklı önyargılardan uzaklaşmak için bir fırsat yaratabilir. Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşlar, Ermenistan ile Türkiye arasında bir dostluk köprüsü kurulmasında önemli rol üstlenebilirler.

İki ülke gündeminin ilk sıralarında yer alan sınır kapılarının açılarak ekonomik ilişkilerin başlatılması; ağırlıklı olarak ekonomisi zor durumda olan Ermenistan'ın çıkarına olacaktır. Türkiye'nin doğusundaki illerinde ekonomik hareketlilik olacağı beklentisi varsa da bu ticaretin büyük bir ümit olduğu söylenemez. Gerek kültür, sanat ve turizm alanında gerekse ekonomik alanda yakın ilişkiler kurulması da Ermeni sorununa düşümlenmektedir. Bu nedenle Ermenistan'ın soykırım tasarıları ve Türkiye'nin doğu illerini Batı Ermenistan olarak görme politikasından vazgeçmesi gerekmektedir.

Ermeni sorununu diasporadaki bir avuç Ermeni'nin varolma çabasının ürünü ya da Ermenistan'ın diasporanın etkisiyle yürüttüğü bir takım çalışmalar olarak görmek, sorunu küçümsemek olur. Ermeni sorunu yalnızca Ermenilerce ileri sürülen iddialar ve bunlara verilen yanıtlar olmaktan öteye Türkiye'nin ve Türk ulusunun 'soykırımcı' olduğu imajının yaratılması hatta bu konuda kamuoyunda mahkum edilmesine dönüşmüştür. Ermeni sorunu son süreçte olduğu gibi, yalnızca soykırım boyutuyla mı değerlendirilmelidir? Bugün ağırlıklı olarak gündemde yer alan boyutu soykırım olmasına karşın, gelecekte başka biçimler alma olasılığı her

zaman yüksektir. Bunun ipuçları geçmişte saklıdır. Bu nedenle konjonktürel gelişmeler sonucu izlenen politikalar bir kenara bırakılmalı, orta ve uzun vadeli hedefler belirlenmelidir. Üç asra sığan bir sorun olması, hedeflerin orta ve uzun vadeli olması gerektiğini daha iyi açıklamaktadır



KAYNAKLAR

KİTAPLAR

AKŞİN, Abdülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

AKTAR, Ayhan, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı**, Ankara Üniversitesi Yayınları No: 88, Ankara, 1984.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, **Orly Saldırısı Davası (19 Şubat-2 Mart 1985) Şahit ve Avukat Beyanları**, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1985.

ATAÖV, Türkkaya, **Ermeni Sorunu: Bibliyografya**, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1981.

ATAÖV, Türkkaya, **Hitler and The "Armenian Question"/ Hitler et la "Question Armenienne"**, Sistem Ofset, 1. Baskı, Ankara, Haziran 1984.

ATAÖV, Türkkaya, **An Armenian Falsification**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985.

ATAÖV, Türkkaya, **What Really Happened in Geneva: The Truth About the 'Whitaker Report'**, Sistem Ofset, Ankara, 1986.

ATAÖV, Türkkaya, **Another Falsification "Statement" (1926) Wrongly Atributed to M. Kemal Atatürk**, Sistem Ofset, Ankara, 1988.

ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 1, Ermeni Belgeleri, Yıl: 31, S: 81, Ankara, Aralık 1982.

ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 2, Ermeni Belgeleri, Yıl: 32, S: 83, Ankara, Mart 1983.

ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı:3, Ermeni Belgeleri, Yıl: 34, S: 85, Ankara, Ekim 1985.

ATASE, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı: 4, Ermeni Belgeleri, Yıl: 36, S: 86, Ankara, Nisan 1987.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası -Makaleler-**, Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara, 2000.

BALI, Rifat N., **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni(1923-1945)**, İletişim Yayınları 3. Baskı, İstanbul, 2000.

BARTON, Jame L., **Turkish Atrocities- Statements of American Missionaries on the Destruction of Chiristian Communities in Otoman Turkey 1915-1917**, Gomidas Institute, Ann Arbor, 1998.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI, **Ermeni Komiteleri(1891-1895)**, Ankara, 2001.

BAŞGÜN, Necla, **Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar**, San Matbaası, Ankara, 1970.

BİNARK, İsmet, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu- Yayın No:92, Ankara, 2001.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.

BURDETT, Anita L.P., **Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1879-1948**, Archieve Editions, 1998.

CHAILAND, Gerard ve RAGEAU,Jean-Pierre, **The Penguin Atlas of Diasporas**, Penguin Books, Newyork-USA 1995.

ÇİTLİOĞLU, Ercan, **Yedekteki Taşeron ASALA**, Ankara, 1997.

DADRIAN, Vahakn N., **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid: 1915 Ermeni Olayı ve Hukuki Sonuçları**, Çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

DADRIAN, Vahakn N., **The History of the Armenian Genocide-Ethic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, Oxford, 1997.

DADRIAN, Vahakn N., **Warrant for Genocide-Key Elements of Turco-Armenian Conflict**, Transactions Publishers, London, 1999.

DAVUDOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1922) C. 1-2**, Ankara, 1994.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara, 1994.

DIŞ POLİTİKA ENSTİTÜSÜ, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ermeni Konusunda Yayınlar No: 8, Ankara, 1982.

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı 2002 Mali Yılı Bütçe Tasarısını Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'na Takdimi Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık**, Ankara, 2 Aralık 2002.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ, **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 2, Ankara, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., II. C., III. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003.

ETHEMOĞLU, Mehmet, **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 1987.

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

GÖZEN, Ramazan, **Amerikan Kıskaçında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Liberte Yayınları No:40, Ankara, 2000.

GRABER, G.S., **Caravans of Oblivion- The Armenian Genocide 1915**, John Wiley& Sons, New York, 1996.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

GÜRÜN, Kamuran, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.

HOFMAN, Tessa, **Armenians in Turkey**, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Belgium, October 2002.

HOVANNİSSİAN, Richard G., **Remembrance and Denial-The Case of the Armenian Genocide**, Wayne State University Pres, Detroit, 1998.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA, **Ermeni Olayları Tarihi I ve II**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını No:15, Ankara, 1998.

İLTER, Erdal ve TÜRKOZÜ, H. Kemal, **Ermeni Terörizmi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.

İLTER, Erdal, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Ankara:Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1994.

İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.

İLTER, Erdal, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, **Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi**, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

KOÇAŞ, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri**, Truva Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 1970.

KÜÇÜK, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

LAÇİNER, Sedat ve KANTARCI, Şenol, **Ararat, Sanatsal Ermeni Propagandası**, EREN Yayınları, Ankara, 2002.

LEVI, Avner, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

LIBARİDİAN, Gerard J., **Ermenilerin Devletleşme Sınavı Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasal Düşünüşü**, Çev. Alma Taşlıca, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

LOWRY, Heath W., **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, Çev. Belkis Torfilli, Isis Yayıncılık, İstanbul, Temmuz 1991.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1998a.

MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998b.

MELSON, Robert, **On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust**, The University of the Chicago Pres, Chicago, 1996.

MERAY, Seha L., **Devletler Hukukuna Giriş**, II. C., AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1975.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, C. 1, Ankara, 1978.

MINASSIAN, Gaidz, **Guerre et Terrorisme Arméniens**, Presse Universitaire de France, Paris, 2002.

OKAY, Aydemir, **Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Faktörü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

ONUR, Hüdavendigar, **Ermeni Portreleri Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına-2**, Burak Yayınları, İstanbul, 1999.

ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası, C. I 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2001.

OREL, Şinasi ve YUCA, Süreyya, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, TTK Yayını VII. Dizi-Sa.83, Ankara, 1983.

ÖKE, Mim Kemal, **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

ÖKE, Mim Kemal, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

ÖZDEMİR, Hikmet, ÇIÇEK, Kemal, TURAN, Ömer, ÇALIK, Ramazan ve HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeniler: Sürgün Ve Göç**, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, GÜLER, Ali, AKGÜL Suat ve KÖROĞLU, Mesut, **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001.

ÖZKAN, Zafer, **Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi**, İstanbul, 2001.

SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1984.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih (1918-1990)**, 2. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 1991.

SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1991.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Haz. Ülke Arıboğan, Gülten Ayman, Beril Dedeoğlu, Der Yayınları:184, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını No: 5, Van, 1990.

SVAZLIAN, Verjine, **Ermeni Soykırımı Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları**, ECUBA "Gitutyun" Basımevi, Erivan, 2000.

ŞAHİN, Recep, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR, Bilal N., **British Documents on Ottoman Armenians**, C.I: 1856-1880; C.II: 1880-1890; C.III: 1891-1895; C.IV: 1895; TTK Yayınları, Ankara, 1982-1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes**, C.I: 1886-1893; C.II: 1894-1895; C.III: 1895-1896; C.IV: 1896-1900; Publications de la Societe Turque d'Histoire, Ankara, 1985-1999.

TBMM TUTANAK DERGİSİ, Dönem 20, C. 63, Yasama Yılı 4, 14.10.1998.

TER MİNASSIAN, Anahide, **Histoires Croisées-Diaspora, Armenié, Transcaucasie, 1880-1990**, Editions Parenthèses, Marseilles, 1997.

TERNON, Yves, **Les Arméniens-Histoire d'un Génocide**, Editions du Seuil, Paris, 1996.

TİMUR, Taner, **Türkler ve Ermeniler 1915 ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

TÜRK TARİH KURUMU, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987.

WEEMS, Sam, **Armenia, Secrets of a 'Christian' State**, St. John Press, 2002.

YALÇIN, Ayhan, **Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İç Yüzü**, Ünsal Neşriyat, İstanbul, 1975.

YAŞARBAŞ, Enver, **Ermeni Terörünün Tarihçesi: Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, Petek Yayınları, İstanbul, 1984.

YETKİN, Murat, **Ateş Hattında Aktif Politika Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Üzerinde Türkiye**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992.

YILDIRIM, Hüsamettin, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara, 2000.

YILMAZ, Durmuş, **Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti**, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya, 2001.

YURTSEVER, Cezmi, **Ermeni Terörü: Gelişimi ve Analizi**, İstanbul, 1987.

MAKALELER VE BİLDİRİLER

ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

AKÇAM, Taner, "Tarih Üzerine Konuşmak", **Radikal**, 18 Mayıs 2004.

AKÇORA, Ergünöz, "Şark Meselesi ve Van'da Ermeni İsyanlarına Batılı Devletlerin Etkileri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 1, Elazığ, 1990.

AKGÖNÜL, Samim, "Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobicilik", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 5, Ankara, İlkbahar 2002.

AKTAN, Gündüz, "Türk-Ermeni Diyalogu", **Radikal**, 11 Temmuz 2001.

AKTAN, Gündüz, "TARC:Çıkmaz Sokak", **Radikal**, 12 Aralık 2001.

AKTAN, Gündüz, "Holokost Ulusal Günü", **Radikal**, 30 Ocak 2002.

AKTAN, Gündüz, "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002.

AKTAN, Gündüz, "Yarı Hukuki", **Radikal**, 15. Şubat 2003.

AKTAN, Gündüz , "Cepheler Yıkılır, Cepheler Kurulur", **Radikal**, 03 Şubat 2001.

AKTAR, Ayhan, "Varlık Vergisi ve İstanbul", **Toplum ve Bilim**, Birikim Yayınları, S. 71, Kış 1996, İstanbul.

AVŞAR Şevket, ve KANTARCI, Şenol, "Türkiye'ye Yönelik 1985 Yılı Ermeni Propaganda Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 7, Sonbahar 2002, Ankara.

AYDIN, Mustafa, "Ermenistan'la İlişkiler", Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2002

AYDIN, Mustafa, "Kafkasya ve Orta Asya İle İlişkiler", **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002.

BAL, İdris, "Türkiye Ermenistan İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003

BAL, Rifat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", **Birikim**, Birikim Yayınları, S. 105-106, Ocak Şubat 1998.

BAŞAK, Cengiz, "Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Kriterler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003.

BAŞARAN, Cevat, "Doğu Anadolu Mezar Kazıları (Bulgu ve Belgelerle -Tarihi Gerçekler)", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Mart Nisan 2001, Ankara.

BERZEG, Kazım, "Milletlerarası Hukuka Göre Ermenistan'ın Toprak ve Tazminat Talep Hakkı Yoktur", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

BEYOĞLU, Süleyman, "Ermeni Tehciri'ne Dair Araştırmalara Toplu Bir Bakış", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

BİLA, Fikret, "Org. Kılınc'ın Ziyareti ve Dış Derneklere Çatı", **Milliyet**, 22-23 Nisan 2003.

BİLGİ, Necdet, "Türkiye'nin Ermeni Meselesinde Bilgilenme ve Bilgilendirme Problemleri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003.

BİLGİN, Nuri, "Sosyal Temsiller Açısından Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No: 3, Ankara, 2003.

BOSTANCI, M. Naci, "Dış Politika/İktidar/Gizlilik", **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, Yıl 1, S. 3, Mart-Nisan 1995, Ankara.

BRAUDE, Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

ÇAĞLAR, Günay, "Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ankara, 2001.

ÇEVİK, Mehmet, "Ermeniler'in Tehcir Sonrası Geri Dönüşü İle İlgili Osmanlı Devleti'nin Uygulamaları", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

ÇUFALI, Mustafa, "Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni Sorunu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003.

ERYILMAZ, Bilal, " Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Yaklaşım", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar(Millet Sistemi)", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

DEDEOĞLU, Beril, "Soykırım-İrkçilik İlişkisinin Tematik Bağlantısı", Erişim: 06.05.2003, http://www.stradigma.com/turkce/nisan2003/print_03.html.

DEMİREL, Muammer, "Ermeni Tehciri ve Alınan Tedbirler", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ankara, 2001.

DİNK, Hrant, "Cengiz Çandar'la Yapılan Ropörtaj", **Agos Gazetesi**, 18 Ocak 2002.

ERTAN, Temuçin F., "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. II, S. 2, Güz 2000, Ankara.

GENÇ, Mehmet, "II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Sistemdeki Gelişmeler ve Güncel Belirsizlikler", **Dış Politika**, C. 4, S. 2, Dış Politika Enstitüsü Yayını, Temmuz 1993.

GÖKIRMAK, M. A. Mert, "Yeni Dünya Düzeni Kavramı ve Uluslararası Sistem", **Değişen Dünya ve Türkiye**, Der. Faruk Sönmezoğlu, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1996.

GÖNLÜBOL, Mehmet, "Türkiye'nin 1980'li Yıllardaki Dış Politikasının Bir Değerlendirmesi" **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I (1919-1973) Cilt II(1973-1983)**, AÜ SBF Yayınları: 558 6. Baskı, Ankara, 1987.

GUNTER, Michael M., "Ermeni Terörizminin Çağdaş Görünümü", **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı**, AÜ Basın-Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1984.

GÜRÜN, Kamuran, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divanı Harbi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

GÜRÜN, Kamuran, "Tarihi Boyut" **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, I. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum1.htm>.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Arşiv ve Belgeler Boyutu", **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, III. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum3.htm>.

IŞIK, Tarık, "1915'i Yeniden Düşünebilmek", **Radikal**, 28.04.2004.

2023 DERGİSİ, "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile Ropörtaj", S. 12, Nisan 2002, Ankara.

İLTER, Erdal, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", **AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Ankara, Mayıs 1989.

İLTER, Erdal, "Lübnan'da Ermeni Diasporası", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 3, Ankara, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

KANTARCI, Şenol, 'ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri', **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 3, Ankara, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi", **Türk Yurdu**, S. 122, 1997.

KARAGÜL, Soner, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları**, C.2, S. 8, Kış 2003a.

KARAGÜL, Soner, "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003b.

KARATAY, Osman, "Soykırım, Toplumsal Hafıza ve Tarihsel Görecelileştirme", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ocak Şubat 2001, Ankara.

KASIM, Kamer, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi", **Stratejik Analiz**, S. 22, Ankara, Şubat 2002.

KASIM, Kamer, "Diasporanın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi", **2023 Dergisi**, S. 12, Ankara, 15 Nisan 2002.

KASIM, Kamer, "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemlerinin Temel Parametreleri", **Stratejik Analiz**, Temmuz 2002.

KASIM, Kamer, "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

KAYA, İbrahim, "Uluslararası Hukukta Soykırım", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003.

KHAN, Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

KILIÇ, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Ankara, 2001.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., "1915 Tehciri ve Pearl Harbour", **Bilge Dergisi**, C. 7, 2001/Bahar 28'den Özel Bölüm, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

KUT, Şule, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahatları", **En Uzun On Yıl**, Der. Gencer Özkan-Şule Kut, Büke Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul, 2000.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, "Rus Emperyalizmi ve Ermeni Taşeronluğu", **İğdır "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1997.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 1, Mart, Nisan, Mayıs, 2001a.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar" **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001b, Ankara.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", **Ermeni Araştırmaları**, C. 3, Sayı 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001c, Ankara.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Erişim: 02.12.2003, <http://www.eraren.org/tur/makale/olaylarveyorumlaroludem4.htm>.

LÜTEM, Ömer E., "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, TEİMK-ASAM Yayını, 2. Baskı, Ankara, 2003.

LAÇİNER, Sedat, "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 5, Ankara, İlkbahar 2002.

LAÇİNER, Sedat, "Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve İlişkilerde Ekonomik Boyut" , **Ermeni Araştırmaları**, S. 6, Ankara, Yaz 2002.

LAÇİNER, Sedat ve BAL, İhsan, "İngiltere Ermenileri, Lobicilik ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları**, C. 2, S. 7, Ankara, Sonbahar 2002.

LAÇİNER, Sedat, "Ermeni İddiaları ve Terör", **Ermeni Sorunu El Kitabı**, TEİMK-ASAM Yayını, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2003.

MCCARTHY, Justin, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. I, S. 37, Ocak Şubat 2001, Ankara.

MAKOVSKY, Alan, "A New Activism in Turkish Foreign Policy" **SAIS Review** Vol.19 No. 1 Winter/Spring 1999.

MAZICI, Nurşen, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları** 1. **Türkiye Kongresi Bildirileri**, III. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003.

OREL, Şinasi, "Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları", **XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler V. Cilt**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

ÖKE, Mim Kemal, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", **The Journal of Otoman Studies**, C. 3, 1982.

ÖZKAN, Gencer, "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", **En Uzun On Yıl**, Der. Gencer Özkan-Şule Kut, Büke Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul, 2000.

SANDER, Oral, "Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politika Hedefleri", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1998.

SARINAY, Yusuf, "Arşiv ve Belgeler Boyutu", **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, III. Oturum, 13-14 Nisan 2001, Türk Parlamenterler Birliği, Erişim: 15.05.2004, <http://www.tbmm.gov.tr/tpb/sempozyum/s1/Oturum3.htm>.

SARINAY, Yusuf, "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

SOLMAZ, Gürsoy, "Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C. II, S. 38, Mart Nisan 2001, Ankara.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, "Uluslararası Sistemdeki Değişiklikler ve Türk Dış Politikası", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Der. İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

SÜSLÜ, Azmi, "Maraş'taki Fransız Ermeni İşbirliği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, 1987.

SÜSLÜ, Azmi, "Şark Meselesi, Fransa ve Ermeniler", **Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı**, Ankara, 1988.

ŞEHİRLİ, Y. Atilla, "ASALA'nın Ortaya Çıkışı, Eylemleri, İlişkileri ve Sonu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Der. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003.

TACAR, Pulat Y., "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi", **Ermeni Araştırmaları**, C. 1, S. 2, Ankara, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

TACAR, Pulat, "Soykırımı İddiaları Konusunda Konuşma Notları", Şubat 2001, **Dış Politika Enstitüsü**, Erişim: 07.09.2003, http://www.foreignpolicy.org.tr/tur/makale/ptacar_010201.htm

TACAR, Pulat, "Ermenilerin Soykırımı Savının Oluşturduğu Gerginliğin Çözümü İle İlgili Hukuki ve Siyasal Öneriler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. C., ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara, 2003.

TURAN, Ömer, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Yayını, Ankara, Ağustos 2002.

TÜRKAN, Reha Oğuz, "21. Yüzyıl Kimin Asrı Olacak?", **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, Yıl 1, S. 3, Ankara, Mart-Nisan 1995.

ULUÇ, Doğan, "Erdoğan:Soykırım Sözünü Kitaplardan Çıkaralım", **Hürriyet**, 28 Ocak 2004.

UZGEL, İlhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası C. II 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002.

UZUN, Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

YILDIRIM, Cemal, "Bilinmeyen Yönleri İle Ağrı'da Ermeni Mezalimi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III. C., Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayın No:3, Ankara, 2003.

YILDIRIM, Hüsamettin, "Rusların Anadolu Topraklarında Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri", **XI. Türk Tarih Kongresi(5-9 Eylül 1990, Ankara)**, C. V, Ankara, 1994.

YILDIRIM, Hüsamettin, "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1990.

YILDIRIM, Hüsamettin, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Rusya Faktörü ve Son Gelişmeler", **İğdır "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1997.

KARARLAR

AVRUPA KONSEYİ

Commemoration of the Armenian Genocide of 1915, Doc. 8091, 24. 4. 1998.

Recognition of the Armenian Genocide, Doc. 9056 Second Edition, 14.5.2002.

AVRUPA PARLAMENTOSU

Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, Doc. A2-33/87, 18.6.1987.

Resolution on the 1999 Regular Report From The Commission On Turkey's Progress Towards Accession (COM(1999) 513-C5- 0036/2000-2000/2014 (COS)), 19.11.2000.

Report on the Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Union's Relations with the South Caucasus, under the Partnership and Cooperation Agreements, (COM(1999) 272 – C5-0116/1999 – 1999/2119(COS)), 28. 01.2002.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER EKONOMİK VE SOSYAL KONSEYİ

E/CN.4/Sub.2/L.583, 25.06.1973

E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 .07. 1985.

İNTERNET ADRESLERİ

ARMENIAN NATIONAL COMMITTEE OF AMERICA

http://www.anca.org/anca_home.asp

ARMENIAN NATIONAL COMMITTEE OF FRANCE

<http://www.cdca.asso.fr>

ARMENIAN GENOCIDE INSTITUTE-MUSEUM

<http://www.armenocide.am/>

ARMENIAN NATIONAL INSTITUTE

Erişim: 20.05.2004, <http://www.armenian-genocide.org/affirmation.html>

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.66/current_category.5/affirmation_detail.html

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.3/affirmation_list.html

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.4/affirmation_list.html

Erişim: 21.08.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.11/affirmation_list.html

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.99/affirmation_list.html

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.240/current_category.76/affirmation_detail.html

Erişim: 20.05.2004 http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.49/current_category.98/affirmation_detail.html

Erişim: 20.05.2004, http://www.armenian-genocide.org/current_category.18/affirmation_list.html

BASIN YAYIN VE ENFORMASYON GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Eriřim:22.05.2004,http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/anadoluyahaberleri/2002/mayis/ah_01_05-02.htm

DEVLET ARşIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

<http://www.devletarsivleri.gov.tr>

DIşIşLERİ BAKANLIĞI

“Türkiye Ermenileri Adına İstanbul Patriği'nin Yaptığı Açıklama(30 Ocak 2001)”, Erişim: 26.10.2002, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddiapatrik.htm>

Amerikalı Bilim Adamlarının Açıklaması (19 Mayıs 1985)”, Erişim Tarihi: 21.11.2002, http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddia_amerika.htm.

“Dış Politika-Genel Görünüm”, Erişim: 10.08.2003, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/genelgorunum.htm>

“Fransa Parlamentosu'nda Sözde Ermeni Soykırımı Yasa Teklifinin Kabul Edilmesine İlişkin Bakanlık Açıklaması” (18 Ocak 2001), Erişim: 25.03.2003, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/ermeniiiddia.frn.parl.1.htm>

"Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Kanun Teklifi", Erişim:25.03.2003,
<http://www.mfa.gov.tr/Turkce/grupc/ca/2000/11/#bm24>

"Dışişleri Bakanlığı Tanıtım Faaliyetleri", Erişim: 21.09.2003,
<http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupg/gb.htm>

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
<http://www.eraren.org/tur/eren.html>

ERMENİ SORUNU İDDİALAR-GERÇEKLER
Erişim: 20.05.2004, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sarigelin.html>

GROONG THE ARMENIAN NEWS NETWORK
Erişim: 28.08.2004, <http://groong.usc.edu/ICTJ-analysis.pdf>

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
"Önemli Sorular ve Yanıtları", Erişim: 06.12.2003,
http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1708
"Her Ülkeye Bir Türkiye Kitaplığı", Erişim: 09.02.2004,
http://www.kultur.gov.tr/portal/sanat_tr.asp?belgeno=50833

US STATES DEPARTMENT OF JUSTICE FOREIGN AGENTS
REGISTRATION UNIT (FARA) COUNTERESPIONAGE SECTION
Erişim: 13.04.2004, <http://www.usdoj.gov/criminal/fara/>.

THE EUROPEAN ARMENIAN FEDERATION FOR JUSTICE AND
DEMOCRACY
<http://www.eafjd.org>

THE FORUM OF ARMENIAN ASSOCIATIONS OF EUROPE
<http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html>

TURKISH FORUM
<http://www.turkishforum.com>

TÜRK AMERİKAN DERNEKLERİ FEDERASYONU
<http://www.tadf.org>

TÜRK- ERMENİ İŞ GELİŞTİRME KONSEYİ

Erişim: 18. 04. 2002, <http://www.tabdc.org/news.php?id=191>

TÜRK TARİH KURUMU

<http://www.ttk.gov.tr/eksi.htm>

TÜRKİYE EKONOMİK VE SOSYAL ETÜDLER VAKFI

Erişim:19.03.2004, <http://www.tesev.org.tr/tese2002/tebk.php>

GAZETELER

ASBAREZ

21 Aralık 2001

CUMHURİYET

11 Ekim 1989; 19 Ekim 1989; 24 Şubat 1992

HÜRRİYET

18 Ocak 2001; 20 Ocak 2001; 21 Ocak 2001; 22 Nisan 2004

LE MONDE

1 Ocak 1994

MİLLİYET

15 Ekim 1989; 15 Kasım 1989; 3 Mart 1990; 18 Mayıs 2002; 1 Ağustos 2002;
16 Nisan 2003; 9 Haziran 2003; 1 Şubat 2004

NOYAN TAPAN NEWS AGENCY

13 Temmuz 2001

PAN ARMENIAN NEWS

14 Aralık 2001

RADİKAL

28 Aralık 2002

SABAH

17 Kasım 2000; 11 Temmuz 2003

TURKISH DAILY NEWS

10 Nisan 2001; 12 Temmuz 2001

YENİ BİN YIL

8 Ekim 2000

ZAMAN

28 Mayıs 2003; 28 Ağustos 2003; 29 Ocak 2004

